

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

Випуск 25

ЛУГАНСЬК – 2010

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 25

Засновано у 2004 році

Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11 2009 р.), в яких
можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата
історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухин В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., інженер (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 25. – Луганськ, 2010. – 240 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 5 від “29” січня 2010 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2010
© East Ukrainian National University
named after Vladimir Dal, 2010

СТАТТІ

УДК 619:655.11(091)(477)

Анікіна О.П.

**ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ВЕТЕРИНАРНИХ ЗНАНЬ
ТА ЇХ ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЗАСОБАМИ КНИГОДРУКУВАННЯ
В УКРАЇНІ У ХVІІІ СТ.**

В історичному аспекті висвітлюються особливості та закономірності виникнення і розвитку ветеринарних знань у взаємозв'язку з популяризацією за допомогою книг на теренах України у ХVІІІ ст.

Ключові слова: ветеринарія у ХVІІІ ст., книга, популяризація наукових знань.

Розвиток і організація ветеринарної справи, витоки і становлення ветеринарної освіти мають глибокі історичні корені й органічно пов'язані з суспільними явищами, конкретними історичними умовами, що склалися у давні часи.

Історичний шлях розвитку ветеринарії, свідчить про те, що до Нового часу упродовж століть діяльність ветеринарних спеціалістів опиралася переважно на досвід, а не на науково-теоретичні знання. Надалі з розвитком господарства, науки, культури в країні ветеринарія набуває більшої науковості, що й характерно для ХVІІІ ст.

Історія зародження сільськогосподарської книги тісно пов'язана з історією розвитку науки, оскільки вона відображає еволюцію вітчизняної наукової думки.

У ХVІІІ ст. складність культурного піднесення в Україні полягала у територіальній розділеності українських земель. Лівобережжя підпорядковувалося політиці Російської імперії, а Правобережжя – польської та австро-угорської держав.

Історією ветеринарії в Україні займалися такі вчені як С. К. Рудик, І. Ю. Бісюк, І. Н. Никитин, В. І. Калугин, В. А. Вергунов та ін. [1]. У цих працях зустрічаємо також згадки і про книги з ветеринарії. Питання розвитку та поширення знань з ветеринарії у досліджуваній період більш детально висвітлено у працях С. К. Рудика [2]. Проте комплексне вивчення зв'язку між процесом накопичення ветеринарних знань та випуском галузевої літератури, як необхідного чинника популяризації ветеринарних знань, не проводилося. Запропонована стаття і має на меті проаналізувати дану проблему.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи досліджуваний період необхідно відмітити, що у ХVІІІ ст. країна вступила на шлях інтенсивного економічного і культурного розвитку. Значну роль у цьому на Лівобережжі зіграли урядові реформи Петра І (1682–1725). Певний розвиток отримала промисловість з переробки продуктів і сировини тваринного походження (м'ясна, шкіряна, вовноперобна та ін.).

У 1705 р. за указами Петра І (наказ про стайні та ін.) було створено «Главную дворцовую конюшенную канцелярию». Петро Перший називав

ветеринарію «доброю наукою» і сприяв підготовці кваліфікованих спеціалістів, які б уміли лікувати та вести профілактику хвороб тварин.

Розвиток ветеринарії в Росії спонукали також військові потреби. На державному рівні великого значення надавалося безперебійному забезпеченню армії кіньми (верховими, артилерійськими і обозними). З цією метою указом Петра I від 16 січня 1712 р. в деяких губернях, зокрема Київській, були організовані державні кінні заводи. В ті роки в штаті кожного кавалерійського полку налічувалося 10 «коновалов». Спочатку комплектування армії фахівцями з ветеринарії проводилося за рахунок практиків-самоучок й іноземців. А з 1715 року їх готували в державі («в губерниях же учитъ доброй науке коновала»).

Упродовж XVIII ст. ветеринарна термінологія відрізнялася від сучасної. Так існували терміни «коновальська наука», «коновальська справа», «коновал», які згодом витіснили «ветеринарна медицина», «ветеринарна наука», «ветеринарний лікар». Їх увів лише в 1805 р. проф. І. С. Андрієвський [3, с. 154].

У цілях поліпшення ветеринарної і санітарної справи на державних кінних заводах і в тваринницьких господарствах царського двору залучали ковалів, а також скотарів з різних губерній Росії, запрошували з-за кордону іноземних спеціалістів. Для постановки діагнозу і встановлення причин загибелі тварин коновал, окрім загального клінічного огляду, застосовував «анатомування» (паталого-анатомічний розтин) трупів тварин. Для лікування хворих коней споруджували спеціальні «лековые конюшни» («конские лазареты»). У разі виявлення заразних і незаразних хвороб коней ізолювали в «лековые конюшни», де лікували засобами народної ветеринарії рослинного, тваринного і хімічного походження. Для лікування хворих тварин у XVIII ст. як у ветеринарії, так і в медицині, застосовували іноземний досвід – «спуск поганої крові» (кровопускання). Цей метод лікування не завжди себе виправдовував і нерідко приводив до загибелі хворої тварини.

У другій половині XVIII ст. в Росії був встановлений ветеринарно-санітарний нагляд за продуктами, що імпортувалися чи експортувалися та сировиною тваринного походження. У зв'язку з величезним розповсюдженням в Європі інфекційних захворювань худоби і коней, були розроблені різні заходи їхньої профілактики і лікування, впроваджувалися карантини. Цей період можна охарактеризувати як період розвитку ветеринарії, коли наука зосереджувалася на вивченні різних хвороб тварин, які могли загрожувати людині або знижувати продуктивність сільськогосподарських тварин.

Слід окремо зупинитися на заходах щодо боротьби з епізоотіями. До початку XVIII ст. учені-медики, любителі-конярі і коновали різних країн світу переважно займалися іппологією – вивченням анатомії, фізіології коня, а також іппіатрією – вивченням хвороб і лікуванням коней. На хвороби сільськогосподарських тварин інших видів менше звертали уваги. Величезний падіж худоби, свиней, птиці тощо від різних епізоотичних хвороб, зокрема від чуми, запалення легенів, сибірської виразки, віспи, що відбувався в країнах Європи і Азії, завдавав відчутного економічного збитку. Також спостерігалася

велика смертність серед людей від інфекційних хвороб, загальних для тварин і людини – зооантропонозів (сибірська виразка, сказ та ін.). На Лівобережжі в XVIII ст. всі заходи щодо профілактики і боротьби із заразними хворобами домашніх тварин проводилися спочатку Аптекарською канцелярією, а пізніше Медичною колегією. У губерніях країни з 1737 р. боротьба з епізоотичними хворобами знаходилася у віданні міських медичних лікарів, а з 1797 р. – губернських лікарських управ.

Велика втрата коней і волів від гострих інфекційних хвороб спостерігалася в армії. До перших історичних документів з профілактики і боротьби проти епізоотії чуми великої рогатої худоби, сибірської виразки, сказу, ящура, віспи овець та інших хвороб відноситься указ «Правительствующего сената» від 28 липня 1730 р. «О мерах предосторожности от скотского падежа», де пропонувалося проводити наступні заходи: 1) запроваджувати карантин на ураженій місцевості; 2) інформувати сільське населення; 3) виставляти караульні пости на дорогах, що вели в цей «неблагополучный пункт»; 4) негайно закопувати трупи полеглих тварин зі шкірою; 5) ізолювати і лікувати хворих тварин; 6) проводити дезинфекцію приміщень тощо. Указом заборонялося в'їжджати на конях і волах в неблагополучні з епізоотії пункти, а також виїжджати із них, торгувати та переганяти худобу тощо.

Підтвердженням державної уваги до ветеринарного контролю в країні були укази Петра I «О непродаже худого мяса» (1713), «О наблюдении порядка... за продажей мяса в рядах и в других местах» (1718); «О битии мясникам скотины в показанном месте» (1719) та ін. Росія була першою країною у світі, де на законодавчій основі ще на початку XVIII ст. був запроваджений ветеринарно-санітарний передубійний огляд худоби та м'яса після забою; огляд м'ясопродуктів, риби; контроль на базарах. Отже у XVIII ст. покращення санітарно-ветеринарного стану на Лівобережжі було зумовлено формуванням правових основ ветеринарної справи Росії, яке стало досить прогресивним і обґрунтованим для свого часу.

У другій половині XVIII ст. стала відома роль деяких комах-кровососів у перенесенні і передачі «яда язвенного», «заразы» (заразного начала) від трупів полеглих тварин від сибірської виразки до людей і тварин. Більшість медиків вважали причиною інфекційних хвороб людини і тварин не міазми – гнилісні випаровування, що знаходяться в повітрі, а контагій – «заразительный яд», «заразительную материю». Медичний лікар Московського університету І. С. Андрієвський (1793), намагаючись вивчити етіологію чуми великої рогатої худоби за допомогою мікроскопа, писав: «Причина сея болезни есть вещество ожитворенное... зараза». За період 1713–1800 рр. в Росії було видано 86 указів щодо ветеринарно-санітарної справи, зокрема попередження («предосторожности») заразних хвороб сільськогосподарських тварин і боротьби («пресечению») з епізоотіями.

Починаючи з 40-х років XVIII ст. на Лівобережній Україні почали запроваджувати прикордонні карантинні відділення. Санітарний нагляд за товарами, що імпортувалися і експортувалися (худобою, продуктами і сировиною тваринного походження) на морських (у портах) та сухопутних (на

митницях) кордонах, а також їх охорону здійснювали прикордонні медичні лікарі, чиновники і солдати карантинної варти. У XVIII ст., як і в попередніх сторіччях, у Росії при різних епізоотіях проводилася дезинфекція, а також обкурювання тваринницьких приміщень ялівцем, сіркою і т. п.

З розвитком аптечної справи росла і популяризація знань з основ ветеринарії. У досліджуваній період в Україні проходило становлення виробництва лікарських засобів спеціальними установами. В аптеках готували ліки і розсилали їх в різні місця по заявках стаєнних і заводських коновалів. Аптеки мали свої городи для вирощування лікарських рослин.

Наступним чинником, тісно взаємопов'язаним із піднесенням ветеринарії, був розвиток освіти. Щодо ветеринарної освіти, то у XVIII ст. лише розпочалося її становлення – відкривалися профільні школи з підготовки ветспеціалістів. У Лівобережній Україні завдяки діяльності Григорія Потьомкіна (1739–1791) в 1787 р. у Катеринославі було заплановано відкрити університет з медичним факультетом, але війна з Туреччиною перешкодила цій справі. В 1788 р. замість університету була заснована медико-хірургічна школа. Її перших студентів набрали з Харківського колегіуму. Цю школу називали тоді Єлизаветградським медичним факультетом. [4, с.72]. Це сприяло розвитку ветеринарної освіти. У ряді країн Європи (Франції, Голландії, Норвегії і ін.) в цей час вже існувало 18 ветеринарних закладів.

На західноукраїнських землях у XVIII ст. також спостерігався розвиток ветеринарної науки і освіти. За часів імператора Йосифа II в Австрії було проведено реформу освіти (1773), відповідно до якої на всій території імперії мало існувати тільки три університети: у Відні, Празі та Львові. Зі Львівським університетом, який отримав статус університету тільки у жовтні 1784 року, пов'язано початок викладання ветеринарної медицини (1661), а також розвиток ветеринарної науки й ветеринарної справи у Галичині взагалі й у Львові, зокрема. Спочатку у Львові планувалося відкрити самостійну ветеринарну школу на зразок школи у Відні, але обмежилися відкриттям п'ятої кафедри – кафедри ветеринарії – на медичному факультеті університету. Першим професором і керівником кафедри ветеринарії був Юрій Хмель (1747–1805), вихованець Віденської ветеринарної школи. Він був також автором перших праць з ветеринарії у Львові. Серед наступників проф. Юрія Хмеля треба назвати Антона Бухмюллера, Франца Лаутнера, Йосифа Шультеса, Франца Екеля. Довготривалі прагнення львівських вчених увінчалися успіхом після проведення в Західній та Центральній Європі у 1791 році реформи цехових фахових шкіл. Вже з 1818 року львівські професори ветеринарії пропонували заснувати у Львові самостійний ветеринарний навчальний заклад. Проте тільки на початку 1881–1882 навчального року у Львові була відкрита Ветеринарна школа (її офіційна повна назва – Цісарсько-королівська Ветеринарна школа зі школою кування коней з клінікою-стаціонаром).

Значний розвиток ветеринарії спостерігався в період козацької доби. Були в козаків і ветеринарні фахівці грамотні й умілі, які мали свою форму, чим відрізнялися серед інших козаків – табунщики, військові скотарі, чабани. Їм підпорядковувалися цирульники, ковалі, кровопуски, знахарі, які

обслуговували зимівники. Ветеринарні і зоотехнічні заходи проводилися щодо коней, великої рогатої худоби та овець. Особливо звертали увагу на гігієну тварин, приміщень, використання і зберігання продуктів тваринного походження. Про належний рівень ветеринарного обслуговування в козацькій державі свідчить те, що серед великої кількості тварин захворювання на інфекційні хвороби були поодинокими випадками. [5, с. 80]. Козакам була знайома література, яка на той час мала поширення в Україні: рукопис «Галиново на Иппократа» (вчення Галена «Про природу людини»), переклад з латинської «Аристотелева врата», або «Тайная тайны»; практичний посібник «Домострой», де узагальнювався досвід народу щодо ведення сільського господарства (землеробство, тваринництво, бджільництво) [5, с. 86]. Досить розповсюдженими були видані в друкарні Петра Бластуса Кміти (Лубче) книжки «Про кінські хвороби та лікарства для них» (1617, 1622) та «Збірник рецептів» (1616–1622). Деяко пізніше з'явилися переклади слов'янською мовою Епіфанія Славінецького «Фармакопєя о составлении лекарств» (1676) та скороченого підручника А. Везалія «Врачевская анатомія с латинська, от книги Андреа Вессалия Брукселенска» (1658) тощо. Поширеною літературою були такі переклади з латинської, французької, німецької та польської мов: «Книг лошадиного учения» (1670), «Сокровенный кабинет, или Совершенный тайный конский мастер» (1674), «Конюший и коновал» (1677), «О строении конского дому» (1687), «Книга лекарственная о конских болезнях» (1698). З 1728 року Академія наук Росії почала видавати наукові праці «Краткое описание коментариев Академии наук», у яких друкувалися праці з ветеринарії і тваринництва. У 1763 р. був виданий перший посібник з ветеринарії «Собрание разных наилучших наставлений и предохранительных средств от скотского падежа, поданные в пользу деревенским жителям». У 1789–1794 рр. вийшов друком «Словарь Российской Академии», в якому наводилися тлумачення різних термінів, у т. ч. ветеринарних і зоотехнічних. Була також перекладена з польської мови книжка «Гиппика, или Наука о конях, способ натуры, предмет разных конских познаний, вскормление, учение, как разных немощей и тяжелых припадков лечения подающее Кристофа Монвида Дорогостанского» та книга Антуана де Плювітеля «Книга лошадиного учения».

У 1770 р. у Вільно (Вільнюсі) вийшов у світ лікувальник, написаний реформатором селянських господарств Ксаверієм Бжостовським. Серед козаків значного поширення набули такі рукописи – «Похладный вертоград», «Цветник», «Травник», у яких певні розділи були присвячені хворобам тварин («О падеже конском и коровьем», «О конском лекарстве», «Предохранение рогатого скота во время заразы», «О скотских лекарствах», «О лекарствах от сапа у лошадей»).

Перший друкований українською мовою підручник-довідник з ветеринарії, що мав форму енциклопедії, був виданий 1788 р. у Почаєві «Книжица для господарства, указующая, як ратувати в хворобах всяку скотину, то єст : коні, воли, вівці, кози ...» І. Ленкевича. Також популярним було видання з медицини та ветеринарії, складене з уривків творів різних авторів, що називалося «Аптека домашня...» (Почаїв, 1788 р.).

Більшість вітчизняної літератури з тваринництва і ветеринарії XVIII ст. була розрахована на масового читача – «для пользы народа», «для любителей скотарства». Метою її розповсюдження була популяризація широкого проведення заходів щодо зоогієни і профілактики в тваринництві. Вивчення сільськогосподарської літератури, другої половини XVIII ст. показує, що ветеринарний фахівець міг знайти для своєї діяльності матеріали з багатьох проблем тваринництва і ветеринарії.

Для популяризації ветеринарії XVIII ст. багато зробили навчальні заклади, а також їх видатні вчені, викладачі. У 1784 році Академія наук Росії випустила в світ «Поучения, как лечить коней от тех, что случаются им во время походов разных повреждений и болезней, поясненное в лекциях У.Г. Волькштейном».

Окремо слід зупинитися на постаті видатного діяча свого часу Івана Самійловича Андрієвського (1759–1809), який народився на Чернігівщині, пройшов початковий курс навчання в Києво-Могилянській академії і на даний час по-праву вважається засновником ветеринарії в царській Росії, фундатором вищої фахової освіти в державі. В 1803 р. він захистив першу в Росії дисертацію з паразитології та отримав звання доктора медицини. У 1805 р. став першим завідувачем кафедри лікування тварин при Московському університеті і проректором цього університету. Вчений в 1793 році видав у Москві фундаментальний підручник «Новый полный методический лечебник конской, скотской и другой домашней живности, как то: овец, коз, свиней, собак, кошек и домашних птиц изданный в пользу любителей скотоводства: в 3 ч.» (3 т., 6 кн., М., 1793), у якому детально (для свого часу) висвітлив різні питання ветеринарії і зоотехнії. Також у 1795 р. побачила світ його праця «Наставление или изобретение правил, собственно принадлежащих к сбережению конского здоровья», а у 1805 р. – «Начальные основы медицины, ветеринарии или скотолечения». І. Андрієвський не лише критикував знахарську ветеринарну практику, а й надавав великого значення вивченню причин захворювання, профілактичним і зоотехнічним заходам, дієтичній годівлі [6, с. 46–47.].

Вагомий внесок у розвиток ветеринарної науки зробив професор М.Г. Ліванов (1751–1800). У працях «Керівництво до розведення і поправки худоби» (1794) і «Про землеробство, скотарство і птахівництво» (1799) він описав різні види і породи сільськогосподарських тварин, основи зоогієни, а також деякі заразні і незаразні хвороби великої і малої рогатої худоби, свиней і свійської птиці та їх лікування.

На теренах України в XVIII ст. були розповсюджені переклади зарубіжних і оригінали російських книги. Частина з них написана на матеріалах власних досліджень авторів і враховувала позитивний досвід раціональної народної ветеринарії. В той же час піддавалися різкій критиці марновірні, містичні уявлення про причини появи, розповсюдження і лікування хвороб тварин.

Певним успіхом серед медиків користувалися праці та переклади доктора філософії і медицини Якова Костшевського. У Львівському університеті Я. Костшевський читав курси фізіології і фармакології. В 1775 р. він захистив докторську дисертацію «Про сифіліс». Крім праць про «пологове мистецтво» він переклав польською мовою роботи Й. Вольштайна про інфекційні

захворювання худоби: «Спостереження за колом хвороб, пов'язаних, в більшості, з очищенням через забій, яке латинською мовою передав і коментарі додав Яків Костшевський» (Львів : Др. Піллерів, 1785) обсягом понад 200 с. та «Книжка про заразні захворювання худоби для селян польською мовою перекладена Яковом Костшевським» (Львів : Др. Й. Піллера, 1785). (оригінал виданий нім. мовою у Відні в 1782 р.)

У справі вивчення заразних хвороб зооантропонозів та хвороб тільки тварин (чума, масове запалення легенів та ін.), а також розробки заходів з профілактики, лікування та боротьби з ними в царській Росії прогресивну роль відіграли вчені Російської Академії наук (заснована в 1724 р.), Медичної колегії (1763), Московського університету (1755), а згодом члени Вільного економічного товариства в С.-Петербурзі (1765).

Великою популярністю в Україні користувалися не тільки друковані книги, а й рукописи. Серед них – рукописний лікарський poradnik, написаний коновалом-кріпаком «Сия книга лечебник конский сочинен дому князя Григория Федоровича Долгорукова человека его Владимира Иванова сына Верещагина и написан своею рукою 1723 г.».

Як бачимо, соціально-практичні потреби повсякденного життя, освіти, науки та розвитку культури в цілому спонукали появу й поширення різних напрямів медицини і ветеринарії (анатомія, фізіологія, мікробіологія, гістологія та ін.) та надалі зумовлювали їхній подальший розвиток. Ця галузь отримувала певну державну підтримку та розгорталася більш інтенсивніше, ніж інші складові науково-практичної діяльності. Відповідно і книгодрукування з ветеринарії набувало значних масштабів. Розповсюдження таких книг майже завжди приносило прибуток видавцям. Праці з ветеринарії охоче видавали офіційні та приватні друкарні, друкарні навчальних закладів, монастирів.

Розглянемо детальніше книгодрукування на теренах України в XVIII ст. Так зокрема, в цей період на західних землях України з'явилися вірменські друкарні, публікації яких були не тільки вірменською, а й польською, німецькою, латинською мовами. Серед видань друкарні О. Карматаненеца у Львові крім історичних і художніх творів друкувалися також і лікарські poradniki, в т. ч. з ветеринарних питань [7, с. 8].

Однією з перших друкарень, що діяла у XVIII ст. на теренах України була друкарня католицького братства Святої Трійці, яку заснував канонік кафедри костьола Францішек Длугош у Львові в 1696 р. (функціонувала до 1786 р.) За час існування вона випустила понад 330 видань [8, с. 112]. З проблем медицини та ветеринарії була опублікована лише одна праця Джоржа Берклі «Два вивірені секрета і дивні дії вперше в лікуванні людей від різних хвороб використані, а також для збереження худоби... з англійської і німецької мови перекладені в 1747 р.») польською мовою, в якій у вступі подавався уривок з «Всесвітнього журналу» (1745) з відомостями про автора і описом ліків.

В 1772 р. Галичина підпорядковувалася Австрії, уряд якої піклувався про заснування у Львові офіційної друкарні. Однією з 28 заснованих у XVIII ст. друкарень була друкарня Антона Піллера та його сім'ї. Вона була однією з найпотужніших в Україні у досліджуваний період. За 8 років діяльності було

видано понад 70 творів друку. [8, с. 112]. З видань досліджуваної тематики слід відзначити праці Йоганна Амадея Вольштайна (Вольштайн Й. Г. А. Книжка про заразні захворювання худоби для селян польською мовою перекладена Яковом Костшевським. – Львів : Друкарня Й. Піллера, 1785. – 62 с. – 8. – пол.; Вольштайн Йоган Амадей. Спостереження за колом хвороб, пов'язаних, в більшості, з очищенням через забій, яке латинською мовою передав і коментарі додав Яків Костшевський. – Львів : Друкарня Піллерів, 1785. – 243 с. – 8^о. – лат.), які за викладом матеріалу наближалися до практичного poradnika з ветеринарії.

У видавництві Піллерів намагалися друкувати новітню літературу з різних галузей знань. У порівнянні з іншими друкарнями України вони видавали значно більше перекладів з західноєвропейських мов. Так усього у XVIII ст. з медицини та ветеринарії Піллери опублікували 19 видань. Серед них були видання довідкові та методичні, рекомендаційно-практичні, а також – навчальні посібники, дисертації, що носили характер повідомлень про наукові дослідження авторів зі стислим викладом матеріалу. Більшість наукових видань періоду Просвітництва одночасно були і науково-популярними, і навчальними, і довідковими.

В розповсюдженні ветеринарних книг виділялася друкарня Шліхтинів. Започаткував цю «сімейну» справу у Львові за королівським привілеєм Ян Шліхтин в 1755 р. Але вона була малопотужною і ледь видавала одну книгу на рік. За час існування друкарні вийшло всього 24 книги, переважно релігійного змісту. Надалі її справу продовжили сини – Лукаш, Себастьян і Казимир. У 1775 р. на запрошення Едукаційної комісії Лукаш переніс свою діяльність у Люблін, а у Львові залишився Казимир. У цьому ж році була опублікована праця Йогана Христіана Симона «Практична інформація про господарство або книжка з економіки ... з німецької польською мовою перекладена Мацеєм Дростом» (Варшава ; Львів : На кошти Я.-А. Позера, др. Шліхтина, 1775) загальним обсягом 579 с. польською мовою. Наприкінці XVIII ст. (з 1796 р. до 1808 р.) у Львові діяла друкарня Густава Віхмана. До 1800 р. Віхман надрукував 16 видань, більшість з яких були панегірики. Два видання було з медицини, а одне – з ветеринарії – це «Новий трактат, що розповідає про блискучі способи розведення порід коней...» (Львів : Др. Віхмана, 1796–1808) французькою мовою.

У другій половині XVIII ст. декілька видань з ветеринарії було надруковано в Бердичеві, де у 20-х роках XVIII ст. Орден «босих кармелітів» відбудував монастир, відкрив колегіум і бібліотеку при ньому. В 1760 р. кармеліти заснували латино-польську друкарню. Свої видання вони прикрашали гарними гравюрами Филиповича, Троцькевича, Раковецького. Друкарня активно займалася розповсюдженням своїх книг. Особливо після отримання від короля права на проведення ярмарків у Бердичеві, під час яких книжкова торгівля за своїм розмахом перебільшувала навіть книготоргівлю у Варшаві.

У XVIII ст. з цієї друкарні побачили світ три ветеринарні порадики польською мовою про лікування коней і домашньої худоби: «Зібрання практичних заходів і відомостей про лікування кінських вад» (Бердичів, 1782); «Зібрання відомостей і практичної інформації про заходи лікування кінських хвороб, худоби й овець. Наука господарства стосовно огородництва, посіву і прищеплення» (Бердичів, 1790); «Практичні засоби лікування кінських хвороб та іншої худоби і домашньої птиці, а також секрети винаходів прищеплення, догляду, вирощування і консервування фруктів та огородніх рослин» (Бердичів, 1799). Для потреб міщан і шляхти в друкарні кармелітів декілька разів було надруковано праці Гаура Якуба-Казімежа «Економіка лікарська або домашні ліки...» (Бердичів, 1793) та 2-ге видання «Економіка лікарська або домашні ліки. З додатком лікарських секретів Гірнеїса» (Бердичів, 1799), а також праця «Економіка господарська загальна з секретами боротьби проти шкідників повітряних, земних і водних» (Бердичів, 1788). «Економіка господарська...» Гаура стала першим виданням польського агрономічного трактату, де подавалися відомості з ветеринарії та городництва з багатьма прикладами. Гаур (1632–1709) був автором декількох книг з господарства. В своїх роботах він використав матеріали праць з господарства польських авторів Гостомського, Завадського та ін., а також західноєвропейську літературу. Завдяки своїй книзі «Економіка господарська...» (наближалася до енциклопедичного видання) та при допомозі певних осіб при королівському дворі, Гаур зацікавив короля Яна III Собеського, від якого одержав в 1676 р. привілей на друкування власних творів. В 1678 р. король навіть у спеціальному листі доручив краківській академії видавати праці Гаура. В Польщі вони виходили 7 разів. В 1773 р. була створена Едукаційна комісія з питань освіти, виховання і просвітництва, яка, фактично, стала першим своєрідним Міністерством освіти в Європі. Вона рекомендувала використовувати праці Гаура в навчальних програмах шкіл середнього рівня освіти. Праця Я. Гаура «Економіка лікарська або домашні ліки...» вийшла друком в 1793 р. з додатком Гірнеїса «Таємниці лікарські Гірнеїса», який був лікарем при дворі Марії Терези, а потім лікарем київського воєводи Ст. Потоцького. За думкою протомедика Галичини А. Крупінського, Гернеїс мав глибокі знання з хімії. Всі три видання вийшли польською мовою.

Книги з ветеринарії видавала також друкарня Почаївської лаври, яка в 1730 р. після більше ніж столітньої перерви відновила друкарство в Почаєві, який в XVIII ст. був по чергово у власності польських магнатів Вишневецьких, Радзивілів, Тарновських. Фундатором друкарні став архимандрит Феодосій Любенецький-Рудницький [9, с. 219]. Звичайно, більша частина видавничої продукції Почаївської лаври була церковно-релігійного характеру, але іноді друкувалися й інші книги, зокрема з ветеринарії.

За 1772–1795 рр. ця друкарня надрукувала більше видань, ніж за всі попередні роки свого існування. Мова видань близька до народної української, зокрема, у виданні універсального господарського порадики І. Ленкевича «Книжица-Порадник для господарства, указующая як ратовати в хворобах всякую скотину, то есть: коні, воли, вівці, свині, кози; як білити полотно, як боронити паші от саранчи, як ратувати от джуми, як губити гусельницю от

капусти, як ловити рибу, як губити миши і щури, як ратувати людей котрих собаки скажениі покусали, як ратувати чоловіка, котрий не в давном времени з ума вийдет» (Почаїв, 1788). Книга друкувалася кирилицею і польською мовою. Порадник містив багато відомостей щодо лікування як домашніх тварин, так і людей. Наклад видань не перевищував тисячі примірників. Видання Почаївської лаври вмщували ветеринарні питання та були розраховані на задоволення практичних потреб. Особливо користувалися попитом господарські поради, де, зокрема, подавалися відомості з медицини та ветеринарії.

Наприкінці XVIII ст. на Лівобережжі, а після другого розподілу Польщі в 1793 р. і на Правобережній Україні, почали публікувати праці з ветеринарії гражданським друком. Однією з найпотужніших в Україні була Миколаївська друкарня, яка відкрилася наприкінці 1797 р. з ініціативи голови правління М. С. Мордвинова при адміралтейському правлінні Чорноморського флоту [9, с. 373]. Для її організації було запрошено московського книговидавця С.А. Селівановського. Під його керівництвом за два роки цією друкарнею було випущено 9 книг [10, с. 113]. В 1799 р. було надруковано одне видання з сільського господарства «Ливанов М. Е. О земледелии, скотоводстве и птицеводстве. Сочинение професора земледелия коллежского ассесора Михаила Ливанова» (Николаев : Типогр. Черномор. штурманского училища, 1799. – 259 с. – Переизд. с СПб., 1786; СПб., 1794. – С прил. «О птицеводстве»). У цій праці були також розділи присвячені лікуванню тварин.

За каталогом «Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1-2 / Я. Запаско, Я. Ісаєвич» (Львів, 1984) видань з ветеринарії, надрукованих на теренах України у XVIII ст. було 17. У цих працях описані спостереження за хворобами, різні емпіричні дослідження; подані практичні поради, засоби лікування та запобігання від інфекційних захворювань, рекомендації щодо розведення худоби. Більшість із них розраховувалася на широке коло освічених людей та мала на меті надавати допомогу при лікуванні тварин або підвищувати рівень знань з ветеринарії. Особливо популярними книгами були поради, присвячені лікуванню коней.

З вищенаведеного можна зробити такі висновки.

У XVIII ст. на теренах України відбувався поступальний розвиток ветеринарії, ветеринарної освіти, який тісно був пов'язаний з вирішенням нагальних потреб життя. Як наслідок спостерігалось збільшення галузевого книговидання, порівняно з попереднім століттям.

Книги з ветеринарії, присвячені тогочасним проблемам та практичним засобам лікування від хвороб, особливо інфекційних, були розраховані менше на фахівців, а в більшості – на широке коло людей. Видання відзначалися доступним, популярним викладом матеріалу, практичною спрямованістю, широтою охоплення проблем ветеринарії.

Переклади творів із західноєвропейських мов знайомили з передовими досягненнями ветеринарної науки Західної Європи, іноді виходячи з дуку через рік-два після появи оригіналу. Найбільше було практичних порадників, але також зустрічалися видання, які можна віднести до навчальної літератури –

навчальні посібники ; до наукової – описи дослідів, методичні розробки, збірники тощо. Матеріал подавався у вигляді описів або оглядів окремих проблем, розповідей, повідомлень, настановлень.

Вихід у світ навчальної книги залежав від розвитку діяльності учбових закладів і запитів для навчання та освіти. Наприкінці XVIII ст. у навчальних посібниках намітився перехід від простого опису правил до подачі систематичного курсу певної галузі науки.

Збільшення кількості книг з ветеринарії, в порівнянні з попереднім століттям було обумовлено появою та поширенням нових напрямів у лікуванні тварин. Незважаючи на те, що більшість книг відповідала місцевим потребам, окремі з них розповсюджувалися і в інших країнах (наприклад, праці Я.-К. Гаура, Й.А. Вольштайна, Джоржа Берклі). Наукова думка в галузі ветеринарії в Україні в своєму розвитку, в основному, спиралася на європейську науково-практичну літературу.

Книги, які видавалися на теренах України з ветеринарії задовольняли суспільні потреби у фаховій літературі, а також деякою мірою відображали рівень розвитку ветеринарної справи в Україні. Вони відтворювали стан розвитку науки.

Література

1. Рудик С. Коротка історія ветеринарної медицини України (до 1000-я ветеринарної освіти України) / С. Рудик – К. : АН ВШ України, 2001. – 226 с.; Никитин И. Н. История ветеринарии / И. Н. Никитин, В. И. Калугин. – М. : ВО, Агропромиздат, 1988. – 192 с.; Вергунов В. А. Агрономія і становлення науки про тваринництво на теренах України і Франції (друга половина XVIII ст. – 1920 рік) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – 280 с. – (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» ; кн. 33.); Історія Харківської державної зооветеринарної академії. 155 років. / М-во аграр. політики України, Харк. держ. зоовет. акад. ; редкол. : В. О. Головка, Ю. Д. Рубан (голова), В. М. Кандиба та ін. – Х. : Золоті сторінки, 2006. – 500 с.: іл.
2. Рудик С. К. Нариси з історії ветеринарної медицини / С. К. Рудик. – К., 1995. – 59 с. ; Рудик С. К. Історія становлення ветеринарної служби в Україні / С. К. Рудик. – 1995. – 31 с.; Рудик С. К. Роль Києво-Могилянської академії у становленні ветеринарної науки і освіти / С. К. Рудик // Вісн. аграр. науки. – 1995. – № 12. – С. 99–103; Рудик С. К. Коротка історія лікування тварин / С. К. Рудик. – К., 1997. – 96 с.; Рудик С. К. До історії одомашнення та розведення коней на Україні / С. К. Рудик, К. С. Рудик // Наукові записи Академії вищої школи України. – 1998. – Вип. 1. – С. 258–261.
3. Лікувальна справа в Україні в період XVIII–початку XX ст. // С. Рудик Коротка історія ветеринарної медицини України (до 1000-я ветеринарної освіти України). – К. : АН ВШ України, 2001. – С. 150–168.
4. Бородий Н. К. Д. С. Самойлович (1742–1805) / Н. К. Бородий. – М. : Медицина, 1985. – 96 с.
5. Лікувальна справа та тваринництво козацької доби в Україні / Рудик С. К. Курс лекцій з історії ветеринарної медицини : навч. посіб. / С. К. Рудик ; М-во аграр. політики України, НАУ. – К. : Арістей. – С. 76–87.
6. Рудик С. К. З історії лікування тварин в Україні / С. К. Рудик. – К., 1996. – 52 с.
7. Банчик Н. Я. Книжная культура армян на землях Западной Украины / Н. Я. Банчик // Книга и культура : шестая Всесоюз. науч. конф. по пробл. книговедения : тезисы докл. – М., 1988. – С. 6–9.

8. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2, ч. 2 (1765–1800) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів : Вища шк., 1984. – 127 с.
9. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Т. 1 / І. І. Огієнко. – К. : Либідь, 1994. – 446 с.
10. Петров С. О. Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII – середина XIX ст.) // С. О. Петров ; за ред. П. М. Попова. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 108–127.

Аникина О. П. Эволюция научных ветеринарных знаний и их популяризация средствами книгопечатания в Украине в XVIII в.

В историческом аспекте освещаются особенности и закономерности возникновения и развития ветеринарных знаний в их взаимосвязи с популяризацией при помощи книг на территории Украины в XVIII ст.

Ключевые слова: ветеринария в XVIII в., книга, популяризация научных знаний.

Anikina O. P. Evolution of scientific veterinary knowledge and their popularization of printing facilities in Ukraine in the XVIII century.

In historical aspects highlights the peculiarities and regularities of the emergence and development of veterinary knowledge in their relationship with the popularization of using the books in the territory of Ukraine in the XVIII century.

Key words: veterinary medicine in the XVIII century. The book, to popularize scientific knowledge.

УДК 94(477.6),,192”

Анпілогова Т.Ю., Кузнєцова Є.В.

**СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД ТЕХНІЧНОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ УСРР
20-х рр. XX ст.: ПРИЧИНИ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ**

Стаття присвячена проблемі репресій радянської влади проти представників інженерно-технічної інтелігенції, які відбувалися за сфабрикованими справами у 20-рр. XX ст. На основі тогочасної періодики та опублікованих джерел розкривається сутність цієї політики, її мета та наслідки.

Ключові слова: „шахтинська справа”, „кадіївський процес”, технічна інтелігенція, „специ”.

Проблема взаємовідносин державної влади і представників інтелектуальної еліти – технічної інтелігенції в Україні завжди залишалася актуальною, особливо для промислового регіону Донбасу. Адже саме від характеру цих взаємовідносин залежать особливості соціальних комунікацій та економічного розвитку. У зв'язку з цим виникає необхідність у дослідженні недостатньо вивченої істориками теми судових процесів проти технічної інтелігенції у період нової економічної політики.

Метою даної історичної розвідки є визначення історичних передумов і політичних мотивів радянської влади для проведення низки сфабрикованих судових процесів проти технічної інтелігенції важливих промислових осередків 20-х рр., їх особливостей та наслідків.

Не зважаючи на достатню розробленість в історичній літературі такої теми, як репресії радянської влади проти представників інтелігенції, такий її аспект як судові процеси 20-х рр., зокрема Кадіївська справа, мало привертала увагу дослідників. У своїх дослідженнях фрагментарно цієї проблеми

торкалися дослідник історії української інтелігенції Г.Касьянов [1], історик С.Кульчицький [2], фахівець з історії Донбасу ХІХ–ХХ ст. Гіроакі Куромія [3]. Працею загального характеру, в якій досліджуються взаємостосунки технічної інтелігенції та радянської влади в 20-і – на початку 30-х рр. у Донбасі, є дисертація М.Гнітько [4]. Цінний матеріал з історії Кадіївського і Шахтинського процесів містить тогочасна преса, зокрема, газети „Правда” та „Кочегарка”.

З приходом більшовиків до влади в Україні принципово змінилася не тільки політична та економічна, але й соціокультурна ситуація, до якої змушена була пристосовуватися місцева інтелігенція. Аналіз взаємин різних професійних груп інтелігенції з радянською владою свідчить, що технічна інтелігенція більш лояльно ставилася до радянської влади. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, специфіка роботи цієї групи інтелігенції сприяла її сконцентрованості на вузьких проблемах науково-технічного характеру, через що суспільно-політичні питання набували у свідомості цих людей другорядного значення. По-друге, негативне ставлення з боку пролетаріату, яке іноді проявлялось у загрозах, публічних образах, побитті інженерів, змушувало представників технічної інтелігенції – так званих “спеців” – шукати захисту в радянській владі. І радянський уряд намагався офіційно демонструвати такий захист у формі боротьби зі “спецеїдством” (хоча це і була тільки видимість боротьби, її інсценування). По-третє, розуміючи, що професійні знання й досвід старої технічної інтелігенції є дуже цінними, радянська влада у своїх взаєминах з її представниками часто застосовувала методи матеріальної зацікавленості. Таке ставлення до “технарів” з боку влади обумовлювалось, у свою чергу, повною неможливістю відновити без їхніх знань і досвіду зруйноване війною господарство в найкоротші строки й підготувати молодих радянських фахівців. Такі взаємини набували форми своєрідного співробітництва, яке, однак, рівним не було. Технічна інтелігенція змушена була виглядати політично нейтральною або лояльною до радянської влади й іти на співробітництво з нею. Влада ж, хоч і користувалась професійними послугами спеців, усе одно бачила в них заклятих класових ворогів. Однак, незважаючи на обопільне незадоволення такою ситуацією, влада й місцева технічна інтелігенція швидко пішли на компроміс, про який свідчить той факт, що наприкінці 1920 р. у Донбасі вдалося знову набрати на роботу 65% довоєнних технічних фахівців [3].

Проте достатньо швидко ситуація змінилася. „Спецеїдство”, яке набувало нечуваних масштабів, особливо в регіоні Донбасу, і проявлялося у моральному цькуванні спеців, побитті і навіть убивствах інженерів на підставі їх „класової чужості”, вимагало все нових жертв. І влада, у якої з’явилася ціла низка нових мотивів „провчити” старих спеців, пішла на зустріч „побажанням трудящих” і провела низку публічних судових процесів проти спеців. Першим з них був Кадіївський процес, або „справа економічного шпигунства на Кадіївській шахті” [3].

„14 липня Верховний Суд УСРР розпочав розгляд справи групи інженерів Кадіївського та Лідійського рудників у Донбасі. Центральний обвинувачений –

головний інженер Гуляков, який за надання секретних відомостей отримував гроші від колишнього правління товариства у Варшаві”, – писала газета „Правда” у липні 1924 року з приводу показового процесу над спеціалістами Кадіївського рудоуправління [5]. У зв’язку із сфабрикованою справою в Кадіївці було заарештовано кілька інженерів, звинувачених у економічному шпигунстві та контрреволюційній діяльності. Головним обвинувачуваним став колишній головний інженер Гуляков. За тими ж статтями звинувачення були пред’явлені інженерам Манукяну, Балтайтісу, Годзевичу, Овсянному та їх дружинам. Гуляков зізнався, що листувався зі колишніми польськими власниками підприємства через радника посольства Польщі у Харкові Ружицького та отримував гроші за свої послуги, але надані ним полякам відомості не були секретними і друкувалися у пресі.

21 липня було винесено вердикт. Суд визнав, що на території Польщі була створена злочинна організація колишніх власників підприємств т.зв. Дніпровського Південно-Рудного товариства. Гуляєв був визнаний винуватим у контрреволюційній діяльності та руйнуванні рудників й засуджений до розстрілу (потім вирок замінили на 10 років ув’язнення); Манукяна, Годзевича, Штейгера, Овсянного та Войцмана засудили до 10 років суворої ізоляції з конфіскацією, Балтайтіса – до 7 років, інших – від 2 до 5 років [6].

Подібним чином було сфабриковано судовий процес над спеціалістами тресту Південсталь у Катеринославі (нині – Дніпропетровськ), у якій теж фігурував Ружицький. Ніхто з обвинувачених винним себе не визнав, і вже в ході процесу довелося відхилити головне звинувачення – в економічному шпигунстві. Але Верховний Суд визнав, що на Дніпровському заводі реально діяла контрреволюційна група, яка намагалася передати його в концесію колишнім власникам. За судовим вироком у 1925 році дванадцять спеціалістів були засуджені до різних строків ув’язнення, інших було виправдано.

Випадки звинувачення й засудження інженерів Донбасу як засіб перекласти на них усю відповідальність за нещасні випадки на виробництві часто траплялися й у наступні роки. Дослідник Гіроакі Куромія, посилаючись на архівні джерела, наводить дані, що 1926 року не менше 50% інженерно-технічного персоналу Донбасу були притягнені до судової відповідальності [3, 210]. Г.Касьянов наводить ще більш вражаючі дані: за період з 1917 по 1927 рік до судової відповідальності було притягнуто 88,7% інженерів і техніків гірничої промисловості Донбасу [1, 54].

„Шахтинська справа” 1928 року, яка за думкою більшості сучасних дослідників, ознаменувала початок масових сталінських репресій, стала водночас останнім судовим процесом, спрямованим у 20-і роки проти технічної інтелігенції Донбасу. Ця справа виникла не раптово й була завчасно якісно й ретельно підготована апаратом ДПУ. Фабрикування цього процесу історики пояснюють низкою як політико-ідеологічних, так і суб’єктивних факторів. Так, історик Г.Касьянов вказує, що не останню роль у цій справі зіграли особисті інтереси уповноваженого ДПУ по Північному Кавказу Г.Євдокимова, який з метою кар’єрного зростання сфальсифікував справу про шкідництво і шпіонаж

спеців Шахтинського району й звернувся, обминувши свого безпосереднього керівника В.Менжинського, до Сталіна [1, 103]. Не слід забувати і про такий мотив, як прагнення партійної влади виправдати кризові явища в економіці кінця 20-х рр., переклавши відповідальність за них на спеців, які нібито спеціально гальмували процес економічного розвитку, влаштовуючи „шкідництво” на виробництві і здійснюючи шпіонаж на користь інших держав. Дослідник С.Кульчицький вважає, що цим процесом влада хотіла обґрунтувати невідповідність революційних гасел і штампів про панування пролетаріату в системі виробництва, які лунали тоді з трибун, реальному економічному становищу, зваливши причину цього на „шкідників”-спеців [2].

12 березня 1928 року в газета „Известия ВЦИК” опублікувала коротке повідомлення прокурора Верховного суду СРСР про розкриття антирадянської підпільної шкідницької організації серед фахівців вугільної промисловості Донбасу. У ній повідомлялося про факти саботажу та „дезорганізаторської” діяльності цієї організації, спрямовані на підрив кам’яновугільної галузі методами нераціонального будівництва, зниження якості продукції, завищення собівартості, руйнування шахт тощо. Наступного дня відбувся об’єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який прийняв резолюцію про „шахтинську справу”, підготовану спеціальною комісією ЦК ВКП(б).

Судовий процес над спецами-„шахтинцями” розпочався у Москві 18 травня 1928 року. Хід процесу висвітлювали 120 представників преси, з них половина – іноземні журналісти. На підприємствах поширювалися квитки на одноразове відвідування процесу [1, 104]. Загальна кількість присутніх за всі дні процесу перевищила 100 тисяч чоловік [2]. На лаві підсудних перебувало 53 чоловіки, серед ярих троє – іноземні спеціалісти. Усі підсудні мали дореволюційний стаж роботи.

Процес закінчився 6 липня. Одинадцять осіб було засуджено до розстрілу, трьох – до десятирічного ув’язнення, двоє отримали строк покарання від чотирьох до восьми років, десятеро – від одного до трьох, восьмеро були засуджені умовно або виправдані (причому серед останніх – усі німецькі спеціалісти).

Наслідки судових процесів проти спеціалістів Донбасу й Півдня України мали відверто негативний характер: посилювався масовий вплив інженерів з виробництва, зміна їх професійного й навіть соціального статусу, зменшення ініціативності у працюючих фахівців, низькі темпи виробництва у важкій промисловості, посилення цькування технічної інтелігенції з боку пролетаріату. Причому все це відбувалося у той час, коли молода радянська промисловість як ніколи потребувала висококваліфікованих спеціалістів, будучи не в змозі швидко підготувати велику кількість представників нової технічної інтелігенції з пролетарським походженням (яка, до речі, не мала досвіду роботи). Про це вказувала навіть радянська преса – відбиваючи події кадіївського процесу – центральна газета „Правда” писала: „...своїх власних спеців: одночасно і червоних, і добрих спеців у нас крихітна жменька...” [7].

Отже, можна стверджувати, що усі судові процеси 20-х рр. проти технічної інтелігенції були окремими ланками єдиного ціпу й мали однакові причини й особливості. Ці показові процеси дали більшовицькій владі можливість:

- задовольнити репресіями проти спеців „спецеїдські” настрої пролетарського населення;
- продемонструвати ефективність і успішність „комуністичного перевиховання” технічної інтелігенції;
- показати населенню результативність роботи і всевладність державного апарату й каральних органів;
- продемонструвати світовій і радянській громадськості „гуманність”, „ліберальність” і законність дій радянської системи, її толерантність по відношенню до представників національних меншин та іноземних фахівців;
- швидко та ефективно налякати старих спеціалістів, натякнувши на їх „непотрібність” для подальшого процесу комуністичного будівництва;
- задовольнити власні амбіції та просунутися по кар’єрній драбині окремим діячам державного і партійного апарату, які займалися фабрикуванням справ.

І хоча, судові процеси проти спеців досягли поставленої більшовицькою владою мети, але негативно відбилися на соціально-економічному розвитку, поглибили існуючі в державі суспільно-політичні протиріччя.

Література

- 1.Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.Касьянов. – К. : Глобус, Вік; – Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського університету, 1992. – 176 с.
- 2.Кульчицький С. „Шахтинська справа” / С.Кульчицький // Електронний ресурс. – Доступ до джерела: file://localhost.
- 3.Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Гіроакі Куромія / [пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 510 с.
- 4.Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.П. Гнітько. – Київ, 1996. – 274 с.
- 5.Уроки кадиевского процесса // Правда. – 1924. – №165. – Арк. 5.
- 6.Дело кадиевских инженеров // Правда. – 1924. – №164. – Арк. 6.
- 7.Дело кадиевских инженеров //Правда. – 1924. – №159. – Арк. 4.

Анпилогова Т.Ю., Кузнецова Е.В. Судебные процессы над технической интеллигенцией УССР 20-х гг. XX ст.: причины, особенности, последствия.

Статья посвящена проблеме репрессий советской власти против представителей инженерно-технической интеллигенции, которые происходили в рамках сфабрикованных уголовных дел в 20-е годы XX ст. На основе материалов прессы тех лет и опубликованных источников раскрывается сущность этой политики, ее цель и последствия.

Ключевые слова: „шахтинское дело”, „кадиевский процесс”, техническая интеллигенция, „спецы”.

T.Anpilogova, Y.Kuznetsova. Court cases towards technical intelligentsia of USSR in the 20-th years of the 20-th century: motives, peculiarities, consequences.

The article refers to the problem of repressions lead by the Soviet power against the representatives of engineer-technical intelligentsia which took place in the frames of trumped-up

criminal cases in the 20-th years of the 20-th century. On the basis of press materials of those years and published sources the essence of this politics is being revealed, its aims and consequences.

Key words: „shahtinsk case”, „kadiiev process”, technical intelligentsia, „experts”.

УДК 37:63(477)(075):1

Барабаш Ю.В.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В ДОНБАСІ НА ПОЧАТКУ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У статті проаналізовано процес формування системи сільськогосподарської освіти у Донбасі на початку становлення радянської влади, враховуючи витоки її становлення.

Ключові слова: сільськогосподарська бібліотека, сільськогосподарський заклад освіти, сільськогосподарська освіта, курси.

Сьогодні аграрна галузь, як і Україна в цілому, потребує цілісної системи освіти, яка б відповідала національним інтересам і світовим тенденціям розвитку та забезпечувала б підготовку фахівців, здатних втілювати їх у життя [1, 1]. Але прогнозування нових напрямків сільськогосподарської освіти неможливе без аналізу історичного досвіду формування освітянської бази позашкільних закладів для підготовки аграріїв, відкриття сільськогосподарських технікумів та реорганізацію їх у вищі навчальні заклади того ж профілю. І немаловажливу роль у даному напрямку дослідження відіграє регіональний аспект, оскільки наша держава представлена декількома розвиненими сільськогосподарськими центрами з власним досвідом становлення аграрної освіти. Одним із найбільш розвинених є Донецький басейн.

Метою даної статті є аналіз формування системи сільськогосподарської освіти у Донбасі на початку становлення радянської влади, враховуючи витоки її становлення.

Відповідно до мети, науковими завданнями є:

- зображення витоків формування перших навчальних закладів у галузі сільського господарства й агрономії;
- аналіз процесу відкриття закладів позашкільної сільськогосподарської, середньотехнічної та вищої освіти у перше десятиліття діяльності радянського керівництва;
- висвітлення умов, що впливали на розвиток даної освіти та чинників, які гальмували темпи зростання кількості профільних навчальних закладів, роботи з облаштування їх лабораторій та збільшення кількості майстерень.

Історіографія даної наукової проблеми представлена науковими працями сучасних дослідників, зокрема Петренко А.Є. та Корчанової Ю.А. [2]; Дорош Т.О. [3]; Ткаченко В.Г. [9]; Пашківської О.А. [10], а також архівними джерелами [8, 12] й періодичними виданнями досліджуваного періоду: газети Всероссийская кочегарка [4, 5, 6] та Луганская правда [7].

Витоки формування сільськогосподарської освіти в Донбасі кореняться в ХІХ ст., коли першим паростком аграрної освіти у Катеринославській губернії стала Луганська показова ферма, заснована за розпорядженням міністра

фінансів Росії Є.Ф.Канкріна у 1827 р., яка у 1841 р. була переформована в навчальну ферму для Херсонської і Таврійської губерній та земель війська Донського й Кавказу.

У 1830 р. на Луганську ферму почали приймати кантоністів, дітей поміщиків і освічених кріпосних селян для навчання їх раціональним сільськогосподарським прийомам. На Луганській показовій фермі проходили практику студенти Санкт-Петербурзького лісничого інституту. Таким чином Луганська показова ферма була колицкою аграрної освіти для усього Півдня Російської Імперії.

У 1848 р. ферму було переведено до Олександрівського повіту поблизу с. Новотроїцького і вона стала називатися Катеринославською. На її базі було утворено Великоанадольську школу лісників (нині Великоанадольський лісничий технікум).

У 1914 р. в с. Ями (нині Сіверськ) Артемівського району Донецької області було відкрито Каменське 3-х річне нижче сільськогосподарське училище. З 1914 по 1917 рр. в ньому навчався видатний поет-лірик В.М. Сосюра (1898-1965) [2].

Слід зазначити, що ще на початку ХХ ст., в часи інтенсивного розвитку капіталізму, Донбас був найбільш розвиненим промисловим регіоном Росії, він також був зоною землеробства. Такі умови сприяли появі перших навчальних закладів, які сприяли забезпеченню сільського господарства кваліфікованими кадрами. Головним центром Донбасу з відкриття сільськогосподарських шкіл, училищ та технікумів став Луганськ.

Становлення радянської влади в Україні позначилося пріоритетними завданнями керівництва радянської держави, яке ставило за мету формування нової генерації, в тому числі і сільськогосподарської інтелігенції, яка б відповідала усім її вимогам і діяла виключно в інтересах радянської влади. У даному ракурсі передбачалося, аби робітники фізичної праці за своїм культурно-освітнім рівнем піднялися до рівня людей розумової праці [3, 50].

Реалізація цих завдань розпочалася з організації позашкільної сільськогосподарської освіти, хоча на Луганщині вже був досвід з розвитку аграрної освіти, оскільки в Донбасі у 1914 р. була збудована одноповерхова будівля сільськогосподарської школи та засноване сільськогосподарське училище в Луганську.

Процес відкриття сільськогосподарських курсів був тенденційним на початку 1920-х рр. Ще з 1919 р. в учительській семінарії Олександро-Грушевського району, яка діяла у складі відділу народної освіти, читалися лекції по сільському господарству [4].

У 1920 р. в Чистяково були відкриті землеробсько-технічні курси. Як свідчить газета „Всероссийская кочегарка”, курсанти курсів ставилися до занять з особливою зацікавленістю, маючи інтерес до дисциплін, які вивчали. Курси передбачалося проводити на протязі декількох місяців [5].

Свого розвитку позашкільна освіта набувала і в Маріупольському районі, де на місцях читали лекції місцеві агрономи, а у самому місті місцевий агрономічний персонал. У вказаному районі позашкільна освіта аграріїв

існувала ще з 1909 р., вона велася дещо поглибленіше, оскільки проводилися показові пояснення при музеї відділу народної освіти, участь в яких брали п'ять дільничних агрономів [6].

Найбільший інтерес учнями проявлявся до огородництва. Тому восени 1920 р. у трьох пунктах передбачалося відкриття місячних курсів з затратами на них 180 тис. крб. А влітку планувалося проведення курсів з тютюноведення, садівництва, огородництва, розведенню лікарських трав, бджільництва та ін., взимку – з кінництва, молочного господарства, скотарства, свинарства, птахівництва.

Задля відповідного забезпечення навчального процесу в Маріуполі існувала сільськогосподарська бібліотека, але її переміщення було неможливим через те, що існувала прифронтна полоса, оскільки Маріуполь знаходився у прифронтній зоні.

Допоміжну роль у сільськогосподарській освіті відігравали сільськогосподарські товариства, до основних завдань яких входили – забезпечення сільськогосподарським інвентарем населення та поширення сільськогосподарських знань.

У Слов'янському районі також були організовані сільськогосподарські курси. Існували агрономічні відділи. Але досвід розвитку позашкільної сільськогосподарської освіти в цьому районі був занадто коротким, адже вона виникла з моменту утворення районного земельного відділу з 1 березня 1920 р. Тому простежувалися певні недоліки, пов'язані з відсутністю навчальних посібників та літератури. Були лише таблиці агронома Гаріліна та передбачалося придбати періодичні видання по сільському господарству. Оскільки в районі на той час не було жодного навчального сільськогосподарського закладу, то передбачалося розширення географії з відкриття постійної школи скотоводів-маслоробів та курсів в районі.

У травні 1920 р. в Луганську було відкрито сільськогосподарське училище імені Тимирязєва, яке через рік було перевезено до Олександрівки. Кількість студентів у перший рік навчання дорівнювала 75 особам [7]. Працювало 7 викладачів. Училище утримувалося за рахунок податку на просвіту [8, 3, 7].

Перший вуз сільськогосподарського профілю в Донбасі – Луганський сільськогосподарський технікум – було відкрито у 1920 р. відповідно рішення повітового відділу народної освіти й Луганського відділу освіти від 20 квітня 1920 р.

Діяльність вузу в перші роки його функціонування позначилася необхідністю подолання складних соціально-політичних і економічних умов, які мали вплив на укомплектування матеріально-технічної бази та науково-педагогічних кадрів.

Місцева влада, переймаючись вищезгаданими питаннями, сприяла вирішенню вказаних проблем. В результаті цього у відання технікуму було передано землі Луганської дослідної станції, де студенти могли проводити практичні заняття. Задля їх проведення викладачі та студенти користувалися й Луганським центральним міським фізичним кабінетом та іншими природничо-науковими лабораторіями міста [9, 65].

Діяльність Луганського сільськогосподарського технікуму, який згодом було реорганізовано в інститут відзначилася науково-дослідною роботою з ґрунтознавства, вивчення і розробки агротехнічних заходів щодо підвищення родючості ґрунтів. Задля ефективності цієї роботи, в технікумі ще з 1924 р. було розпочато облаштування хімічної лабораторії, фізичного ботанічного кабінетів, лабораторії ґрунтознавства і зоотехнічну.

У 1928 р. у зв'язку з уніфікацією навчальних закладів Луганський технікум рільництва було реорганізовано в інститут рільництва, до якого було переведено студентів Цюрюпинського і Мигіївського сільськогосподарських технікумів, які було закрито [10].

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Луганська округа посідала в Україні 5-те місце (після Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська) по кількості навчальних закладів профосвіти та охоплення ними учнів. До складу цієї мережі у 1928-29 рр. входив і сільськогосподарський технікум, де кількість учнів складала 77 осіб. Діяли 3 сільськогосподарські профшколи з кількістю учнів 343 особи [11, 96].

Отже, започаткування аграрної освіти в Донбасі відбувалося не на пустому місці, цей процес проходив на основі існуючих позашкільних закладів освіти, які були відкриті ще у ХІХ ст. на теренах Катеринославської губернії. Особливого розвитку зазнала позашкільна аграрна освіта, яка відзначилася досягненнями з відкриття різних курсів у галузі агрономії, розвитком середньотехнічної сільськогосподарської освіти та становлення вищої. І хоча робота всіх профшкіл проходила в зазначений період по вкрай неблагоприємних умовах, пов'язаних з відсутністю грошових та продовольчих ресурсів, пального та ін., недостатність кваліфікованих кадрів педагогів [12, 2], все ж влада намагалася подолати всі недоліки у найкоротший термін.

Метою нашого подальшого дослідження є розгляд даного питання із залученням конкретних статистичних показників щодо забезпечення навчальних закладів кваліфікованим кадровим потенціалом та розгляд розвитку наукової роботи в галузі агрономії.

Література

1. Білан Сергій Олексійович. Аграрна освіта в Україні: історичний аспект (90-ті роки ХХ - початок ХХІ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2005. – 16 с.
2. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Генезис и развитие аграрного образования в Екатеринославской губернии (XIX – начало ХХ ст.). – Режим доступу: http://209.85.135.132/search?q=cache:SfJTvvNYCdMJ:www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Istz/2008_20/petrenko.pdf.
3. Дорош Т.О. Комуністична партія та дорадянська сільськогосподарська інтелігенція України: історія взаємовідносин (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Т.О. Дорош // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 16. – Луганськ, 2007. – 200 с.
4. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 14 ноября
5. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 12 ноября.
6. Всероссийская кочегарка. – 1920. – 24 ноября
7. Луганская правда. – 1921. – 14 мая.
8. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф. Р-242. – Оп. 1. – Спр. 27.

9. Ткаченко В.Г. Луганський національний аграрний університет. З віку в вік! – Луганськ: Арістей, 2006. – 550 с.
10. Пашківська О.А. Розвиток ґрунтознавства в сільськогосподарських технікумах України в 20-х роках ХХ століття. – Режим доступу: http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:RpTvGB42kkEJ:nbu.gov.ua/e-journals/INB/20092/09_pashkivska.pdf.
11. Відчит Луганського Округового за 1927 та 1928 роки. До XIII Округового з'їзду рад. – Луганськ, 1929. – 113 с.
12. ДАЛО. – Ф. Р-242. – Оп. 1. – Спр. 3.

Барабаш Ю.В. Формирование системы сельскохозяйственного образования в Донбассе в начале становления советской власти.

В статье проанализировано процесс формирования системы сельскохозяйственного образования в Донбассе в начале становления советской власти, учитывая истоки ее формирования.

Ключевые слова: сельскохозяйственная библиотека, сельскохозяйственное учебное заведение, сельскохозяйственное образование, курсы.

Barabash Yu.V. Foundation of agricultural educational system in Donbass region in the beginning of Soviet State.

In the article the process of agricultural educational system foundation in Donbass region in the beginning of Soviet State including the sources of its foundation is considered.

Key words: agricultural library, agricultural educational establishment, agricultural education, courses.

УДК 930+94

Баранова Н.В.

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЙ

Досліджується діяльність Київського митрополита Платона Городецького на просвітницькому терені та його внесок у розвиток духовної освіти у Київській єпархії.

Ключові слова: митрополит, Київська єпархія, просвітницька діяльність, духовна семінарія.

У зв'язку з процесами релігійного та духовного відродження українського суспільства спостерігається зростання наукового інтересу до проблеми становлення і розвитку системи православної духовної освіти в Україні., яка стала невід'ємною складовою відродження українських національних традицій, духовності, моралі та ментальності українського народу і в умовах періоду незалежності набула нового значення. Духовна освіта позитивно впливає на загальний моральний стан українського суспільства, оскільки базується на православної християнській моралі. Засади тих відносин, які сформувалися в православної духовній освітній установі, майбутні священнослужителі після закінчення навчального закладу впроваджують серед своєї пастви. Духовні навчальні заклади, виконують спільну функцію громадського, морального та патріотичного виховання, залучення громадян до глибинних пластів національної культури, духовного розвитку особистості й суспільства.

Саме тому сьогодні в умовах подальшого розвитку православної духовної освіти в незалежній Україні не зайвим було б звернення до вивчення періодів

становлення останньої, одним з найважливіших серед яких слід вважати кінець 19 ст. й дослідження ролі у цьому процесі окремих особистостей, а саме провідних духовних лідерів того часу – Київських митрополитів, найвидатнішим серед яких за вагомістю свого внеску у розвиток православної духовної освіти по праву вважається Платон Городецький. Саме його особиста участь у процесі становлення православних духовних семінарій та чоловічих духовних училищ як підпорядкованої йому Київської єпархії так і інших регіонів тогочасної Росії сприяли їх подальшому розвитку, покращенню загального становища як в матеріальному так і в навчальному й релігійно – етичному сенсі.

Однак, слід зазначити, що на відміну від періодів урядування митрополита Платона на попередніх кафедрах у раніше підпорядкованих йому єпархіях, які були представлені працями таких дослідників як Снесарьов М. [1], Князев А. [2], Муригін А. [3], Київський період його життя та діяльності, вагоме місце у якій займала просвітницька діяльність, не знайшов гідного відображення як у працях дослідників його часу, так і у доробках сучасних авторів. Єдиними дослідженнями у цьому напрямку можна вважати праці Флоринського М. [4], Карасьова М. [5], Рожинцева А. [6], у яких знайшли фрагментарне відбиття лише деякі незначні аспекти просвітницької діяльності митрополита на Київській кафедрі і його участь у розвитку духовних навчальних закладів, а саме духовних семінарій, що доводить актуальність даної проблеми та доцільність її подальшої розробки.

У якості мети запропонованої розвідки ми визначаємо проведення комплексного аналізу та висвітлення основних положень просвітницької діяльності Київського митрополита Платона Городецького по відношенню до духовних навчальних закладів як підпорядкованої йому Київської єпархії так і інших регіонів тогочасної Росії.

Підтримуючи розвиток вищої духовної освіти шляхом особистої участі у діяльності духовних академій і наданні їм різноманітної допомоги, Платон Городецький не меншою мірою піклувався і про духовні семінарії, що діяли як у підпорядкованій йому єпархії, так і за її межами. Відзначимо, що особлива увага митрополита до духовних семінарій, які розташовувалися у місцях його колишнього служіння :Пскові, Вільно, Ризі, Новочеркаську, Одесі – краще усього вбачається з привітальних промов проголошуваних при неодноразових відвідинах цих навчальних закладів у період його перебування вже на посту Київського митрополита. Так, під час візиту до Новочеркаська і відвідин Донської духовної семінарії 29 травня 1886 р. митрополит Платон, кажучи про мету свого візиту, відзначав: «Знаходячись і далеко від Черкаська, я завжди чуйно прислухався до того, що долітало туди про духовний її розплідник, і тепер приїхав сюди не без наміру подивитися на справу своїх рук, потішитися його впорядкуванням і помолитися про процвітання на майбутній час його і його керівників» [7, 20].

Бажаючи особисто ознайомитися з перебігом навчального процесу, митрополит Платон був присутній на заняттях, що проходили у семінаріях й кожного разу звертаючись до студентів, говорив їм про важливість своєчасного

отримання освіти [8, 67]. Відзначимо, що як і у випадку з духовними академіями, митрополит Платон відвідував семінарські заняття як богословського циклу, так і інші, що входили до програми. Так, під час перебування у Литовській духовній семінарії м. Вільно 25 жовтня 1884 р. він був присутній на уроці Церковної історії у V класі, грецької мови у II класі, де особисто стежив за перекладом учнів по грецькій хрестоматії; етичного богослов'я у VI класі [9, 10]. Перебуваючи у Твері у 1882 р. [10, 12], у 1885 р. [8, 67], у 1886 р. [11, 403 – 405], відвідав заняття по етичному богослов'ю у VI класі.

Опікуючись поліпшенням стану духовних семінарій, що знаходилися за межами керованої ним єпархії і особливо становищем її нужденних вихованців, митрополит Платон завжди по можливості надавав матеріальну допомогу з власних коштів. Під час свого візиту до Новочеркаська у 1886 році пожертвував облігацію східної позики у 1000 руб. для того, щоб відсотки по ній у 50 руб. щорічно спрямовувалися на допомогу бідним учням Донської семінарії [7, 86], за що отримав подяку від Правління останньої [12, 1]. Отримавши у 1889 р. від архієпископа Донського і Новочеркаського Макарія звіт Іоанно-Богословського братства допомоги потребуючим вихованцям Донської духовної семінарії, митрополит Платон пожертвував на його потреби 1000 руб. [13, 1], за що отримав подяку архієпископа [14, 1].

Особливе ставлення митрополита Платона до «рідної йому» Тверської духовної семінарії убачається з його постійних пожертв на її потреби. Так, у 1882 р. при відвідинах останньої він передав о. ректорові 500 руб «на бідних учнів семінарії» [10, 18], у 1883 р. надіслав ректорові семінарії П. Соколову облігацію третьої східної позики у 1000 руб. з 30-ма купонами «з тим, щоб її внесли до семінарського казначейства і приєднали до капіталу мого імені, що знаходиться вже у розпорядженні правління, а відсотки з облігації, так само як і з капіталу, пожертвованого раніше, спожили для видачі допомоги бідним учням» [15, 1]; у 1889 р. пожертвував на потреби бідних вихованців семінарії квиток Державної позики у 1000 руб., за що отримав подяку архієпископа Тверського і Кашинського Сави [16, 1]. У 1889 р., не маючи можливості бути присутнім на 150-річному ювілеї заснування Тверської духовної семінарії, митрополит Платон у своєму листі до архієпископа Тверського і Кишинівського Сави повідомив про пожертву на потреби її бідних вихованців 1000 руб. [17, 8 – 9], за що отримав подяку від членів правління семінарії [18, 1], й про що з вдячністю було проголошено на святкуванні ювілею 10 лютого ректором останньої [19, 7]. Відзначимо, що митрополит Платон надавав допомогу духовним семінаріям і її вихованцям, що потребували, не тільки раніше керованих ним єпархій. Так, отримавши повідомлення правління опікування про бідних вихованців при Рязанській духовній семінарії, він пожертвував на його потреби 100 руб. [20, 1] і пізніше, отримавши повідомлення про освячення будинкової семінарської церкви, схвалив цю подію [21, 1].

Надаючи матеріальну допомогу духовним семінаріям з метою поліпшення загального становища студентів, що потребували, митрополит Платон ніколи

не відмовляв у допомозі окремим їх представникам, про що свідчить приклад студента Тверської духовної семінарії Петра Шишкова [22, 3] та колишнього студента Волинської духовної семінарії Луї Рея [23, 2]. Допомагаючи студентам духовних семінарій, митрополит Платон не обходив своєю увагою і викладачів останньої – особисто розмовляв з ними під час своїх відвідин, цікавившись їх потребами, і просив останніх звертатися до нього за допомогою у разі скрути. Особливе ставлення митрополита Платона до посадових осіб семінарій, особливо до відомих йому за часів керування у попередніх єпархіях, підтверджується особистими його відвідинами у період перебування у Новочеркаську 1886 р. тяжкохворого члена семінарського правління від духівництва протоієрея Александро-Невської церкви о. Іоакима Фесенкова, у якого до того ж напередодні приїзду Владика загинув син і співчуття митрополита останньому, висловлене в повчальній бесіді і матеріальній пожертві на потреби його родини [7, 54].

Крім надання матеріальних пожертв з власних коштів на потреби семінарій, митрополит Платон здійснював цільові предметні пожертви, як-то: навчальної літератури, предметів культу. Так, враховуючи те, що бібліотека Донської духовної семінарії «досить мізерна науковими посібниками», він пожертвував частину власної бібліотеки [7, 86], спираючись на досвід подібного надання допомоги вищезазначеній семінарії за часів свого головування на посаді архієпископа Донського [24, 1 – 2]. З дозволу Платона Городецького, враховуючи прохання ректора Донської духовної семінарії протоієрея Митрофана Сіماشкевича, Києво-Печерська Лавра дала згоду на вкладання у образ, що виготовлявся у її іконописній лавці для семінарської церкви, мощів святих угодників Печерських, щоб, за словами митрополита Платона, «в зазначеному образі Донська духовна семінарія отримала від святої Києво-Печерської Лаври не тільки художній витвір мистецтва, придбаний звичайно за гроші, але і безцінну заставу благословення Божого для тих, хто служить і виховується у ній» [25, Арк. 2 – 3].

Піклуючись про духовні семінарії, які діяли за межами підпорядкованої йому Київській єпархії, митрополит Платон у першу чергу приділяв свою увагу Київській духовній семінарії. Вважаючи, як і у випадку з духовними академіями, особисту пастирську візитацію кращим засобом ознайомлення з дійсним станом справ у духовних семінаріях, митрополит Платон тільки у перший рік свого урядування у Київській єпархії двічі відвідав Київську духовну семінарію, оглянувши особисто під час своїх відвідин 22 квітня 1882 р. усі приміщення, призначені як для навчання, так і для господарських потреб: фізичний кабінет, класи, вбиральню, спальні, вмивальню, їдальню, лікарню, комору. Причому у лікарні Владика надав усім хворим своє благословення, розпитував кожного про рід його хвороби, а лікаря – про методи лікування, в коморі оглянув деякі продукти, бажаючи дізнатися «про якість пропонованої студентам їжі» [26, 149]. Відзначимо особливе піклування митрополита Платона про семінарську бібліотеку. Постійно відвідуючи останню під час своїх візитів до Київської духовної семінарії митрополит Платон по можливості завжди поповнював її фонди книгами зі своєї власної бібліотеки переважно

релігійно-етичного змісту, спираючись на свій досвід допомоги семінарським бібліотекам у єпархіях раніше ним керованих [27, 38]. Згідно ж з заповітом митрополита семінарія отримала 1/15 частину наявних у переліку книг для своєї фундаментальної бібліотеки [28, 20].

У подальшому митрополит Платон регулярно відвідував Київську духовну семінарію, був присутній на річних і урочистих актах останньою, як-то: 27 жовтня 1882 року [29, 390 – 393], 27 жовтня 1883 року [30, 414 – 415], 26 вересня 1884 року [31, 922 – 925], де всіляко заохочуючи викладачів до наукової діяльності, завжди з цікавістю слухав запропоновані йому результати наукових досліджень у сфері церковної історії, робив відносно них зауваження і доповнення і висловлював свою особисту оцінку щодо запропонованих праць.

Будучи почесним опікуном Київської духовної семінарії, особисто знайомим майже зі всіма викладачами і даючи гідну оцінку їх діяльність на ниві духовної освіти, митрополит Платон проте основну свою увагу і турботу спрямовував на вихованців семінарії, завжди під час особистого спілкування з якими відзначав: «У скрутних обставинах або потребі звертайтеся прямо до мене. Я всім іншим допомагаю, а ви ближче за всіх до мене, ви духовні діти мої, тому я не тільки готовий, але і з задоволенням готовий виконати усяке ваше прохання» [32, 539 – 540]. Поважне ж ставлення студентів до митрополита Платона й усвідомлення останніми важливості його ролі в їх особовому становленні підтверджується багаточисленними словами подяки в його адресу, висловленими як керівництвом академії, так і представниками студентства і вбачається на прикладі вітальної адреси Київської духовної семінарії з нагоди сорокаріччя служіння його в архієрейському сані 8 вересня 1883 року, проголошеної ректором академії Іренеєм [33, 15 – 16] та промови вихованця VI класу М. Петрушевського, сказаної під час візиту митрополита до Київської духовної семінарії 26 вересня 1884 р. [31, 522].

Відзначимо, що хоча митрополит Платон і не брав безпосередню участь у процесі зарахування студентів до Київської духовної семінарії, але тим не менш у виняткових випадках клопотав перед Святішим Синодом про прийняття до неї окремих осіб, зокрема іноземних підданих.[34, 1 – 2]. Бажаючи ознайомитися з рівнем знань студентів, митрополит Платон неодноразово був присутній на іспитах у Київській духовній семінарії, часто особисто випробовуючи вихованців, як це було 31 травня 1884 р. на екзаменах з догматичного богослов'я студентів VI класу.[32, 539 – 540] Бажаючи бути у курсі практичних досягнень студентів семінарії, митрополит Платон під час відвідин річних актів останньої завжди з цікавістю ознайомлювався з представленими зразками токарних, столярних і випилювальних робіт вихованців, а також дослідями в образотписанні і малюванні, виконаними як масляними фарбами, так і олівцем, і відзначав, що «подібні заняття корисні для вас тепер, корисні будуть і після виходу з семінарії, особливо образотписання» і, бажаючи процвітання образотписному класу, здійснив значну пожертву з особистих коштів на його подальший розвиток [29, 393]. Вважаючи «заохочення вихованців кращим стимулом для подальшого їх навчання», митрополит Платон особисто брав участь у нагородженні самих гідних з них,

як-то: 28 жовтня 1882 р. [29, 390 – 393] і 13 жовтня 1885 р. вручив нагороди кращим студентам IV класу [35, 1011 – 1012].

З метою поліпшення становища вихованців Київської духовної семінарії, що потребували, митрополит Платон клопотав про ухвалення розробленого за його особистої участі статуту заснованого Петропавлівського опікування, після затвердження якого особисто відкрив останнє 26 вересня 1884 р. [36, 1032]. Будучи згідно §8 п. II Статуту Петропавлівського опікування про нужденних вихованців Київської духовної семінарії його почесним головою [37, 10] і на думку його членів, «особливим покровителем» [38, 308] митрополит Платон разом з цим заохочуючи представників підпорядкованого йому духівництва до здійснення пожертв [39, 840] сам був визнаний найщедрішим жертводавцем на потреби останнього [40, 8] – як-то при відкритті опікування здійснив пожертву з особистих коштів у 1500 руб. – 1000 руб. як почесний член і 500 руб. щорічно [41, 662], важливість якої пізніше у своєму листі до митрополита 1885 р. відзначив Голова загальних зборів членів Петропавлівського опікування професор Київської духовної академії Іван Малишевський [42, 2]. Виконуючи свою обіцянку щорічно жертвувати на потреби Петропавлівського опікування 500 руб., митрополит Платон у 1887 р. здійснив одноразову пожертву на суму 1500 руб. (по 500 руб за роки 1885, 1886, 1887) [43, 562]; у 1888 р. – 500 руб. [15, 31], у 1890 р. – 1000 руб. – 500 руб. за 1889 – 90 н. р. і 500 руб. за 1890 – 91 н. р. [44, Арк. 7 – 8].

Відзначимо, що усвідомлення дійсної архіпастирської турботи митрополита Платона про потреби студентів Київської духовної семінарії і подяка йому вбачається з багаточисельних листів і промов як посадових осіб, так і самих студентів до митрополита Платона і краще всього виявляється на прикладі промови, присвяченої відкриттю Петропавлівського опікування, вихованця VI класу Київської духовної семінарії М. Петрушевського [31, 924] й пропозиції ректора архімандрита Бориса щодо спорудження ікони, поіменної митрополиту і встановлення її у семінарській Петропавлівській церкві [44, 8]. Зазначимо, що митрополит Платон, бажаючи й на майбутнє забезпечити нормальні умови для навчання найбільш вихованцям, заповів Київській духовній семінарії, по прикладу Київської духовної академії, 2 тисячі руб. на тих же умовах забезпечення потребуючих учнів [28, 12].

Отже, відзначаючи важливість діяльності Платона Городецького у Київській єпархії й окремо його внесок у розвиток просвітницької сфери слід підкреслити її пріоритетний напрямок, що полягав у сприянні розвиткові духовної освіти. Різномічна підтримка митрополита духовних семінарій, що діяли як у Київській єпархії так і у раніше підпорядкованих йому єпархіях та інших областях Росії, призвела до значного покращання їх матеріального стану, становища викладачів та вихованців, удосконалення навчального процесу та зміцнення авторитету духовної освіти й стала прикладом для усіх його наступників.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку ми вбачаємо в комплексному вивченні різномічної діяльності Київського митрополита Платона Городецького, акцентуючи особливу увагу саме на її просвітницькому

аспекті. Бо звернення до його виключно позитивного прикладу, безумовно, допоможе як духовним так і світським лідерам сьогодення усвідомити важливість особистої участі у освітньому процесі й сприятиме формуванню освітньої, культурної концепції України.

Література

1. Снесарев Н. Донская епархия и 10-летнее управление ею епископом Платоном / Н. Снесарев. – Новочеркасск. – 1887. – 203 с.
2. Князев А. Управление высокопреосвященным Платоном (ныне митрополитом Киевским) Херсонской епархией 1877 – 1882 гг. / А. Князев. – К. – 1884. – 176 с.
3. Мурыгин А. Архиепископ Платон (Городецкий) (краткий биографический очерк) / А. Мурыгин // Андреевский вестник. – 2006. – № 13. – С. 25 – 27.
4. Флоринский М. Памяти Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого (октябрь 1 дня 1891 г.) / М. Флоринский. – М.: Университет. Тип., 1896. – 12 с.
5. Карасев М. Венок на могилу члена святейшего Синода Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого / М. Карасев. – С-П.: Типография А. В. Орлова. – 1903. – 423 с.
6. Рожинцев А. К 113-летию со дня кончины. Митрополит Киевский и Галицкий Платон (Николай Иванович Городецкий) [Электронный ресурс] / А. Рожинцев. – Режим доступа к статье: www.otechestvo.org.ua.
7. Пребывания Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого в Новочеркасске с 19 мая по 23 июня 1886 г. – Новочеркасск: Тип. Г. Н. Редичкина, 1886. – 96 с.
8. Посещение Твери Высокопреосвященнейшим Платоном митрополитом Киевским 28 ноября 1885 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1885. – № 2. – С. 62 – 68.
9. Пребывание Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого в Вильно (23 – 28 октября 1884 г.). – Вильно: Тип. Губернского правления, 1884. – 29 с.
10. Посещение Твери Высокопреосвященнейшим митрополитом Киевским и Галицким Платоном 6 и 7 ноября 1882 года – Тверь – Тип. Тверского Губернского Правления. – 18 с.
11. Пребывание в Твери Высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Киевского и Галицкого 31 марта 1886 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 9. – С. 403 – 405.
12. Відділ рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУ імені В. І. Вернадського). – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 903. Уведомление правления Донской духовной семинарии митрополита Киевского и Галицкого Платона о получении от него облигаций Восточного займа для передачи процентов с нее в пособие нуждающихся учеников семинарии. – 1 од. зб. 1 арк.
13. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 1371 – 1372. Уведомление архиепископом Донским и Новочеркасским Макарием митрополита Киевского и Галицкого Платона о высылке ему отчета Иванно-Богословского общества вспомоществования нуждающимся воспитанницам Донской духовной семинарии и ответное письмо митрополита – 2 од. зб. 2 арк.
14. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 914 Уведомление архиепископом Донским Макарием митрополита Киевского и Галицкого Платона о получении от него денежного пожертвования в пользу нуждающихся воспитанников Донской духовной семинарии. – 1 од. зб. 1 арк.
15. ЦДАК України. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 146 Сообщение Тверской духовной семинарии Кашинского Духовного училища; Совета Ставропольского Андреевского братства, общества любителей древней письменности г. Петербурга и других учреждений митрополиту Киевскому и Галицкому Платону о получении пожертвований. – 35 арк.

16. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 934. Извещение архиепископа Тверского и Калининского Саввы о получении от митрополита Платона билета Государственного банка на 1000 рублей для Тверской духовной семинарии. – 1 од. зб. 1 арк.
17. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 283 – 285. Дело о приглашении м. Платона на празднование 150-летнего юбилея основания Тверской духовной семинарии. – 3 од. зб. 9 арк.
18. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 935. Письмо членов правления Тверской духовной семинарии м. Платону о выражении благодарности за получение от него денежного пожертвования по случаю празднования 150-летия основания семинарии. – 1 од. зб. 1 арк.
19. Празднование 150-летия Тверской духовной семинарии 16 февраля 1889 г. – Тверь: Типография губернского правления. – 1889. – 14 с.
20. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 924. Уведомление правлением попечительства Рязанской духовной семинарии митрополита Киевского и Галицкого Платона о высылке ему отчета попечительства и ответное письмо митрополита. – 1 од. зб. 1 арк.
21. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 930. Уведомление правлением попечительства Рязанской духовной семинарии м. Платона об освящении домової семинарської церкви. – 1 од. зб. 1 арк.
22. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 932 – 933. Дело об оказании денежной помощи ученику Тверской духовной семинарии Петру Шишкову. – 2 од. зб. 3 арк.
23. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 900 – 901. Прошение председателем Санкт-Петербургского благотворительного общества Петра Николаевича Дурнова митрополиту Киевскому и Галицкому Платону об оказании денежного пособия студенту Волынской духовной семинарии Луке Рею и ответное письмо митрополита. – 1 од. зб. 1 арк.
24. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 62. Доношение Донской духовной семинарии архиепископу Платону. – 17 арк.
25. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 910 – 911. Дело о передаче честных мощей из Киево-Печерской Лавры для иконы церкви Донской духовной семинарии. – 2 од. зб. 3 арк.
26. Из Киевской епархиальной хроники. Посещение Высокопреосвященнейшим митрополитом академии и семинарии // Киевские епархиальные ведомости. – 1882. – № 8. – С. 147 – 150.
27. ЦДАК України. – Ф. 192. – Оп. 1. – Спр. 29. Доношения и представления Рижской духовной семинарии. – 38 арк.
28. ЦДАК України. – Ф. 127. – Оп. 690. – Спр. 1739 О смерти и погребении Высокопреосвященного Платона митрополита Киевского и Галицкого. – 117 арк.
29. Годичный акт в Киевской духовной семинарии // Киевские епархиальные ведомости. – 1882. – № 21. – С. 390 – 393.
30. Годичный торжественный акт в Киевской духовной семинарии 27 октября // Киевские епархиальные ведомости. – 1883. – № 20. – С. 414 – 415.
31. Акт в Киевской духовной академии 26 сентября // Киевские епархиальные ведомости. – 1884. – № 20. – С. 922 – 925.
32. Посещение Высокопреосвященнейшим Платоном, митрополитом Киевским и Галицким, Киевской духовной семинарии. // Киевские епархиальные ведомости. – 1884. – № 11 – 12 – С. 539 – 540.
33. Сорокалетие архипастырского служения Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого (8 сентября 1883 г.). – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 52 с.

34. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 926. Прошение председателя Одесского благотворительного общества к митрополиту Киевскому и Галицкому Платону о зачислении в Киевскую духовную семинарию болгарского подданного Николау. – 1 од. зб. 1 арк.
35. Епархиальная хроника // Киевские епархиальные ведомости. – 1885. – № 21. – С. 1011 – 1012.
36. Распоряжения и извещение по епархии. Отчет о приходе и расходе сумм по Петропавловскому попечительству о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии за 1884 – 85 уч. год. // Киевские епархиальные ведомости. – 1884. – № 23. – С. 1031 – 1033.
37. ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 537. – Спр. 1913. Дело об учреждении попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии. – 10 арк.
38. Отчет о приходах и расходах сумм по Петропавловскому попечительству о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии за первое полугодие 1885 – 86 уч. года. // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 7. – С. 308 – 313.
39. От Петропавловского попечительства при Киевской духовной семинарии духовенству Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. – 1886. – № 18. – С. 840 – 841.
40. Отчет Петропавловского попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии за 1889 – 90 уч. год // Киевские епархиальные ведомости. – 1890. – №.1 – С. 8 – 11.
41. Отчет Петропавловского попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии за 1887 – 88 уч. год // Киевские епархиальные ведомости. – 1888. – №.42 – С. 661 – 665.
42. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 916 – 917. Отчет о деятельности Петропавловского попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии и препроводительное письмо на имя митрополита Киевского и Галицкого Платона 1885 г. – 2 од. зб. 3 арк.
43. Отчет Петропавловского попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии за 1886 – 87 уч. год // Киевские епархиальные ведомости. – 1887. – № 29. – С. 561 – 568.
44. ІР НБУ імені В. І. Вернадського. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 922 – 925. Представления и доклады Петропавловского попечительства о недостаточных воспитанниках Киевской духовной семинарии митрополиту Киевскому и Галицкому Платону о получении от него денежных пожертвований. – 4 од. зб. 6 арк.

Баранова Н.В. Просветительская деятельность Киевского митрополита Платона Городецкого по отношению к духовным семинариям.

В предложенной статье впервые проведен комплексный анализ просветительской деятельности Киевского митрополита Платона Городецкого на поприще развития духовного образования по отношению к духовным семинариям как в подведомственной ему Киевской епархии, так и за ее пределами, которая имела позитивные последствия и стала примером для его современников и духовных лидеров настоящего времени.

Ключевые слова: митрополит, Киевская епархия, просветительская деятельность, духовная семинария.

Baranova N.V. Educational activity of the Kiev metropolitan Platon Gorodeckiy in relation to spiritual seminaries.

In the offered article the complex analysis of educational activity of the Kiev metropolitan Platon Gorodeckiy is first done in the field of development of spiritual education in relation to spiritual seminaries in Kiev diocese and after its limits, which had positive consequences and became an example as for his contemporaries so for the present spiritual leaders.

Keywords: metropolitan, Kiev diocese, educational activity, spiritual seminary.

УДК 94 (477.62): 791.45 “1941/1945”

Бистра М.О., Проценко Є.О.

ДІЯЛЬНІСТЬ КІНОТЕАТРІВ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ЧИННИК ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлюється діяльність кінотеатрів Сталінської області як чиннику ідеологічного впливу на місцеве населення в роки Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: кінотеатр, ідеологія, кіномистецтво, нацистська окупація, Велика Вітчизняна війна.

Кінематограф є синтетичним мистецтвом, його функції у суспільстві є досить широкими: ідеологічна, інформаційна, виховна, організаційна, розважальна тощо. Кінематограф висловлює точку зору, бачення світу, ідеологію, яка існує в певному суспільному контексті. Отже, кіномистецтво органічно пов'язано з соціальними відносинами, політикою та ідеологією.

Роль кіномистецтва як активного чинника життя суспільства зростає в період екстремальних умов розвитку соціуму, з якими, безперечно, пов'язані трагічні події Великої Вітчизняної війни. Гостра ідеологічна боротьба, що розгорнулася в той час між нацистською та радянською тоталітарними системами, особливо яскраво виявилася в царині кінематографу. Тому вивчення питання діяльності кінотеатрів Сталінської області як чиннику ідеологічного впливу на місцеве населення в роки війни є актуальним, оскільки дозволяє скласти уявлення про ідеологічні процеси на теренах України у зазначений період.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми відображені в працях М.В. Ковалю [19], І.С. Гарнавського [23], Д.М. Титаренка [24]. Однак обрана тема не стала предметом спеціального дослідження і потребує подальшого розгляду.

Метою статті є розкриття діяльності кінотеатрів Сталінської області як чиннику ідеологічного впливу на місцеве населення в роки Великої Вітчизняної війни на основі вивчення та переосмислення архівних матеріалів.

Хронологічні межі охоплюють період Великої Вітчизняної війни (22.06.1941 – 09.05.1945 рр.), проте з метою більш повного аналізу проблеми залучаються дані, що стосуються довоєнного періоду.

Географічні рамки охоплюють Донецьку область на той час відповідно Сталінську область. З метою повноти аналізу проблеми наводяться деякі факти, що стосуються УРСР загалом.

Для досягнення мети дослідження були використані фонди Державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Донецької області, матеріали періодичної преси періоду нацистської окупації, які містять інформацію щодо кількості кінотеатрів, їх репертуару, особливостей функціонування в різні періоди війни.

У радянські часи діяла так звана «ленінська політика в області кіно», яка ґрунтувалася на активному застосуванню цього виду мистецтва як для ідеологічного обґрунтування курсу партії, так і для організації дозвілля

широких народних мас. З середини 1930-х рр. радянська влада посилила увагу до ідеологічної функції кіномистецтва. Знімалися та неодноразово демонструвалися фільми агітаційно-пропагандистського характеру («Ленин в 1918 году», 1939). Під проводом держави люди формували усталений суспільний погляд на радянську історію, відбувалася її героїзація, що легітимізувало радянську владу. В кінофільмах значно розширилися жанрові границі, однак утвердився метод соціалістичного реалізму. У спеціальну область кіномистецтва виділяється дитяче кіно, що стає засобом комуністичного виховання молоді. На становлення вітчизняної мультиплікації значний вплив мав видовищний американський кінематограф. Спираючись на досвід США, влітку 1936 р. в Радянському Союзі створили «Союздетмультифільм», який був організований як точна копія «Walt Disney Studio». З 1935 р. до початку війни в СРСР було знято 80 дитячих кінофільмів («По щучьему веленью», 1938; «Доктор Айболит», 1939) [20; 3; 21, 131-135].

Кінофільми демонструвалися широким масам населення через мережу кінотеатрів та пересувних кіноустановок, що діяли в клубах, школах, заводах, шахтах, в міській та сільській місцевостях. З відвідуванням кіноустанов у радянських людей було пов'язано декілька ритуалів: 1) ритуал відпочинку; 2) ритуал «дівування» (піти в кіно означало те саме, що сто років тому піти на вулицю, на вечорниці); 3) кіно як магія (відсторонення від повсякденного, реальність ілюзорного, екзотичного, екстериторіального); 4) кіно як уособлення пошуку істини, сенсу буття для інтелігенції.

Оскільки кінофільми розглядалися як невід'ємна частина життя радянського суспільства й ідеологічної політики правлячої партії, то розгортанню мережі кінотеатрів та кіноустановок приділяли значну увагу. Так, на 1 січня 1941 р. за даними Міністерства кінематографії УРСР в республіці діяла 3 171 одиниця кінотеатрів, стаціонарних та пересувних кіноустановок, з яких 247, або 7,8% від загальної кількості, припадали на Сталінську область. До того ж, по кількості кіноапаратури область поступалася лише Київській, що свідчить про те значення, яке надавалося культурному відпочинку й психологічному стану місцевого населення [3, 1; 5, 26; 21, 131].

З початком Великої Вітчизняної війни зростає роль фільмів патріотичного характеру, їх активно демонструють населенню через мережу культурних установ. Серед таких фільмів слід відзначити: «Цирк» (1936), «Трактористы» (1939), «Большая жизнь» (1939). Пісні з цих фільмів набували значної популярності, наприклад, «Марш артиллеристов» («Трактористы»), «Широка страна моя родная» («Цирк»), «Спят курганы темные» («Большая жизнь») [6, 18-38; 7, 39-53; 11, 24-24зв.]. Ці вже знайомі радянському глядачеві стрічки у воєнний час набули нового смислового наповнення і значення, їх демонстрація була спрямована на підняття духу працівників тилу, пробудження патріотичних почуттів у населення і мала вагомий результати.

Під час окупації нацистськими військами Сталінська область розцінювалася як прифронтна територія і була включена до зони військового управління. Ця індустріально розвинена область посідала окреме місце у планах нацистів і розглядалася як майбутня вугільно-промислова база Німеччини.

Скупчення тут великих військових контингентів та потреба у кваліфікованій робочій силі для підприємств потребували порозуміння з місцевим населенням. Німецька окупаційна влада використовувала кіномистецтво для утвердження «нового порядку» та задоволення потреб вермахту [19, 134].

З грудня 1941 р. в Сталінській області почали працювати перші кінотеатри. Загалом кіномережа зазнала різкого скорочення. У жовтні 1942 р. на території області функціонувало 36 кіноустановок, тоді як до війни було щонайменше 247 [3, 1; 9, 49-50]. Незважаючи на скорочення кіномережі, кількість відвідувачів (серед яких більшість становили окупанти) залишалася значною. Працювали кіноустановки у шахтних та заводських клубах. Відбувалися перегляди навчальних кінофільмів по школах Сталінської області. Пересувною установкою кінофікаційної організації «Фільм-бюро» у Юзівці систематично обслуговували воєнні шпиталі. На початок серпня 1942 р. лише в Сталіно працювало 14 кінопристроїв [13; 14; 24, 192]. Спеціальними наказами властей повсюдно вилучалися радянські кінострічки. Цікавим є той факт, що в перші дні окупації у кінотеатрах ще продовжували йти радянські фільми «Волга-Волга», «Веселые ребята», тобто ідеологічно нейтральні, а вже потім німці привезли свої.

З самого початку кінотеатри задовольняли більше культурні потреби військ вермахту, а не місцевого населення. Репертуар кінотеатрів складався з художніх кінострічок німецького виробництва та нацистської військової кінохроніки. Більшість з цих фільмів не були дубльовані («Шиллер», «Победа на Западном фронте»). Іноді їх супроводжував лаконічний текст українською мовою. Кінохроніки показували епізоди бойових операцій на Волзі, Дону, на Кавказі, в Африці. Вони були покликані утвердити у свідомості місцевого населення думку про непереможність Вермахту. Кожній стрічці передував кіножурнал «Вохеншау», що повідомляв про події в житті населення Німеччини, воєнні дії. З жовтня 1941 р. по жовтень 1942 р., у кінотеатрах Маріуполя демонструвалося 59 художніх фільмів, із них 40 німецьких, та 80 німецьких кінохронік [12; 14; 23, 15; 24, 191-192].

В серпні 1942 р. у кінотеатрі «Колизей» демонструвався перший в Сталіно фільм німецького виробництва «Любовь и математика» з надписами українською мовою. Після показу цього фільму в кінотеатрах стало більше сеансів, зорієнтованих на місцеве населення. В тому ж кінотеатрі відбувалися дитячі кіносеанси, зі спеціально підібраними радянськими мультиплікаційними фільмами: «Курица на улице», «Лягушата-летчики». З'явилися кінострічки, що майже не мали ідеологічного навантаження, наприклад, німецькі комедії: «Киноконцерт», «Когда мужчина занимается хозяйством» тощо.

Місцевим жителям дозволялося відвідувати лише денні сеанси, і вони були зобов'язані поступатися німцям місцями. На релігійні свята, по суботах, окупанти теж влаштовували для населення кіносеанси, але за будь-яку провину могли позбавити цього права.

У селах, як і в містах Сталінської області влада приділяла певну увагу діяльності кіноустановок. Так, в селі Селідівка в 1942 р. демонстрували такі фільми: «Жизненный путь», «Два человека в одном городе». Вони пропагували

високий рівень німецької культури, щасливе життя німецької молоді й агітували їхати працювати до Німеччини [15; 16; 17; 18; 23, 14-15].

Проте попри всі зусилля місцевої влади, нацистам не вдалося повною мірою використати кінематограф для досягнення пропагандистських цілей, оскільки кількість глядачів кіноустанов була досить обмеженою. Місцеві мешканці, яких попервах зацікавила новинка □ «закордонне кіно», невдовзі розчарувалися в ньому, бо пропаговане у фільмах часто суперечило реальним діям окупантів.

Із визволенням Сталінської області від німецьких окупантів, кінематограф посів важливе місце в житті громадян. Кіно знов стало одним з засобів проведення дозвілля, яке допомогло людям відволіктись від жахів війни, надихало на трудову діяльність. Перша кінострічка, що була показана в Сталіно у вересні 1943 р. після визволення міста від окупації □ «Сын Таджикистана» (1943).

В УРСР продовжували знімати фільми, незважаючи на важкі часи. Так, на початку 1945 р. на Київській кіностудії знімався кіножурнал «Донбас відроджується», присвячений відновленню промисловості Донбасу і ролі у цьому пересічних робітників. На основі кіножурналу у 1945 р. було створено фільм «Відродження Донбасу», який відразу почали показувати в Сталінській області. Із вітчизняних кінострічок найбільшою популярністю у населення в Сталінській області користувалися як відзняті до війни: «Большая жизнь», «Цирк», так і фільми воєнних років, зокрема, «Она защищает Родину» (1943), «Радуга» (1944). Спочатку фільми йшли російською мовою, з 1944 р. почався дубляж кінострічок українською мовою [2, 67,86-88, 105-105зв.; 4, 58; 11, 24-24зв.]. Більша частина фільмів, що були у прокаті в УРСР в період 1943-1945 рр. була показана мешканцям Сталінської області. Це було пов'язано з досить швидким відновленням тут кіномережі, в порівнянні з іншими областями республіки, особливо з західними. Це пояснювалося стратегічним значенням Донбасу у воєнній індустрії країни та відбудовчих процесах.

У 1944-1945 рр. на Донбасі, як і скрізь в Радянському Союзі з'явилося так зване «трофейне кіно». Кіноархів з передмістя Берліна Бабельсберг був відправлений до Москви. Більшість захоплених стрічок це були мелодрами, біографічні та історичні кінокартини, музикальні комедії. Відверто нацистських фільмів було не так вже й багато. Серед трофейних фільмів були не лише німецькі, а й австрійські, французькі, італійські, угорські, англійські та американські кінострічки. Однак, насправді, не всі кінострічки є дійсно трофейними, оскільки частина була подарована Радянському Союзу, інші потрапили до СРСР з Англії чи Франції, і супроводжувались титрами з ідеологічних міркувань. Картинам з колекції Бабельсберга, як правило, передував надпис: «Этот фильм взят в качестве трофея после разгрома Советской Армией немецко-фашистских войск под Берлином в 1945 году». Потім йшла коротка інформація, що цей фільм викриває та виявляє вади капіталістичного суспільства і розповідає про тяжке життя трудящих. У Сталінській області кінострічки йшли переважно російською мовою. Фільми виходили, якби анонімно: в них не було титрів, з яких глядач міг дізнатись в

якій країні знімався фільм, хто його автори, які актори в ньому грають. Іноді в радянському прокаті змінювали оригінальну назву, наприклад кінострічка «Девушка моей мечты» (оригінальна назва «Женщина моих грёз») [21, 131-135].

Не дивлячись на все це трофейні фільми сформували ціле покоління, на них вчилися жити красиво, улюблені сюжети десятки раз переказувалися, жести, міміку, поведки улюблених героїв намагалися копіювати. Пропаганда про жахи буржуазного світу відступала перед тим життям, яке глядач бачив на екрані.

У Сталінській області демонструвалися такі трофейні фільми: «Венский вальс» (1934), «Ромео и Джульетта» (1936), «Мадам Бовари» (1933), «Судьба балерины» (1937), «Дама с камелиями» (1937), «Королевские пираты» (1940), «Мост Ватерлоо» (1940), «Отверженные» (1935), «Леди Гамильтон» (1941), «Во власти доллара» (1936), «Серенада Солнечной долины» (1941) [7, 39-53; 21, 132-133].

Найбільш популярним трофейним фільмом в Сталінській області стала німецька кольорова музикальна кінострічка «Девушка моей мечты» (1944) режисера Георга Якобі. Це був перший трофейний фільм, що з'явився на теренах Донбасу, спочатку йшов німецькою мовою, однак це не заважало людям приходити на кіносеанс кожного дня. Маріка Рьокк □ виконавиця головної ролі в цьому фільмі надовго запам'яталася глядачам, стала еталоном краси. З дитячих кінострічок популярність набули «Одисея капитана Блада» (1936) та «Робин Гуд» (1938), після яких діти почали грати в піратів та шляхетних розбійників [10, 96 – 96зв.; 21, 132].

На населення Сталінської області великий вплив мали і іноземні мультиплікаційні стрічки, особливо улюбленими були мультфільми Уолта Діснея, що завоювали свого глядача ще до війни. У 1944 р. в СРСР були показані мультфільми «Лицо Фюрера» (1943) та «Старая мельница» (1937), в 1945 р. – «Бэмби» (1942). Останній мультфільм □ подарунок Уолта Діснея союзникам у Другій світовій війні. Для радянського прокату, в якості виключення, усі титри переклали російською мовою на «Walt Disney Studio» в США, тому «Бэмби» був єдиним мультфільмом в радянському прокаті, який мав копірайт Disney.

Серед вітчизняних дитячих стрічок популярністю користувалися кінофільм «Зоя» (1944); мультфільм «Муха-Цокотуха» (1941). Яскраве ідеологічне навантаження мали такі мультфільми: «Журнал Политсатири» («Союзмультфильм», 1941), «Ворона», («Окна ТАСС», 1942). Діти із задоволенням дивилися і дорослі кінострічки. Так, «Чапаев» (1934), був улюбленим фільмом і дорослих, і дітей [4, 58; 10, 96-96зв.; 22, 335].

Незважаючи на достатньо сильну політизованість, кіно мало великий попит, який не могли повністю задовольнити кінотеатри регіону. Важко було дістати квитки, за ними шикувалися черги. Мешканці сіл здійснювали тривалі піші подорожі, щоб подивитися фільм. Проте у діяльності кіномережі існували значні проблеми, про що свідчать документи [1, 19; 2, 86-88, 111; 3, 1; 5, 26; 8, 1-26; 9, 49-50]. Не вистачало транспорту для перевезення кіноапаратури, кінофільмів, копій кінофільмів, у тому числі дубльованих українською мовою. Кіноустановки знаходилися в незадовільному стані, не вистачало апаратури, запасних частин, багатьом кінотеатрам доводилось орендувати приміщення.

Тому якість кіносеансів часто була низькою. Так, у 1944-1945 рр. у Маріуполі сеанси зривалися через відсутність проєкційних ламп. Не вистачало кваліфікованих спеціалістів-кіномеханіків. Однак, незважаючи на все це кіно залишалося улюбленим способом дозвілля і мало вплив на громадськість [4, 58; 8, 1-26].

Отже, аналіз документальних матеріалів дає можливість зробити висновок про те, що діяльність кінотеатрів Сталінської області була суттєвим чинником ідеологічного впливу на місцеве населення протягом всього воєнного періоду. За допомогою засобів кінематографу формувався світогляд населення, організовувалося дозвілля. До війни Сталінська область мала одну з найбільш потужних кіномереж в УРСР, що пояснювалося стратегічним значенням регіону. З початком війни головна увага приділялася демонстрації фільмів патріотичного характеру, що мало значний ефект.

Нацистська окупація регіону поставила кіномережу Сталінської області на службу нацистській ідеології та потребам окупаційних військ. Однак, незважаючи на всі зусилля окупаційних владних структур нацистам не вдалося досягти агітаційних цілей, шляхом демонстрації кінофільмів.

Відразу ж після визволення Сталінської області від загарбників кіномережа швидко відновлювалася і знов стала улюбленим місцем проведення дозвілля населення, яке допомагало відволіктись від жахів війни, надихало на працю. Цій меті слугували як вітчизняні, так і іноземні кінострічки, проте ідеологія продовжувала займати чільне місце в кінострічках. За допомогою засобів кінематографу трудівники Сталінської області не лише знайомилися з життям інших людей, а й відчули себе в ролі кіногероїв, що надихало на трудові подвиги і стало суттєвим чинником відбудовчих процесів в регіоні.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф.1, оп.23, спр.205, арк.19.
2. ЦДАГО України. ф.1, оп.30, спр.16, арк.67, 86-88, 105-105зв., 111.
3. ЦДАГО України. ф.1, оп.70, спр.7, арк.1.
4. ЦДАГО України. ф.1, оп.70, спр.14, арк.58.
5. ЦДАГО України. ф.1, оп.70, спр.64, арк.26.
6. ЦДАГО України. ф.1, оп.70, спр.102, арк.18-38.
7. ЦДАГО України. ф.1, оп.70, спр.212, арк.39-53.
8. Державний архів Донецької області (далі ДАДО), ф.4800, оп.1, спр.2, арк.1-26.
9. ДАДО, ф.4800, оп.1, спр.5, арк. 49-50.
10. ДАДО, ф.4800, оп.1, спр.7, арк. 96-96зв.
11. ДАДО, ф.4800, оп.1, спр.30, арк. 24-24зв.
12. Донецький вестник. □ 1941. □ 27 листопада.
13. Донецький вестник. □ 1941. □ 4 грудня.
14. Донецький вестник. □ 1941. □ 11 грудня.
15. Донецький вестник. □ 1942. □ 20 серпня.
16. Донецький вестник. □ 1942. □ 23 грудня.
17. Донецький вестник. □ 1943. □ 1 січня.
18. Донецький вестник. □ 1943. □ 22 червня.
19. Коваль М.В. Україна в роки Великої В Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)/ М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.;

20. Маргус М. Как Уолт Дисней повлиял на советские мультики/ М. Маргус // Аргументы и факты. □ 2008. □ 4 июля. □ С.3.
21. Симонов А. Бесноватая действительность/ А. Симонов // Искусство кино. □ 1997. □ № 10. □ С.131-135.
22. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «Коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / А.Я. Лившин, I.Б. Орлов. □ М.: Российская политическая энциклопедия. □ 2007. □ 806 с.
23. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01./ І.С.Тарнавський. □ Донецьк, 1999. □ 23 с.
24. Титаренко Д.М. Окупаційна преса Донбасу як джерело з історії культури регіону/ Д.М. Титаренко // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. Праць. Вип.4. □ Х.: ХДАК, 2001. □ С. 191 – 198.

Быстрая М.А., Проценко Е.А. Деятельность кинотеатров Сталинской области как фактор идеологического влияния на местное население в годы Великой Отечественной войны.

Освещается деятельность кинотеатров Сталинской области как фактора идеологического влияния на местное население в годы Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: кинотеатр, идеология, киноискусство, нацистская оккупация, Великая Отечественная война.

Bystraya M. A., Protsenko E. A. Activity of cinemas of Stalin area as the factor of ideological influence on local population in days of the Great Patriotic War

Activity of cinemas of Stalin area as factor of ideological influence on local population in days of the Great Patriotic War is shined.

Key words: cinema, ideology, motion picture arts, nazi occupation, the Great Patriotic War.

УДК 323.2:341.231.14

Болотчева К.В.

ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА ОСНОВА СТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКИХ НОРМ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Висвітлюються і аналізуються правові та політичні основи створення норм радянської повсякденності в 20-і роки ХХ ст.

Ключові слова: політична система, радянська влада, радянське законодавство, культурне будівництво.

Процес соціалістичної перебудови побуту розпочався відразу ж після встановлення радянської влади, незважаючи на великі труднощі в економічному, господарському і державному будівництві, на складні політичні й міжнародні обставини. Перші кроки у створенні нового побуту здійснювалися шляхом декретів уряду. Декрети, а пізніше кодекси та інші законодавчі акти радянської влади стали програмними документами в будівництві нового життя, у тому числі і в культурній сфері.

Двадцять років ХХ ст. увійшли в історію національної культури як період запеклої боротьби в політиці та культурному процесі, період поступового формування тоталітарної системи, що звела нанівець усі національні надбання.

Сьогодні завдання розбудови української державності, становлення національної самосвідомості та політичної ідентичності потребують комплексного дослідження питань політизації повсякденного життя

українського народу в 20-і роки ХХ ст., бо саме в той час сягають своїм корінням деякі сучасні національно-культурні, господарські та політичні проблеми України.

Аналізуючи сучасний стан розробки даної проблеми, не можна не звернутися до досвіду радянської науки 1920-х років, коли було видано значну кількість робіт, в яких розглядалися деякі питання будівництва нової культури [1]. Створенню радянської системи освіти, що ґрунтувалася на засадах соціального виховання, професійного навчання та політичної освіти, була присвячена, зокрема, робота А. Приходько [2].

В 60 – 70-і роки з'явилися праці, які висвітлили окремі питання становлення нового, комуністичного, побуту і культури українського народу. Окремі з них були присвячені розгляду та характеристиці нового радянського законодавства з основних галузей радянського права, створеного на початку 20-х років під керівництвом Комуністичної партії [3]. Утвердженню атеїзму та безрелігійних традицій і свят у побуті трудящих були присвячені роботи О.В. Курочкіна [4], В.Ю. Келембетової [5] та деякі колективні праці українських етнографів [6]. В 80-і роки з'явилися праці, в яких розглядалися проблеми формування нових, комуністичних, цінностей та моралі, звеличувалася роль Комуністичної партії в будівництві нового суспільства та життя [7]. Історичний досвід розгортання культурної революції в СРСР в перші роки радянської влади було висвітлено в роботі С.О. Галіна [8].

З 90-х років питання становлення та утвердження комуністичних ідеалів знову були порушені в працях В.Г. Виткалова [9], Ю. Шаповала [10] та інших дослідників, які виступали з відкритою критикою комуністичної влади та тоталітарної ідеології.

Всі ці дослідники, розглядаючи окремі аспекти порушеної нами проблеми, не провели узагальненого аналізу правових та політичних засад створення радянських норм повсякденності, що і стало предметом статті.

Отже, метою даної статті є висвітлення правових та політичних основ створення норм радянської повсякденності в 20-і роки ХХ ст.

Вже в перших програмних документах – Декреті про мир, Декларації прав народів Росії, Декларації прав трудящого народу, який експлуатувався, та інших – проголошувалися основні принципи національної політики соціалістичної держави, право народів і націй на самовизначення, рівність і суверенітет, відміна всіх національних і національно-релігійних привілеїв, вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, соціалістична федерація.

Оскільки основним носієм культури народу була мова нації, В.І. Ленін неодноразово підкреслював принцип рівноправ'я мов, добровільність в інонаціональних республіках вивчення російської мови при забезпеченні населення школами з викладанням на всіх місцевих мовах. Він виступав проти введення державної мови, за створення умов для гармонійного і природного розвитку національно-російської двомовності з урахуванням особливостей кожного регіону, дотриманням демократичних принципів, вільного вибору мови навчання [11].

Подальші практичні кроки радянського уряду були направлені на надання допомоги трудовим масам неросійських народів в розвитку і зміцненні у себе радянської державності у формах, що відповідали національно-побутовим умовам цих народів, організації діяльності на рідній мові органів управління, розвитку на рідній мові преси, школи, театру, клубної справи і всіх інших культурно-освітніх установ, створенні широкої мережі курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру на рідній мові для прискореної підготовки національних кадрів.

Для формування нової української держави потрібен був свій власний шлях, ідучи яким ставало б можливим залучення до її розбудови все ширших верств населення. В духовній царині таким наріжним каменем ставало повертання до власних витоків, традицій, звичаїв, мови. «Члени РКП(б) на території України, - зазначалося в резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (1919р.), - повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, усіяко протидіючи способам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб у всіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою» [12].

Кроком уперед на шляху розбудови Української держави став XII з'їзд РКП(б), що відбувся 17 – 25 квітня 1923 року, на якому була схвалена політика «коренізації» й засуджена шовіністична політика. За рішеннями з'їзду нова національна політика повинна була спрямовуватися на формування національних кадрів, дерусифікацію державного апарату, створення в окремих республіках національних військових формувань [13].

Першим офіційним кроком української влади став декрет Раднаркому «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ» (27 липня 1923р.) та декрет ВУЦВК і Раднаркому УСРР «Про заходи щодо рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» (серпень, 1923р.) [14].

Курс на українізацію (хоча й в досить обмежених дозах) як і перехід від «воєнного комунізму» до непу, був об'єктивно обумовленим кроком. Цього вимагало життя. Не розв'язавши його позитивно, існування радянської влади в Україні ставало проблематичним.

З перших днів встановлення радянської влади мистецтво стало гострою зброєю партії в боротьбі за комунізм. Розуміючи його вражальну силу, партія дбала про створення організаційних основ художньої культури. Лише за перший рік існування радянської влади було прийнято понад 20 декретів, постанов і розпоряджень, спрямованих на збереження культурної спадщини і забезпечення доступу до неї широких трудящих мас [15].

Уже в перші роки радянської влади соціальна політика партії визначила корінні напрями в утвердженні нового способу життя радянського народу.

Значне місце в цих заходах посідало питання корінних змін у побутових і сімейних традиціях.

Глибоко революційними декретами радянської влади, які повністю знищували буржуазно-поміщицьке законодавство про сім'ю і створювали нове, соціалістичне сімейне право, були декрети Раднаркому РСФРР «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів громадянського стану» від 18 грудня 1917 р. та «Про розірвання шлюбу» від 19 грудня того ж року [16].

Про особливу увагу радянського уряду до питань сімейних відносин і побуту свідчить і той факт, що першим кодексом, виданим у радянській республіці, був Кодекс законів про акти громадянського стану, сімейне, шлюбне та опікунське право РСФРР 1918 р.

За прикладом російських радянських декретів про сім'ю і шлюб такі ж декрети створювалися і видавалися радянським урядом України. 20 лютого 1919 р. було опубліковано декрети Раднаркому УСРР «Про організацію відділів запису актів громадянського стану», «Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану», «Про розлучення» тощо [17].

Законодавчі акти про сім'ю й шлюб скасували церковний шлюб і проголосили обов'язковим цивільний шлюб, заснований на принципах цілковитої свободи, добровільності і повної рівноправності осіб, які вступали у нього. Встановлювалося, що кожний шлюб підлягає обов'язковій державній реєстрації в органах ЗАГС. Взаємовідносини батьків і дітей визначалися кровним спорідненням, тобто ґрунтувалися на дійсному походженні дітей. Добровільність шлюбу поєднувалася зі свободою розірвання його, тобто зі свободою розлучення на підставі прохання обох з подружжя чи одного з них; прохання подавалися до органів ЗАГС або в народні суди (там, де не було органів ЗАГС). Цим скасовувалася церковна форма розірвання шлюбу.

Нове радянське законодавство про шлюб і сім'ю відіграло значну роль у суспільному житті, в духовному звільненні особи, зокрема в тому розумінні, що для громадянського шлюбу втрачав будь-яке значення факт різної віри молодого і молодої. Це був початок революції у сімейних відносинах, які споконвічно перебували під значним церковно-релігійним впливом. Радянські декрети сприяли поступовому усуненню з побуту консервативних традицій, релігійних звичаїв та обрядів, створювали правову основу соціалістичного громадського і сімейного безрелігійного побуту.

Велике значення, зокрема, надавалось жіночому питанню, звільненню жінки від соціального і сімейного рабства, в якому вона перебувала в поміщицько-капіталістичному суспільстві. Зрівнявши права жінки і чоловіка перед законом, радянська держава виступила на захист жінки, щоб закріпити в суспільній свідомості погляд на неї як на рівноправного члена суспільства і сім'ї.

Вироблення проекту нового сімейного кодексу РСФРР в 1923 р. дало певний поштовх посиленню підготовки українського кодексу, який був остаточно затверджений 31 травня 1926 р. на 3-й сесії ВУЦВК IX скликання [18].

Проголосивши, що в УСРР визнається лише цивільний шлюб (ст. 104), кодекс встановив: «Шлюб підлягає реєстрації в органах ЗАГС. Тільки реєстрація шлюбу в органах ЗАГС є безспірним, до спростування судом, доказом наявності шлюбу» (ст. 105) [19].

Дійовим засобом наступу на старі звичаї і традиції були нові форми сімейної обрядовості – обряди, пов'язані з народженням дитини, весільні, а також похоронні обряди. Нова сімейна обрядовість відображала ідеали нового суспільства, сімейні торжества підносила до явищ суспільних, надавала їм громадянського звучання. Період 20-х років став періодом пошуків нових форм сімейної обрядовості.

Ленін та інші відомі партійні та радянські діячі вважали, що релігійні погляди, як хибні, остаточно будуть усунені із свідомості і побуту на базі докорінних соціально-економічних перетворень, формування соціалістичних відносин і культурної революції. Створенню цих умов у країні передували радянські законодавчі заходи, що забезпечили трудящим справжню свободу совісті.

На початку лютого 1918 р. був опублікований Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви [20]. З відання церкви було вилучено всі справи освіти і виховання. Таким чином, школа, культура, побут юридично звільнялися від впливу церкви, яка позбавлялася права втручатися у справи державних і освітніх організацій та установ. Релігія залишалася приватною справою громадян.

В Україні, де влада Рад була проголошена дещо пізніше, Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також про заборону викладання релігійних віровчень у школі був ухвалений 18 січня 1919 р. В основі його лежав відповідний декрет Раднаркому РСФРР. На його виконання Наркомос УСРР постановою від 4 лютого 1919 р. зобов'язував місцеві відділи народної освіти вжити заходів, щоб у школі не допускалося дотримання релігійних обрядів та викладання закону божого. Посади вчителів Закону Божого були скасовані. Всі види релігійних символів (ікони, лампадки, зображення святих) пропонувалося вилучити з приміщень учбових закладів і передати церквам на збереження. Згодом був розісланий циркуляр Народного Комісаріату юстиції з додатковим роз'ясненням окремих статей декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Так, у роз'ясненні про громадянську метрикацію від 11 серпня 1921р. зазначалося, що релігійні обряди: хрещення, обрізання, церковне поховання, вінчання, зняття церковного благословення (розлучення) служителі культу мають право здійснювати після реєстрації в Підзагсі актів громадянського стану [21]. З погляду радянського шлюбного права обряд церковного вінчання втрачав будь-яке юридичне значення, ставав приватною справою тих, хто одружувався. З усіх офіційних актів вилучалося зазначення релігійної належності чи неналежності громадян.

Законодавче закріплення свободи совісті стало міцною опорою для широкої діяльності партійних, радянських і громадських організацій у подоланні релігії, стало основою масового антирелігійного руху.

Значною подією у громадському побуті молодої країни було введення нового календаря, що стало можливим тільки з встановленням радянської влади. 24 січня (6 лютого) 1918 р. Рада Народних Комісарів ухвалила Декрет про реформу календаря [22].

Проведення календарної реформи в Росії, тобто перехід на загальноприйняте літочислення за григоріанським календарем (новий стиль), всіляко гальмувала православна церква, яка уперто дотримувалася старого, юліанського календаря, бойкотуючи його зміни. Внаслідок цього на початку ХХ ст. в країні все ще існував «старий стиль», що відставав від «нового» на 13 днів. Григоріанський календар було прийнято з метою «встановлення в Росії однакового майже з усіма культурними народами обчислення часу» [23].

Таким чином, радянська влада законодавчо відмовилась від системи християнських, мусульманських та всіх інших релігійних свят і обрядів. На порядку денному постало питання про створення нової святковості, яка б відповідала ідеям соціалістичної революції, високому пафосу боротьби за перебудову суспільства, насущним потребам політичного і культурного виховання нової людини.

Радянські свята і урочистості В. І. Ленін розглядав як могутній засіб виховання трудящих у дусі соціалізму, засіб пропаганди соціалістичних ідей, політики партії. Він та його соратники глибоко розуміли суспільну, революціонізуючу роль нових масових свят і обрядів. За ініціативою вождя у грудні 1917 р. уряд молодої радянської держави видав спеціальний декрет [24]. У ньому радянська республіка на зорі свого існування заявила про необхідність впровадження нових свят і всебічної допомоги тим, хто займається організацією масових торжеств і видовищ.

1919 р. при Наркоматі освіти було створено спеціальну секцію масових спектаклів і видовищ, на яку покладалося також завдання відбору, класифікації, організації і проведення свят по всій країні [25]. Секція повинна була налагодити роботу по створенню сценаріїв спершу найголовніших революційних, а потім і трудових свят, влаштовувати постійне обговорення стану формування радянської святковості в пресі [26].

У декреті «Про об'єднання театральної справи» (1919 р.), підписаному В.І. Леніним, наголошувалося на всебічному сприянні з боку Наркомосу, театральних установ організації та проведенню народних гулянь і торжеств [27].

Про те значення, якого радянський уряд надавав справі організації й утвердження традиції святкування по-новому, свідчить також Декрет Раднаркому про відчислення з коштів державних установ і підприємств на революційні та інші масові свята [28]. Ще раніше Декретом від 24 серпня 1919 р., підписаним В.І. Леніним, відмінявся державний збір з публічних видовищ та розваг [29].

Ідейна значимість історико-революційних та інших важливих суспільних подій в Україні та інших радянських республіках підкреслювалась радянським законодавством.

На радянському трудовому законодавстві перших пореволюційних років позначилися, з одного боку, запровадження нового календаря, з другого – віковічні традиції старого побуту, які усувалися поступово, не шляхом законодавства. Робітничо-селянський радянський уряд положенням про 8-годинний робочий день (28 лютого 1919 р.) встановлював щотижневий день відпочинку [30].

Кодексом законів про працю від 10 грудня 1918 р. було встановлено святкові дні, вільні від праці. До них, зокрема, належали день прийняття Конституції РСФРР [31], святкування річниці Великого Жовтня [32], а також Перше травня, назване «День Інтернаціоналу», день Паризької комуни (18 березня), скинення самодержавства (12 березня), день кривавої січневої неділі 1905 р. (22 січня) та Новий рік (1 січня) [33].

Враховуючи ще досить відчутний вплив релігії на свідомість мас, до свят, під час яких не працювали, у Кодексі законів про працю радянський уряд змушений був включити також релігійно-святкові дні: 19 січня (Водохрещення), 7 квітня (Благовіщення), 28 серпня (Усипання), 27 вересня (Воздвиження), перший і другий день Різдва, п'ятниця і субота страсного тижня, понеділок і вівторок пасхального тижня та ін. Для нехристиян допускалося внесення в розклад інших свят замість згаданих вище [34].

У питанні визначення святкових та вихідних днів радянський уряд керувався принципами ленінської національної політики, беручи до уваги історично сформовані умови повсякденного життя населення тієї чи іншої національності. Наприклад, крім вказаних в Кодексі про працю свят, щорічно передбачалося вісім особливих днів відпочинку, узгоджених з конкретними «місцевими національно-побутовими умовами, складом населення і т. ін.» [35].

Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 серпня 1923 р. день прийняття Конституції СРСР 6 червня було вирішено визнати святковим днем на всій території Радянського Союзу [36]. Святкувався цей день у першу неділю червня [37]. Дні пам'яті В.І. Леніна відповідною постановою поєднувалися з раніше встановленим вихідним на честь 22(9) січня 1905 р. [38].

Законодавчим шляхом утверджувались у суспільно-політичній сфері також свята міжнародного революційного календаря, зокрема Міжнародний день робітниць 8 березня. Спеціальні постанови зобов'язували відповідні органи здійснити підготовку до свята, встановити порядок його проведення.

Напередодні святкування 10-річного ювілею перемоги соціалістичної революції Президія ЦВК СРСР ухвалила кожен річницю Жовтня, починаючи з 1927 р., відзначати протягом двох днів – 7 і 8 листопада. Ідентична постанова була видана наступного, 1928 р., стосовно до Міжнародного робочого дня – Інтернаціоналу: святкувати 1 і 2 травня [39]. Два святкових дні (2 травня і 8 листопада) на відзначення важливих суспільно-політичних подій були додані, як вказувалося у згаданих постановах, за рахунок скорочення релігійних свят.

У законодавстві того періоду намічалось проведення послідовного курсу на скорочення числа релігійних свят. При цьому уряд уважно враховував реальний процес звільнення населення від релігійного світогляду.

У 1928 р. серед офіційно узаконених святкових неробочих днів половина належала дням революційних подій, половина все ще залишалася переважно з церковного календаря. Сім особливих днів відпочинку, за Постановою Президії ЦВК СРСР, узгоджувались з місцевими національно-побутовими умовами, складом населення тощо [40].

У розхитуванні церковно-релігійної основи побутових свят певне значення мала і часткова календарна реформа трудового тижня, що була проведена в 1929 р. та мала на меті перехід з релігійних свят на нові дні відпочинку. У жовтні 1929 р. Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила рішення про введення скороченого тижня-п'ятиденки, з вихідним після чотирьох робочих днів. Виходило 72 п'ятиденки на рік, тобто 360 днів. Останні п'ять днів року вирішено було приурочити до радянських революційних свят: 22 січня – початок революції 1905 р., 1 і 2 травня – дні Інтернаціоналу, 7 і 8 листопада – дні Соціалістичної революції [41].

Характеризуючи декрет Раднаркому СРСР про невпинне виробництво і відзначаючи його економічний ефект, «Правда» від 27 серпня 1929 р. писала, що однією економічною стороною не вичерпується значення цього декрету: «Після видання декрету про відокремлення церкви від держави, ми робимо найсильніший удар по релігійному мракобісництву за весь час існування Радянської влади». Таким чином, невпинне виробництво скасовувало релігійні свята у неділі, скорочений день в суботу.

Внаслідок реформи культурні установи замість одного вихідного дня повинні були обслуговувати робітників на відпочинку протягом тижня. Це створювало незручність в організації колективного дозвілля, одночасного відпочинку більшості робітників, культурно-масової та політико-виховної роботи серед них. І все-таки, незважаючи на ці незручності, реформа відіграла певну позитивну роль у ліквідації церковного календаря та релігійних забобонів у робітничому побуті.

Завдяки керівництву Комуністичної партії, керівній участі В.І. Леніна як голови Раднаркому в розробці нового радянського законодавства, широкому залученню до цієї роботи практичних працівників юстиції та інших державних органів не лише центру, а й місць, в надзвичайно короткий термін – за два-три роки – було створено кодекси та інші рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права, зокрема, Цивільний кодекс УСРР (1922 р.), Кодекс законів про працю УСРР (1922 р.), Кодекс законів про народну освіту УСРР (1922 р.), Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.), а в 1924 – 1925 рр. – новий Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та про акти громадянського стану УСРР, затверджений в 1926 р., тощо.

З утворенням 30 грудня 1922 р. Першим з'їздом Рад РСФРР, УСРР, Білоруської СРР та Закавказької СРР у Москві багатонаціональної федеративної держави та з прийняттям 31 січня 1924 р. Другим з'їздом Рад конституції СРСР на місцевий рівень були віддані питання освіти, зовнішні та внутрішні справи, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Проте навіть ці відносно невеликі повноваження постійно корегувалися центром, і в значній мірі їх виконання також залежало від центральних органів.

Легалізований дрібнобуржуазний матеріалістичний базис вимагав своєї ідеологічної надбудови, що її конкретною формою були культура й школа. Але потреба й доцільність зроблених уступок дрібній буржуазії і приватно-капіталістичним відносинам на фронті господарському диктували необхідність особливого максимального політичного та ідеологічного керівництва масами з боку партії та відповідних органів пролетарської держави. Концесії в ідеології на культурному полі партія і влада вважали неприпустимими. Тому саме цим визначався шлях збереження, утримання й укріплення в руках держави всієї системи виховання й освіти трудящих мас. В результаті законотворчої діяльності Комуністичної партії, радянської держави і широких робітничо-селянських мас у країні склалася радянська система освіти, яка ґрунтувалася на засадах соціального виховання, професійного навчання і політичної освіти і на певних організаційних формах. Ці засади і організаційні форми були єдиними для всіх радянських республік.

Таким чином, вже в перші роки після Жовтневої революції комуністичною партією та радянським урядом були вироблені загальні принципи керівництва сферою культури, в основі яких лежало чітке розмежування функцій партійних, радянських та громадських організацій. Прийшовши до влади, більшовики почали створювати правову та політичну основу для контролю над суспільною думкою та інтелектуальним життям.

Одним із завоювань соціалістичної революції було положення трудового законодавства про 8-годинний робочий день, яким збільшувався обсяг вільного часу робітників, а отже, збагачувалася сутність їхнього дозвілля.

Законодавчим шляхом церква позбавлялася свого виключного становища та підтримки державної влади, церковні організації втрачали право нав'язувати людям виконання релігійних норм, релігія оголошувалася приватною справою кожного громадянина.

Створені відразу ж після перемоги революції революційні свята, як і нові сімейно-побутові обряди, значно різноманітили та «наповнили» структуру дозвілля трудящих. Проте головне їхнє призначення вбачалося в протистоянні церковно-релігійним традиціям в побуті, у вихованні соціалістичної моралі та відданості комуністичним ідеалам.

Невід'ємною рисою новостворюваного побуту ставало навчання. Новим законодавством про освіту створювалася мережа навчальних і культосвітніх закладів та установ, проте все це підпорядковувалося завданню поширення соціалістичної ідеології та формування нового світогляду.

Отже, розвиток культурного будівництва в період розгортання непу створював позитивні підвалини для розбудови українського суспільства. Проте в центрі уваги радянської політичної системи як диктатури пролетаріату ставала не особистість з її різноманітним духовним життям, а реалізація відповідної ідеологічної програми, кінцевою метою якої була світова соціалістична революція й включення України в "єдиний склад Міжнародної радянської Соціалістичної республіки". Відтак місця людині з її власним, хоча й досить малим світом, не залишалося. Природно, що виконання подібних глобальних планів вимагало надлюдських зусиль, підпорядкування власних інтересів

загальним. Навіть на теоретичному рівні це ставало можливим при суцільній політизації громадського життя. Тому вже з початку 20-х років визначилася тенденція до всезростаючої політизації суспільного, наукового й загалом культурного життя в СРСР, а отже, і в Україні.

Література

1. Гірчак Є. Завдання національно – культурного будівництва: До тримісячника української культури. – Х., 1929; Кржижановский Г.М. Социалистическая реконструкция и культурное строительство. – М., 1928.
2. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки) - Х., 1927.
3. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / АН УРСР; Сектор держави і права. — К., 1961; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959: Зб. док. в 2 т. - К., 1960. – Т.1: 1917 – 1941.
4. Курочкін О.В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. – К., 1978.
5. Келембетова В.Ю. Побут і релігійні пережитки. – К., 1974; Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967.
6. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні (В.К. Борисенко, В.Ю. Келембетова та ін.) – К., 1978; Свята та обряди Радянської України. – К., 1971.
7. Іліаді О., Гром'як Р. Спосіб життя і культура соціалістичного суспільства. – К., 1982.
8. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990.
9. Виткалов В. Г. Українська культура: сторінки історії ХХ-го століття. — Рівне, 1997.
10. Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001.
11. Галин С.А. Историческая опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917 - 1925): Монограф. – М., 1990. – С.14.
12. Ленін В.І. Про Радянську владу на Україні // Повне зібрання творів. Пер. з 5-го рос. вид. – К.: Політвидав України, 1970. – Т.39. – С.314.
13. КПСС в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М.: Политиздат, 1989. – С. 83.
14. Там само. – С. 124.
15. Іліаді О., Гром'як Р. Спосіб життя і культура соціалістичного суспільства. – К., 1982. – С. 59.
16. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т.1. – С.237, 247.
17. Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / АН УРСР; Сектор держави і права. — К., 1961. – С. 355.
18. Там само. – С. 356 – 358.
19. Там само. – С. 358.
20. Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967. – С. 70.
21. Там само. – С. 71 – 72.
22. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1968. – Т.4. – С. 123 – 124.
23. Там само.
24. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т.1. – С. 404 – 405.
25. Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984. – С. 60 – 61.
26. Свята та обряди Радянської України. – К., 1971. – С. 8.
27. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні (В.К. Борисенко, В.Ю. Келембетова та ін.) – К., 1978. – С. 14.
28. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства – М., 1923.
29. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1964. – Т.3. – С. 474.

30. Келембетова В.Ю. Утверждения атеизму в побуті трудящих України. – К., 1967. – С. 72.
31. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства . – М., 1918. – С.1106.
32. Декреты Советской власти. – М. : Госполитиздат, 1964. – Т.3. – С. 352.
33. Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984. – С. 62.
34. Келембетова В.Ю. Утверждения атеизму в побуті трудящих України. – К., 1967. – С. 72; Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984. – С. 65.
35. Об особых днях отдыха: Постановление ВЦИК и СНК РСФСР. // Известия. – 1925. – 19 февраля.
36. Вестник Центрального Исполнительного Комитета Совета Народных Комиссаров и Совета Труда и Оборона Союза Советских Социалистических Республик: Постановления и распоряжения Рабочего и Крестьянского правительства Союза ССР. – М., 1923.
37. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. – М., 1924 (Постановление ЦИК № 125, 19 сентября 1924 г.).
38. Там само (Постановление ЦИК № 126, 19 сентября 1924г.).
39. Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984. – С. 64.
40. Там само. – С. 65.
41. Келембетова В.Ю. Утверждения атеизму в побуті трудящих України. – К., 1967. – С. 95.

Болотчева Е.В. Правовая и политическая основа создания советских норм повседневности.

Освещаются и анализируются правовые и политические основы создания норм советской повседневности в 20-е годы XX ст.

Ключевые слова: политическая система, советская власть, советское законодательство, культурное строительство.

Bolotcheva E.V. Legal and political framework of creation of soviet norms of daily occurrence.

Light up and analyzed legal and political frameworks of creation of norms of soviet daily occurrence in 20th of XX century.

Key words: political system, soviet power, soviet legislation, cultural building.

УДК [930. 22(477) : 342] «192/193»

Бондарєва С.О.

ПРОТОКОЛИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. XX ст.)

В даній статті проаналізовані протоколи центральних органів виконавчої влади, показано їх значення як джерела для вивчення історії соціально-культурного розвитку України 20-30-х рр. XX ст. Досліджено кількісний склад протокольних фондів органів влади, ступінь їх збереження, походження і значення додатків до них.

Ключові слова: протоколи, порядок денний, засідання, доповіді, особливі додатки.

Важливим джерелом, яке висвітлює діяльність виконавчої влади, є протоколи засідань органів влади різних ланок. У джерелознавстві цей різновид діловодної документації визначено як «послідовний запис ходу засідання, з'їзду, конференції із занесенням до нього всіх прийнятих рішень» [17;185], «послідовний запис ходу обговорення питань і процесу вироблення рішень, які ... заносяться до протоколу або містяться у додатках» [1;399]. Більшість дослідників відносять до особливого підрозділу організаційно-розпорядчої

документації, що висвітлює діяльність установ, прийняття ними управлінських рішень [1;399], [3;241], [17;185]. Цінність цих документів як історичного джерела з історії соціально-культурного розвитку України 20-30 рр. ХХ ст. полягає в тому, що вони відображають процес прийняття постанов, рішень, резолюцій і подібних ним документів, обов'язкових до виконання певними установами та особами. У цьому розуміння протоколи по своєму характеру, по своїм функціям стають одним із найважливішим різновидом документів, що відображають розпорядчу діяльність органів влади.

Метою даної статті є дослідження протоколів центральних органів виконавчої влади як джерела з історії соціально-культурного розвитку в 20-30-х рр. ХХ ст.

Нами було досліджено протоколи органів державної влади за 1921—1925 рр. Обстеженню піддалося 250 протоколів Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР, Народного комісаріату освіти УСРР, Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР Фонди вказаних установ зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Одиниці зберігання, включені в опис, розташовані по відповідних структурних частинах в хронологічному порядку. Заголовки одиниць зберігання, як правило, достатньо повно розкривають зміст поміщених в них документів.

Як показує аналіз розглянутих протоколів, їх можна розподілити на 4 групи: 1) протоколи, котрі висвітлюють розгляд та утвердження планів роботи; 2) протоколи, котрих відображалось заслуховування результатів та прийняття рішень по проведеній роботі; 3) протоколи в котрих вказувалася на вдосконалення методів та пропозицій щодо поліпшення роботи; 4) протоколи, в котрих зазначалися розгляд скарг громадян.

В ході вивчення вищезазначеної сукупності документів можна прослідкувати питання, пов'язані з системою формування регламенту засідань, методикою вдосконалення їх ведення, а також оформлення протоколів. У цьому контексті, зокрема, представляє інтерес принцип формування порядку денного і формулювання питань, що вносяться до повістки засідань. А перелік питань, що виносяться на обговорення, по яких приймалися, після обговорень, принципові ухвали, дозволяє окреслити круг компетенції органів державної влади.

Якщо розглянути протоколи з погляду повноти, маючи на увазі, в даному випадку міру подробиці і об'єму освітлення питань порядку денного, особливо в ході їх обговорення і вироблення найбільш прийняттого рішення, то виступи доповідачів представлені в них, як правило, не повністю, а у відносно стислому вигляді, тобто деякі детальніше, інші менш, висловлюючи тільки як би основні положення або суть доповіді. Що стосується обговорення доповідей, то вони представлені у вибірці достатньо сучасно, а зауваження і протести окремих промовців з того або іншого питання заносилися в протокол (з вказівкою прізвища) інший раз тільки на спеціальну вимогу доповідачів.

У протоколах органів влади завжди дається докладна розшифровка складу присутніх. Прикладом такої розшифровки є протокол № 30 від 22. 06. 1921 р. НКСО УСРР [15], де перераховані присутні голова та члени колегії, секретар,

доповідачі та відповідальні працівники наркомату. Далі в протоколі вказується порядок денний, який коротко вказує зміст протоколу. Дослідник по порядку денному може відразу визначити чи цікавить його даний протокол. Але іноді порядок денний може містити приховану інформацію. Дуже часто останнім питанням повістки денного є пункт «Різне». У «різному» можуть вирішуватися, звичайно, другорядні питання, але іноді потрібні для дослідника. Зміст же пункту «Різне» розшифровується тільки в тексті протоколу.

Порядок завірення протоколів був різним. Іноді протоколи підписували голова і члени колегії [6], в інших випадках голова і секретар [8], в третій - голова, члени колегії і секретар колегії [9].

Характерною особливістю більшості протоколів органів державної влади є різноплановість інформації, що міститься в рамках одного протоколу. Прикладом може послужити практично будь-який протокол такого роду. Так, в протоколі засідання Президіума Колегії Наркомпроса УССР від 29 квітня 1922 р. зафіксована інформація, що відноситься до питань: про організацію шкіл робочої молоді; про виділення приміщення для студентів наступного року навчання; про надання санаторних та курортних місць для студентів; про проект положення об комісії по закордонним відрядженням. У протоколі відбито обговорення членами колегії про поповнення списку наукових організацій; о штатах комісій по розподілу допомоги членам сімей студентів комвузів. До протоколу додається доповідь про виділення коштів на ліквідацію неписьменності серед допризовників [16].

Протоколи загальних зборів несуть вельми безсистемну, але багату інформацію про функціональну спрямованість діяльності державної влади.

Деякі інші характер носять ті протоколи, які цілком присвячені одному питанню. Такі протоколи фіксують відомості про засідання, пов'язані з певними періодами діяльності органів влади. Прикладом тут може служити протокол засідання Колегії Госплана по медичній освіті від 10 серпня 1923 р. [7]. Як свідчить зміст цього документу, на засіданні Колегії Госплана обговорювалося питання щодо планової потреби медичної освіти в країні. Згідно з документом, було прийнято рішення, що виходячи із мінімальної кількості потреби медичних працівників, признати, що це питання буде виконано при умові прийняття на медфаки у найближчий час до 3 тис. студентів.

До протоколів часто прикладають проекти рішень, ухвал, резолюцій, а іноді і ухвалені рішення. Найбільший інтерес з додатків представляють проекти рішень [10]. Проект рішення при зіставленні його з текстом ухваленого рішення дає можливість частково реконструювати хід обговорення питання. Списки присутніх розкривають круг установ або осіб, зацікавлених в рішенні даного питання.

До протоколів Наркоматів, як правило, прикладені порядки денні з вказівкою, кому вони розіслані. При цьому лист поділений на дві частини: зліва перераховуються питання порядку денного, а справа проти кожного пункту вказується: чи розісланий матеріал з даного питання, хто і на яку годину викликаний [11]. Таке застосування дозволяє встановити, що питання,

поставлене на обговорення, було достатньо підготовлене, матеріал був заздалегідь розісланий.

Додатки дають не лише повістку і матеріали, та можуть іноді розкрити хід підготовки порядку денного. До них належать проекти, думки, пропозиції, узгодження, акти досліджень доповідні записки. Можуть бути і документи, які готувалися до засідання, але не обговорювалися з тих або інших причин [12]. Що стосується порядку складання проекту рішення, то проект може бути запропонований самим доповідачем і розданий присутнім ще до засідання, і тоді про цей проект висловлюються промовці в дебатах. Іноді проект рішення вноситься на обговорення спеціально створеною редакційною комісією. У інших випадках проект рішення складається президією зборів. Затверджене рішення у вигляді постанови або резолюцій вноситься до протоколу у вигляді особливого додатку [4].

Розкриваючи значення протоколів органів державної влади як джерела для вивчення історії соціально-культурного розвитку України 20-30-х рр. ХХ ст., слід зазначити, що їхня цінність залежить від того, наскільки детально вони висвітлюють хід засідання [8]. В зв'язку з цим варто відмітити, що лише меншість протоколів засідань органів державної влади належать до так званих «глухих» протоколів, де в графі «слухали» вказано тільки порядок денний та прізвища виступаючих [8]. Більшість вищезгаданих джерел містять досить детальну інформацію з різних аспектів діяльності органів влади.

Важливим аспектом діяльності органів державної влади, що найшло відображення в протоколах засідань, було заслуховування доповідей представників різних ланок влади. Прикладом може служити доповідь представника Харківського Губздрава Закандиріна про скорочення штатів Харківського Губздрава і підвідомчим йому органам [13;20]; доповідь об перевиконання плану організації меддопомоги в місті Харкові [13;20]; доповідь представника Южбюро Кагана про відділ робочої медицини про витрати на курортну допомогу [13;21]. Таким чином, відповідний протокол засідання є не тільки джерелом, що висвітлюють діяльність Наркомздрава, а й характеризує процес вирішення проблем, що мали місце в діяльності НКЗ УСРР, особливо стосовно кадрів [13;20] та штату, а також фінансування та розподілу коштів [13;21].

Ще одним аспектом, котрий висвітлюється в протоколі є розгляд та утвердження планів органів влади. Прикладом може служити протоколи засідань за 1922 р, зокрема протокол від 24 травня 1922 р., коли колегія розглядала план розасигнованій грошових коштів на травень місяць [12;60]; протокол від 30 листопада 1922 р., де розглядався фінансовий план на листопад місяць [12;111]. Данні документи цікаві тим, що містять детальний перелік заходів, для ліквідації недоліків, які були допущені раніше. Заходи, ці, як свідчить зміст документів, стосувалися: 1) впорядкування зв'язків і посилення координації в діяльності різних ланок державної влади; 2) забезпечення державних службовців всім необхідним для успішного виконання ними своїх державних обов'язків; 3) підвищення кваліфікації державних службовців шляхом організації інструктажу для них. Згідно з протоколом засідання колегія

затвердила всі ці заходи і запропонувала і запропонувала підконтрольним органам, для виконання.

Останнім аспектом діяльності органів влади, що висвітлюється в протоколах, є розгляд скарг громадян на діяльність посадових осіб. Прикладом цього може служити протокол Малої колегії Наркомпроса від 20 травня 1924 р., коли колегія розглядала скаргу громадянина Каратаєва на те, що він не отримав грошової допомоги з втрати матері [14;13]. Значення цього протоколу полягає в тому, що він допомагає зрозуміти роль Наркоматів, як одного із засобів зв'язку влади з народом, засобу, через який народ міг повідомити владу про недоліки і зловживання її представників в особі державних чиновників.

Підсумовуючи розгляд протоколів органів влади, як джерела з історії соціально-культурного розвитку України в 20-30 х р. ХХ ст., слід зазначити наступні особливості цього виду документа: 1) протоколи фактично не зазнали змін у зовнішньому оформленні. Їх постійними елементами були: зазначення назви документу, його номера, перелік прізвищ та посад присутніх на засіданні, перелік питань, що розглядалися, перелік прийнятих на засіданні рішень, підписи керівника та секретаря установи; 2) по порядкових номерах і датах засідання можна зробити висновки про систематичність і колегіальність ухвалення і вироблення рішень; 3) по повноті викладення протоколи можна розбити на «глухі» та «поширені»; 4) при оцінки достовірності підходити до кожного протоколу індивідуально і по можливості спів ставляти їх з іншими джерелами.

Таким чином, ці документи є сукупністю, яку з погляду репрезентативності можна охарактеризувати, як представницьку, якщо мати на увазі достатній об'єму інформації про діяльність Наркоматів в зазначений період часу. З погляду інформативних можливостей протоколи засідань органів влади представляють великий інтерес, оскільки вивчаючи їх можна виявити картину формування і особливості процесу прийняття рішень органів влади спрямованих на розвиток добробуту народу.

Література

1. Источниковедение истории СССР: Учебник для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / И. Д. Ковальченко, С. В. Воронова, А. В. Муравьев др. – 2-е изд., перераб. и доп. - М. : Высш. шк., 1981.- 496 с.
2. Историчне джерелознавство / Калакура Я., Войцеховська І., Корольова Б., Павленка С. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
3. Кабанов В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций. – М. : РГГУ. 1997. – 385 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. - Оп. 2. - Спр. 1673. - арк. 261.
5. ЦДАВО України. – Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 108. - арк. 156.
6. ЦДАВО України. – Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 177. - арк. 123-124 зв.
7. ЦДАВО України. – Ф. 166. - Оп. 4. - Спр. 525. - арк. 149-зв.
8. ЦДАВО України. – Ф. 166. - Оп. 4. - Спр. 525. - арк. 162-163.
9. ЦДАВО України. – Ф. 342. - Оп. 1. - Спр. 496. - арк. 3-зв.
10. ЦДАВО України. – Ф. 342. - Оп. 1. - Спр. 496. - арк. 4-зв.
11. ЦДАВО України. – Ф. 342. - Оп. 1. - Спр. 554. - арк. 55-60.

12. ЦДАВО України. – Ф. 342. - Оп. 1. - Спр. 554. - арк. 240-241.
13. ЦДАВО України. – Ф. 342. - Оп. 2. - Спр. 2015. - арк. 20-25.
14. ЦДАВО України. – Ф. 342. - Оп. 2. - Спр. 2015. - арк. 60-61.
15. ЦДАВО України. – Ф. 348. - Оп. 1. т. 1. - Спр. 302. - арк. 16-зв.
16. ЦДАВО України. – Ф. 348. - Оп. 1. т. 1. - Спр. 375. - арк. 53.
17. Черноморский М. Источниковедение истории СССР: Сов. период: Учеб. пособие. - 2-е изд., испр. и доп.- М.: Высш. шк., 1976.- 296 с.

Бондарева С.А. Протоколы центральных органов исполнительной власти как источник по истории социально-культурного развития Украины (20-30-е гг. XX ст.).

В данной статье проанализированы протоколы центральных органов исполнительной власти, показано их значение как источника для изучения истории социально-культурного развития Украины 20-30-х гг. XX ст. Исследовано количественный состав протокольных фондов органов власти, степень их сохранности, происхождения и значения приложений, к ним.

Ключевые слова: протоколы, повестка дня, заседание, доклады, особенные дополнения.

Bondareva S.A. Protocols central organs of executive power as a source on history of social and cultural development of Ukraine at the beginning of 20-30th of XX century.

Protocols of central organs of executive power are analyzed in this article; their value is shown as a source for the study on history of social and cultural development of Ukraine at the beginning of 20-30th of XX century. Quantitative composition of protocol funds of organs of power, degree of their safety, origins and values of appendixes, is probed to them.

Key words: protocols, order paper, meeting, lectures, special additions.

УДК 316.42

Власов В.І.

ПЕРША ГЛОБАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ: ВИХОР ПЕРЕМІН

Обговорені матеріали першої доповіді Римського Клубу.

Ключові слова: римський Клуб, глобальні зміни, інформаційні системи, населення, екологія.

Після створення у 1968 році Римського клубу в процесі його роботи було прийнято рішення визнати основою формою доповіді відомих спеціалістів з проблемних глобальних питань Клубу, який, в свою чергу, пропагуватиме їх насамперед серед тих осіб, які приймають рішення, що впливають на розвиток як окремих країн, так і людства в цілому. Такого порядку Клуб дотримувався до 1990 року, коли відбулися знакові події, що змінили історію на нашій планеті: розпад так званої „соціалістичної системи”, об’єднання Німеччини, перша потужна після В’єтнаму „гра мускулами” США в Перській затоці при водночас початку роззброєння США та СРСР.

Тому Римський клуб дійшов висновку, що настав час Клубу виступити з власною доповіддю, в якій би були підведені підсумки його діяльності за більше ніж 20 років і водночас запропонувати програму подальших дій для вирішення глобальних проблем.

Така доповідь була підготовлена у 1990 році, її редакція була доручена О.Кінгу і Б. Шнайдеру. Доповідь у вигляді окремої монографії вийшла з друку

у 1991 році в Лондоні і в той самий рік перевидана на російській мові у Москві[1].

Метою нашої статті є спроба аналізу доповіді з оцінкою практичної реалізації дій, які були сформульовані в ній.

Оцінку загальної світової ситуації автори доповіді розпочали з констатації того, що глобальні зміни насамперед торкнулися припинення прямого протистояння Сходу і Заходу, закінчення холодної війни, але торгівля зброєю яка дає великі прибутки розвинутим країнам, сприяла виникненню локальних конфліктів.

Була висловлена позиція, що такі локальні війни продовжуватимуться, поки не настане всезагальна гармонія, зауважимо, її досі немає, а США, використовуючи монополію на потужність своїх збройних сил, посилює напругу в деяких регіонах світу, намагаючись під виглядом встановлення демократії запровадити в них свій контроль.

Вітер перемін у розвитку регіональних економік, на думку авторів доповіді, фактично призвів до формування трьох економічно потужних блоків:

1. Північно-Американського, в зоні якого вже після цієї оцінки був створений торговельно-економічний союз – НАФТА;

2. Зона ЄС, яка нині вже об'єднала 27 країн Європи і

3. Південно-Азійський регіон, в якому (чого не було передбачено в доповіді) нині стрімко зростає економічна потужність Китаю (для авторів доповіді Китай на той час був загадкою), що фактично вийшов на друге місце за обсягами ВВП, поступаючись тільки США. Водночас у цьому регіоні стрімко зростає економічна сила Індії з її потужним сільським господарством і розвитком промисловості й сучасних інформаційно-технологічних систем.

Автори передбачили, що між цими блоками розпочнуться торговельні війни, які після створення у 1994 році Світової організації торгівлі набули форми нескінченних переговорів між розвинутими країнами і країнами, що розвиваються, насамперед у сфері бюджетної підтримки сільського господарства і субсидування експорту аграрної продукції розвинутими країнами, що знижує конкурентоспроможність такої продукції бідних країн і перешкоджає її просуванню на ринки розвинутих країн.

Відмічаючи тенденцію створення великих економічних спільнот з одного боку, автори з іншого боку зазначили посилення сепаратизму, особливо в Радянському Союзі, яке в кінці кінців закінчилося не тільки розпадом СРСР, а й виникненням нових точок напруги на Балканах і в Середній Азії.

Торкаючись питання урбанізації, автори відмітили, що нерідко в бідних країнах формуються великі міста, які не мають при цьому відповідної економічної бази та інфраструктури.

До речі, коли ця доповідь готувалася, то наприклад, в країнах Південно-Східної Азії, питома вага міського населення становила 33,0%, а нині вона зросла до 45,7% [2].

Позитивні зрушення у розвитку бідних країн у доповіді був показаний через оцінку результативності дії „Програми розвитку ООН” щодо зростання письменності дорослого населення, зменшення розриву у прибутках, зростання

тривалості життя тощо з висловленням нації, що невирішені проблеми можуть бути вирішені у 90-ті роки, якщо будуть вірно вибрані пріоритети розвитку.

Програми ООН щодо допомоги бідним країнам продовжуються досі, але, як показує порівняльний аналіз, позитивні зміни продовжилися, насамперед, у зростання письменності дорослого населення з 69 до 76,7%, тривалості життя з 63 до 66,1 року, ВВП з 880 дол. США на одну особу до 1499. Але при цьому якщо у 1992 році розрив у величині цього показника між бідними і багатими країнами становив 13980 дол. США, то у 2005 році він зріс до понад 32 тис дол. [3,4]. Тобто багаті стали багатше, а бідні ще бідніше.

Оцінюючи демографічний вибух, автори доповіді відмітили, що в той час чисельність населення світу зростала на 1 млн. осіб кожні 4-5 днів і за нашою оцінкою в послідуєчий період ця тенденція збереглася, що зумовило зростання чисельності населення у світі з 5,4 до 6,5 млрд. осіб, а в Китаї з 1,2 до 1,3 та Індії з 0,9 до 1,1 млрд. осіб [2].

Підняті в доповіді проблеми макрозабруднення через вихід токсичних речовин, підвищення кислотності вод в озерах, забруднення верхніх шарів атмосфери, „парниковий ефект” знайшли своє відображення в послідуєчих рішеннях світового суспільства, що були прийняті в Кіото (знаменитий Кіотський протокол), Йоханесбурзі, на самміті щодо клімату в Копенгагені (2010 р.), але ці проблеми поки що так і залишилися проблемами.

Оцінюючи прогрес високих технологій автори доповіді в основному зосередилися на прогресі мікроелектроніки, особливо в системах зв'язку, подальший розвиток яких в поєднанні з розвитком програмного забезпечення зумовив розробку світової мережі Інтернет, чисельність користувачів якої зросла з 16 млн. у 1995 році до 1734 млн. у 2009 році, тобто в середньому за рік зросла на 71,5 млн. осіб [5].

Абсолютно точно у доповіді було зазначено, що політична влада в сучасному світі більше не контролюється силою і складністю озброєнь, а визначається фінансовою потужністю. При цьому основна увага була приділена потребі фінансової допомоги країнам Східної Європи, що перейшли до ринкової економіки.

Разом з тим, у ті роки ще не був розвинутий так званий ринок „гарячих грошей”, та інших фінансових операцій швидкого збагачення окремих гравців на ринку фінансів, дії яких спочатку призвели до фінансової кризи країн Південно-Східної Азії у 1998 році, яка торкнулася значної частини країн світу, а потім до поточної глобальної кризи, що розпочалася у 2008 році і поки що не закінчилася.

Ще одне питання, яке було піднято у доповіді – це втрата цінностей, що раніше з'єднували спільноти та їх членів, як наприклад, втрата в деяких місцях релігійної віри у політичну систему та її керівників, несприйняття меншістю рішень більшості, хворобливий стан сучасної спільноти взагалі, що поглиблюється посиленням наркоторгівлі з невдалими, на нашу думку, спробами знищення центрів цієї індустрії та повернення збитків виробникам наркотичної сировини, щоб вони вирощували аграрну продукцію, а також багато в чому пов'язане з наркоманією розповсюдження СНІДУ, який за

оцінкою авторів доповіді, на той час, в деяких країнах вже придбав форму пандемії.

На жаль, ці дві проблеми за останні роки набрали ще більшого розмаху.

Таким чином, у першій главі першої доповіді Римського Клубу була дана оцінка стану розвитку людства і були окреслені основні глобальні проблеми, які потрібно було вирішувати для потреб розвитку людства.

Література

1. Кинг А., Шнайдер Б. Первая глобальная революция / А. Кинг, Б. Шнайдер: [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1991. – 340 с.
2. <http://www.fao.org/population>
3. Отчет по человеческому развитию 1994: [пер. с англ.]. – Нью-Йорк, ООН. – 226 с.
4. Доклад о развитии человека 2007/2008: [пер. с англ.]. – М. : Весь Мир, 2007. – 385 с.
5. Internet World Usage Statistics.

Власов В.И. Первая глобальная революция: вихрь перемен.

Обсуждены материалы первого доклада Римского Клуба.

Ключевые слова: Римский Клуб, глобальные изменения, информационные системы, население, экология.

Vlasov V.I. First global revolution: whirlwind of changes.

In the article materials of first report of the Club of Rome are discussed.

Key words: The Club of Rome, global changes, information systems, population, ecology.

УДК 930+94

Данільсва Ю.Г.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 20 – 30-і РОКИ ХХ СТ.

У статті висвітлено повсякденне життя селян радянської України у 20-30-і роки ХХ ст., досліджено вплив політики влади на зміни в ідеології та соціальній сфері життя, духовності та свідомості селян.

Ключові слова: повсякденне життя, селяни, влада, ідеологія.

Останнім часом роль повсякденності як методологічного фактору в історичній науці набуло значної вагомості. Замість конкретних історичних подій все частіше на першому плані постають людинознавчі тенденції, приділяється увага висвітленню загальнолюдських цінностей, вивчається людина як особистість з її ментальністю, морально-етичними орієнтирами та культурною спадщиною.

Вивчаючи історію повсякденності, ми досліджуємо, насамперед, національну історію, тому що історія нації виражається в її повсякденному житті. Треба зазначити, що всебічна повсякденність етносу залежить від багатьох історичних факторів та пов'язана із низкою параметрів: територіальних, соціальних, економічних, конфесійних, вікових, професійних та ін. Найважливішою детермінантою повсякденності є місце існування етносу з його природно-географічними, геополітичними та історичними умовами буття, які впливають на формування національного характеру і менталітету

суспільства, визначають його спосіб життя як генеральний фактор, що об'єднує різноманітні форми повсякдення. Детальне вивчення природи соціального середовища, в якому саме відбувається генеза повсякденності, дає нам змогу визначити її вплив на загальні культурно-духовні і соціально-політичні процеси в житті суспільства.

Глибинні засади українського повсякдення зростали в найважчих випробуваннях фізичного, духовного і морального гатунку. Істотних трансформацій вони набули за часів встановлення та розвитку молодого радянської держави і свій вияв знайшли, насамперед, в середовищі українського селянства. Це обумовлюється низкою факторів. По-перше, тим, що українська нація – це нація аграріїв, яка формувалась віками, а трудове селянство, безумовно, було її віддзеркаленням. По-друге, саме селяни постійно ставали заручниками економічних і політичних проблем та не завжди вдалих експериментів влади. Таким чином, процес формування повсякденного життя українського селянства потребує свого розгляду в історичній ретроспективі аналітико-дослідницького з'ясування наслідків дій радянської влади у соціально-побутовій та інших сферах існування українського соціуму.

Вищенаведене обумовлює актуальність визначеної у назві статті теми.

Розглянута авторкою проблематика знайшла відображення в національній історіографічній спадщині. Серед публікацій останніх років відмітимо роботи О.А. Удада [1], С. І. Дровозюка [2], Л.Б. Тарасенко [3], Т.О. Дорош [4] та ін., що впритул наближені до теми. При розробці своєї проблеми авторка використовувала названі та інші праці і поставила за мету дослідити маловідомі аспекти впливу політики влади на зміни в повсякденному житті українського селянства у 20-30-і рр.. ХХ ст..

Катастрофічне становище післявоєнної економіки, з одного боку, та спроби негайно переорієнтувати її на соціалістичний лад, з іншого, змусили більшовиків ввести жорстку економічну політику «воєнного комунізму», одними з ключових заходів якої були націоналізація землі та експропріація зерна у селян, так звана «продрозверстка», що суперечила традиційним поглядам селян про власний добробут, майнові права і соціальну справедливість. В результаті більш невдоволена частина селянства зовсім припинила виробництво. Вихід із цієї ситуації уряд знайшов у компромісному погляді на потреби населення – було проголошено нову економічну політику, в основу якої полагали обкладення селян податком замість реквізицій зерна та перерозподіл землі між бідними селянами, скасування урядового контролю над внутрішньою торгівлею. Українське селянство знову запрацювало. Праця і, як слідство, підвищення продуктивності виробництва разом із усвідомленням власної гідності – дали змогу селянам переглянути свої погляди щодо більшовицького режиму. Проте не зважаючи на це, саме на селі, де мешкала більшість українського населення, так і не укорінилася думка про те, що комуністичний шлях розвитку держави є найефективнішою запорукою прогресу. Про це свідчить той факт, що серед селян, у порівнянні з середовищем робітників, частка більшовиків займала незначний просярок.

Серед сільськогосподарської частини українського населення завжди спостерігались елементи розшарування: існували селяни заможні (більш та менш), середняки та біднота. Але всі вони мали приватновласницькі інстинкти і природно прагнули до господарювання у сенсі «хазяйнування». З другої половини 20-х рр. масовій свідомості селян було запропоновано інший варіант: на селі з'явилися куркулі (заможні селяни та середняки), підкуркульники (біднота, що не вступала до колгоспів), батраки (що жили за рахунок продажі своєї праці), селяни-відхідники (які з часом пролетаризувалися та пристосувались до умов міського повсякдення). Із цим можна погодитися з Л.Б. Тарасенко [3,12-14]. Масові страти, примусові роботи, позбавлення майна та власності, депортації на Північ – ось що чекало «куркулів» в українському радянському селі. Роль бідняків у цьому становищі теж була визначена – допомагати керівництву у знищенні «ворогів радянської влади». Але гарячими промовама та суворими законами будівників комунізму далеко не просто було зламати морально-етичні засади національної гідності й честі, тому бідніші шари селянства частіше відмовлялися виступати посібниками у «розкуркулюванні». Разом із тим, життя в умовах шантажу і постійних залякувань, відчуття страху і безпорадності перед існуючою політико-економічною системою викликали розгубленість і смуток, гальмуючи пошуки і спроби розвитку свого господарства. Селяни все частіше замислювались над сенсом життя та власного місця і ролі в даній системі, повертаючи думки та понівечену свідомість до традицій приватного землеволодіння із давніми уявленнями про добробут і вільну працю, та раз за разом потрапляли у політичну м'ясорубку, з якої виходили за новим сценарієм, продиктованим геніями радянських новоутворень.

Безумовно, індивідуальне селянське господарство і селянин-приватник власною персоною, були основними перепонами на шляху до виконання завдань колективізації, яка на Україні – «вирішальному факторі держзаготівель» - відбувалась швидшими темпами та жорсткішими методами, ніж в інших радянських республіках. Одна з масштабних трагедій в наслідок суцільної колективізації, якої за певних умов можна було б уникнути – голод 1932-33рр., що забрав життя мільйонів чоловік та відбився на соціальному, демографічному та психологічному аспектах повсякденності української нації. Завищення планів державних заготівель та, як слідство, конфіскації колгоспного збіжжя, карання й смерть за розкрадання «соціалістичної власності», введення системи внутрішнього паспортного контролю, - розставили крапки над поняттями «селянство» і «влада», потягнувши за собою моральне роздавлення та фізичне знищення перших – головної соціальної сили українського націоналізму, що так заважала радянській ідеології. Період голодомору істотно змінив українську селянську повсякденність, позначився на деформації свідомості, духовності, етики та моралі. Фактично 22 місяці тривала депопуляція населення, коли пригніченість та смуток, ненависть та жорстокість, страх та агресія йшли поруч із покірністю та байдужістю через втрачені родинні почуття та зламані людські долі [6,199]. На основі вищесказаного, стає зрозумілим, чому саме у 20-30-і роки ХХ ст. у

повсякденному житті українського селянина все більше та наявніше поставали картини «кінця світу», що відроджували потяг до традиційної релігійності. Тому, природно, наступний відбиток на житті українського селянства у 20- 30-і роки ХХ ст. залишила тотальна атеїзація радянського суспільства. Безперечно, віруюче селянство являло собою основну силу української автокефальної церкви, а, власне, православна церква, викликала асоціації старого царського режиму. Парадоксально, але, не зважаючи на атеїстичні заходи, обмеження повноважень духовенства та завищення податків для українських парафій, автокефальна церква продовжувала тривалий час залишатись осередком православних загальнолюдських канонів і національної свідомості, збираючи під своє крило селян, готових, навіть, до прямого, опозиційного владі, національно-церковного руху.

Революційні перебудови помітно перефарбували всі сфери повсякденного життя і стали поштовхом до будівництва «нового побуту». Його позитивним проявом було ліквідація неписьменності та сприяння появі грамотних людей на селі, де побутовими практиками (в дозвіллі, обрядовості, житлі та одязі) більшою мірою управляли традиції. Але нова влада ставилась до способу життя і матеріальних цінностей згідно з відомою марксистською доктриною, на якій ґрунтувалася організація повсякденності: «суспільне буття визначає суспільну свідомість». Повсякденну ідеологію 20-х років можна назвати «ідеологією побутового аскетизму». У відношенні до речей знайшли відображення позиції революціонерів до всього реакційного минулого, до всіх цінностей старого світу, в якому високий рівень життя був символом експлуататорських класів, який треба було зруйнувати. Нова влада переглядала кожен частинку повсякденного життя і матеріального світу царського режиму у співвідношенні з теперішніми умовами та головними задачами будівництва нового суспільства робочих та селян. Згідно з цим, елементи оселі та одягу повинні були бути доступними та зрозумілими: «Наша “мода” повинна бути простою, зручною, не дорогою, ... відповідною зарплатні, легко виконуватися, ... і, перш за все, відповідати вимогам взагалі: тобто захищати від холоду, пилу, бруду та ін., зберігаючи ізяцність» [7]. Пізніше, у 30-і роки, відбулася зміна відношення до комфорту, затишку та інших «дрібнобуржуазних явищ» у повсякденному житті. Пов'язано це з так званим «великим відступом» — зміною ідеологічної орієнтації з новаторських більшовицьких експериментів на консервативні ідеали сталінської епохи. Соціологічне обґрунтування цього повороту полягає в так званій «великій операції», суть якої в тому, що в сталінські часи, навіть в найгірші, режим підтримувався не лише терором. Основою для нього був також негласна угода, учасником якої, поряд з правлячою партією, був середній клас робочих і селян. В обмін на підтримку державної політики йому потрібно матеріально влаштоване повсякдення із споживчими благами, предметами розкоші і дозвіллям. Тому радянська культура 1930-х відкидає авангардні експерименти, і ідеї переробки людини замінюються зверненням до моделей, які імітують цінності середини ХІХ століття. Такі зміни спостерігаються як з боку влади, так і з боку населення. З листа дівчат-колгоспниць 1937 р.: «Запити до красивого одягу зростають. Я

одягаюся тепер просто, але, по-моєму, красиво». «Ми можемо красиво одягатися ще і тому, що у нас є смак і ми стежимо за модами» [8]. Наведене наголошує на актуальності таких понять, як «краса», «смак», «простота», «мода». Оскільки авторки листа — сільські дівчата, можна передбачити, що ці імперативи були важливі не лише в міській, але і в сільській культурі.

Отже, намагання держави спричинити докорінні зміни в житті українського селянства в руслі більшовицької політики були спрямовані на перетворення працівника - землероба на виконавця програм партії та уряду, а «відсталого» селянина - на колгоспника - людину «нового типу». Під впливом запроваджених урядом політико-економічних перетворень та ідеологічної експансії в духовній сфері українського селянства змінювалось його повсякденне життя, але закореніла селянська психологія не встигала за нестримними змінами в суспільстві, протистояла цьому. Тому, по суті справ, вищеназвані дії радянської влади не знайшли підтримки серед більшості на селі, а політико-економічні та ідеологічні засади, що формувались протягом 70-ти років існування СРСР рухнули з його розпадом, відкривши нові шляхи відбудови та самовизначення української нації.

Література

1. Удод О.А. Історія осягнення духовності / Олександр Андрійович Удод. – К.: Генеза, 2001 – 192 с. тощо.
2. Дровозюк С. І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. ХХ ст.: дис... доктора іст. наук: 07.00.06 / Дровозюк Степан Іванович. - НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - К., 2006. – 508 с. тощо.
3. Тарасенко Л.Б. Вплив підприємницької діяльності на соціальне розширення селянства Донбасу у 20-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.Б. Тарасенко. – Луганськ, 2009. - 20 с. тощо.
4. Дорош Т.О. Комуністична партія та дорадянська сільськогосподарська інтелігенція України: історія взаємовідносин (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) / Т.О. Дорош // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 16. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – с. 45-52 тощо.
5. Тарасенко Л.Б. Вказана праця. – с.12 – 14.
6. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій - К.: Наук. думка, 2006. - Т.2. - 653 с.
7. Гурова О.Ю. Идеология потребления в советском обществе [Електронний ресурс] / О.Ю. Гурова // Социологический журнал. – 2005. - №4. - Режим доступу до журналу: <http://www.socjournal.ru/article/669>
8. Там само.

Данильєва Ю.Г. Повседневная жизнь крестьян советской Украины в 20 – 30-ые годы ХХ в.

В статье отражена повседневная жизнь крестьян советской Украины в 20-30-ые годы ХХ в., исследовано влияние политики власти на смену в идеологии и социальной области жизни, духовности и сознания крестьян.

Ключевые слова: *повседневная жизнь, крестьяне, власть, идеология.*

Dani'eva Yu.G. Everyday life of peasants of soviet Ukraine in 20 – 30th XX century.

In the article everyday life of peasants of soviet Ukraine is reflected in 20-30th of XX item, investigational influence of policy of power on changing in ideology and social sphere of life, spirituality and consciousness of peasants.

Keywords: *everyday life, peasants, power, ideology.*

УДК 930+94

Довжук І.В.

**ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.**

Розглядається політика уряду Російської імперії, що провадилася на українських землях в середині ХІХ ст. Зазначено, що в той час відбувалося посилення імперського режиму на території України, посилювалася централізація, ігнорувалися особливості регіонів, переслідувалися громадські організації.

***Ключові слова:** царський уряд, імперський режим, українці, громадські організації, Україна.*

Експансія царизму на українські землі освячувалася ідеєю визволення слов'янства, «єдиного русского народа» та «исконно русских» земель. Тим більше, що імперський уряд розглядав Наддніпрянщину як російський край. А відмінності, які існували між росіянами та українцями пояснювалися тільки тим, що українські землі багато століть належали іншим державам.

Мета цієї розвідки – проаналізувати політику уряду Російської імперії в Наддніпрянській Україні в середині ХІХ ст., визначити її характер, сутність, наслідки.

Цієї проблеми торкалися у свої працях Г.Я.Сергієнко, Г.І.Марахов, Н.О.Щербак, В.Г.Сарбей, О.П.Реєнт та інші науковці.

Зазначимо, що політика царського уряду щодо українців була особливо репресивною у порівнянні з його ставленням до інших народів Російської імперії. Після польського повстання 1830-1831 рр. відбувається різкий поворот у «політиці щодо національностей» на заході Російської імперії. Традиційна політика співпраці з національною елітою тут зазнала поразки і була замінена політикою насильної інтеграції. Українці, які протягом багатьох років знаходилися під польським пануванням, сприймалися російським урядом як частина польських бунтівників [1, 211].

Для утвердження імперської ідеології у свідомості українців використовувалася наука й освіта. Царизм поблажливо ставився до наукових установ, які доводили безпідставність польських претензій на Правобережну Україну. Перед «Товариством історії і старожитностей», відкритим в Одесі у 1839 р., ставилися завдання науково довести історичні права Росії на Південну Україну, яку назвали Новоросією [2, 233].

У середині ХІХ ст. агресія імперського режиму не визначалася силовим протистоянням проти українського народу, тому, що більшість українських земель входила до складу Російської імперії. Уряд вдавався до проведення внутрішньої експансії у боротьбі з українським національно-визвольним рухом. Застосовувалися також економічні санкції. Засобом економічної зброї був нееквівалентний товарний обмін між російськими та українськими землями. Виходили з того, що народ, який відчуває голод більш податливий у керівництві.

Насаджувалися непритаманні українцям системи управління. Так, традиційна для України козацька модель держави, що існувала декілька століть і була взірцем для Європи, була замінена абсолютистською системою управління. Проводилась й інформаційна війна. Поширювалась вигідна інформація і замовчувалась не вигідна, зокрема, у маси просувалась інформація, що українці походять від росіян, і що Україна ніколи не мала своєї державності. Також вдавалися до хронологічної обробки свідомості людей – ваші діди, батьки завжди жили так, а не інакше, тож вам не лишається нічого іншого, як змиритися і прийняти такий же спосіб життя.

Після розправи зі «Співдружністю польського народу» в 1837 р. Микола I прибув до Києва. Розпочалися масові арешти, особливо серед студентів Київського університету св. Володимира. 16 грудня 1838 р. міністр народної освіти С.С.Уваров повідомив київському генерал-губернатору Д.Г.Бібікову про наказ імператора закрити Київський університет терміном на один рік. Пропонувалося всіх студентів, які не підлягали судовому покаранню, звільнити з університету, давши їм право переведення на навчання до інших навчальних закладів. На той час в цьому університеті навчалось 274 особи. 23 студента були заарештовані [3, 98-99].

На початку 40-х років царський уряд посилив наступ проти українства, душив навіть неполітичні прояви національної культурної самобутності. Не судилося провести в життя намірів кирило-мефодіївців. 3 березня 1847 р. син жандарма, студент Київського університету О.П.Петров, увійшовши в довіру до Гулака та Навроцького, подав донос. У той же день кирило-мефодіївців заарештували і розпочалося слідство [3, 109]. На підставі доносу і свідчень Петрова, а також захоплених у Гулака документів III відділ 28 березня 1847 р. склав для царя доповідь під назвою «Про таємне Слов'янське товариство». У доповіді царю, стосовно кирило-мефодіївців, говорилося про викриття таємної організації під назвою «Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія», про арешт Гулака і знайдені в нього документи, про антимонархічну спрямованість «Книги буття українського народу», про злочинний зміст статуту і правил товариства [4, 243].

Арешти кирило-мефодіївців завершилися у травні 1847 р., хоча розпочалися ще у березні. Крім студента Петрова 3 роки був донощиком Юзефович, якому довірився Костомаров, дав усі програмні документи, які той привселюдно віддав під час ув'язнення. Надзвичайно гідно під час слідства поведив себе М.Гулак, який усю вину хотів взяти на себе, навіть авторство «Книги буття українського народу» [5, 81].

До Петербурга в III відділ, крім Гулака, з України привезли Костомарова, Шевченка, Навроцького, Андрузького, Посяду, Куліша і Білозерського. Савича, який тоді перебував у Німеччині, і хворого Марковича жандарми привезли до Петербурга пізніше. Пильчиков і Тулуб за браком доказів уникли арешту [4, 243]. Слідство вела створена в Петербурзі спеціальна комісія, яку очолив начальник штабу корпусу жандармів і керівник III відділу генерал-лейтенант Л.В.Дубельт [6, 224].

Під час слідства трапилася подія, що дуже стурбувала царський уряд. У Києві, де нещодавно були арештовані учасники товариства, поліція виявила прокламацію «До вірних синів України». Винуватців знайти не вдалося. Жандарми зв'язали її появу з «Україно-слов'янським товариством». Цар наказав генерал-губернаторові Бібікову, який тоді перебував у столиці, виїхати негайно на місце служби в Київ. Було вжито запобіжні заходи проти поширення революційних ідей. Київський і Харківський учбові округи підпорядкували безпосередньо генерал-губернаторам. Цей акт означав посилення урядової реакції у сфері освіти [4, 244].

Визначаючи міру покарання, шеф жандармів поділив кирило-мефодіївців на три групи – безпосередніх учасників товариства (Гулак, Костомаров і Білозерський), небезпечних своєю літературною діяльністю (Шевченко, Куліш) і близьких до товариства (не членів його) (Андрузький, Навроцький, Посяда, Маркович і Савич) [4, 247]. Найтяжчі покарання несли Гулак та Шевченко. Їх ув'язнили в Шліссельбурзькій фортеці на 3 роки. У червні 1850 р. Гулак був відправлений у Перм під суворий поліцейський нагляд, а через рік йому дозволили вступити на службу в пермський статистичний комітет [3, 110].

Т.Шевченка Микола I розпорядився віддати в солдати (Оренбурзький корпус) «під суворий нагляд із заборонаю писати та малювати» [4, 110]. Костомарова імператор наказав вислати до Саратова під поліцейський нагляд. Уже 1855 р. вийшло розпорядження про помилування – Костомаров дістав посаду професора російської історії Петербурзького університету. Куліша відправили до Тули. В 1850 р. він був помилуваний і повернувся до Петербургу. Білозерський був відправлений в Олонець, у 1852 р. помилуваний, у 1861-1862 рр. редагував журнал «Основа». Андрузького виправдали. У 1850 р. він був удруге заарештований за редакцію «Конституції республіки» і відправлений в Соловецький монастир. Навроцького після шестимісячного тюремного ув'язнення вислали у В'ятку. Маркович був відправлений на службу в Орловську губернію. Інших членів товариства відправили за місцем народження [3, 111-112].

Розправившись з учасниками таємного товариства, царський уряд не забув винагородити Петрова: його зарахували чиновником III відділу, дали права дійсного студента, видали грошову допомогу, удвічі збільшили річну пенсію його матері [4, 251].

Царський уряд був стурбований становищем в Україні і з цього часу постійно вдавався до репресивних заходів. Цензура переглянула своє ставлення до українських авторів. Те, що на початку XIX ст. сприймалося як свідчення російської слави чи культури, у середині століття розцінюється як сепаратизм, намагання розпалити ворожнечу між українцями та росіянами [7, 133].

Урядова реакція торкнулася й навчальних закладів, книгодрукування і торгівлі літературою. Так, заборонили і зняли з продажу надруковані твори Шевченка («Кобзар»), Куліша («Повість про український народ», «Михайло Чернищенко», «Україна») і Костомарова («Українські балади», «Вітка»). Заборонили друкувати твори члена Кирило-Мефодіївського товариства Чижова.

Міністерству народної освіти рекомендувалося дати розпорядження цензорам «звертати на літературні праці пильніше увагу».

Наприкінці першої половини ХІХ ст. ідеї автономізму, слов'янської федерації (кирило-мефодіївці), окремішності українського народу (М.Костомаров, М.Максимович) розглядалися російським урядом як небезпечні і навіть ворожі. Генерал-губернатори України одержали царську вказівку перевірити, чи не залишилися в ужитку вірші Шевченка, рукопис «Книги буття українського народу» та інші «обурливі твори»; чи не поширюються думки про минулі вільності, гетьманщину, права України на окреме існування. 10 вересня 1847 р. Бібіков подав царю, який тоді перебував у Києві, записку «Про зміну учбового напрямку», де було в загальних рисах викладено програму боротьби проти розвитку суспільно-політичного руху серед молоді навчальних закладів [4, 253].

Скорочувалось число студентів на історико-філологічному та фізико-математичному факультетах Київського університету, а також у ліцеях та гімназіях. Викладання філософії, що вважалось причиною вільнодумства студентів, передавалося в руки професорів богослов'я або й зовсім припинялося. Суворі обмеження ставилися у викладанні логіки, психології, історії права та інших суспільних наук. В усіх без винятку навчальних закладах особлива увага зверталася на посилення викладання закону божого, церковної історії та інших релігійних дисциплін, зверталася увага на виконання учнями й студентами церковних відправ, відвідування церкви [4, 270].

З неприхованою турботою стежили урядовці за подіями 1848-1849 рр. у Західній Європі. Цар запропонував австрійському уряду свою допомогу в придушенні революції. Війська на чолі з І.Ф.Паскевичем вирушили до Австрії.

Як тільки в Росії стало відомо про вибух революції в країнах Західної Європи, царський уряд особливо пильну увагу звернув на навчальні заклади прикордонних губерній в Україні. У Міністерстві народної освіти відразу з'явилася спеціальна справа «Про заходи для охорони учбових закладів від шкідливого впливу сучасних подій в Західній Європі». Уваров у циркулярному листі попечителю Київського учбового округу від 4 березня 1848 р. запропонував посилити нагляд за професорами, вчителями, студентами й учнями [4, 270-271].

Крім правобережних губерній, попечителю пропонувалося посилити нагляд і в навчальних закладах Чернігівської та Полтавської губерній. Попечитель Київського навчального округу О.С.Траскін 4 квітня 1848 р. доповідав генерал-губернатору про вжиті заходи суворого нагляду за студентами університету та учнями гімназій, а також висловив думку про необхідність нагляду за студентами з боку місцевої влади під час канікул. Цар дав наказ поштовому відомству про ретельну перевірку закордонних листів, адресованих студентам Київського університету [4, 270] та жителям Південно-Західного краю, які розповідали про революційні події в Австрії, Угорщині, Німеччині та Галичині.

11 жовтня 1849 р. вийшов царський указ про посилення нагляду й обмеження автономії в університетах. Скасували виборність ректорів і деканів.

Від деканів юридичного і філософського факультетів Київського університету указ вимагав проведення в життя офіційної ідеології самодержавства. Для директорів Ніжинського та Рішельєвського ліцеїв Міністерство народної освіти надіслало спеціальні інструкції і таємні настанови, які були схвалені самим царем [4, 272].

Унаслідок усіх цих заходів найменше порушення порядку або правил каралося виключенням студентів з ліцеїв і університетів. Посилювався нагляд за студентами, позбавленими за неблагонадійність участі в диспутах. Щоб перешкодити доступові в гімназії, ліцеї та університети молоді з нижчих станів, Міністерство народної освіти обмежило число так званих «своєкоштных» студентів [4, 273].

Унаслідок розкриття діяльності Кирило-Мефодіївського товариства та подій які відбувалися в Західній Європі, уряд шукав таємні товариства та гуртки в інших містах України. Зверху надходило розпорядження штаб-офіцерам корпусів жандармів у містах пильнувати за зібраннями, політично неблагонадійними, щоб не було сприятливих умов для виникнення таємних товариств, які наносили б шкоду монархії. Однак у великих містах Новоросійської, Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній таємних товариств не вдалося виявити.

Імперський уряд намагався викоренити все, що б могло нанести шкоду принципам імперії і монархії. Посилювалась русифікаторська діяльність державних закладів. Міністр народної освіти Уваров прямо вимагав: «думати і почуватись по-руські» [3, 112]. Були видані таємні розпорядження про посилення цензури та нагляду за навчальними закладами та населенням. Поступово замінювались посади в Західних губерніях чиновниками із російських губерній, а місцеві вчителі переводилися у великоросійські губернії. Унаслідок цього в руках генерал-губернатора була зосереджена громадянська, військова влада та право контролю над навчальними закладами – випадок надзвичайний в історії Росії. Таке становище залишалось до кінця правління Миколи I і було відмінено у квітні 1856 р. [3, 112].

Репресії царського уряду були досить суворими, але явно недостатніми, аби знищити ідеї національного відродження та прагнення українського народу звільнитися від кріпацької залежності. Політичні репресії не могли зупинити ні суспільного руху проти кріпацтва, ні розвитку національних домагань, вони надавали їм додаткової сили. В умовах, коли на перший план виступали питання боротьби з кріпацтвом, українцям було надзвичайно складно брати участь у національному відродженні, формуванні міської, писемної культури на власних, а не російських умовах [8, 139].

У роки Кримської війни серед українського народу популярною була пам'ять про козацькі часи. Навіть поширювалися чутки про конкретних кандидатів на гетьманство та інші традиційні козацькі посади. Проте ця ситуація тривала недовго. Тому, що царський уряд не виявляв жодного бажання робити поступки українському автономізму, навіть консервативному й вірнопідданому, вперто проводив політику централізації і русифікації. Лівобережні дворяни продовжували дедалі більше асимілюватися до

імперського привілейованого стану, послаблюючи відповідно свою прихильність до українського національного руху [9, 76].

Російський політичний режим у 50-х рр. XIX ст. певною мірою послаблює тиск на український національний рух, який мав місце після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства. З'являється нова таємна організація під назвою Харківсько-Київське таємне товариство. У травні-червні 1858 р. більшість його членів за участь у студентських заворушеннях у Харківському університеті, були виключені з університету. У вересні 1858 р. в Харків прибув сам Олександр II, який наказав посилити поліцейський нагляд в університеті та місті. У 1858-1859 рр. 11 членів товариства (зокрема Я.Бекман, М.Муравський) вступили до Київського університету і перенесли туди головний осередок цієї організації. За свідченнями В.Марковича, який навчався в Київському університеті з 1854 по 1859 рік, після закінчення Кримської війни, Київський університет стає центром агітації і організації патріотичного руху [10, 74-75].

На початку 1860 р. поліція натрапила на слід Харківського таємного товариства. 25 січня був проведений обшук на квартирі П.Завадського та вилучено багато різних нелегальних видань (усього 39 назв). Крім Завадського, поліція заарештувала Н.Абазу, В.Хлопова, І.Маркова, Саковича та ін. 28 січня Лужин направив до Києва чиновника з особливих доручень Черкасова з повідомленням про розкриття таємного товариства і про причетність до нього прибулих з Харкова студентів. 31 січня Черкасов повідомив про це Васильчикові, а 1 лютого в 4 години ранку поліція заарештувала і ув'язнила В.Португалова, М.Муравського, Я.Бекмана, О.Тищінського, Я.Шмулевича, Л.Россинського, І.Кацена і Г.Розена. 3-4 лютого заарештованих відправили до Харкова, а потім, на вимогу III відділу, до Петербурга [10, 78].

За справою Харківсько-Київського таємного товариства було створено три слідчих комісії – у Києві, Харкові та Петербурзі. 31 травня 1860 р. петербурзька слідча комісія завершила розслідування за справою про Харківське та Київське таємні товариства і визнала винними 15 чоловік: Завадського, Бекмана, Муравського, Єфименко, Івкова, Португалова, Тищінського, Раєвського, Хлопова, Маркова, Левченко, Лебедева, Шимкова, Оптовцева, Зеленського. Згідно існуючим законам, усі вказані особи підлягали вищій мірі покарання – смертної кари. Однак Олександр II наказав закінчити справу адміністративними покараннями. П'ятеро обвинувачених були відправлені до заслання. Бекман – у Вологодську губернію, Муравський – в Оренбурзьку, Єфименко – у Пермську, Івков – у В'ятську і Завадський – в Олонецьку. Левченко, Португалов, Тищінський, Зеленський, Лебедев, Оптовцев і Шимков звільнилися від подальшого покарання. Раєвський, Хлопов і Марков підлягали таємному поліцейському нагляду за місцем помешкання [10, 79].

Виразником національної свідомості українців, як і інших народів була мова. Саме проти української мови спрямовували більшість своїх заходів російські урядовці. Царизм створював усілякі перешкоди на шляху її розвитку. Уже за царювання Миколи I, який запровадив обов'язкову цензуру друкованої продукції, з Петербурга в Україну надійшов суворий наказ пильно стежити за українською літературою [11, 111]. Усі статті, які надходили до редакції, мали

бути підписані автором або перекладачем справжнім іменем. Відповідальність кожного цензора була особистою, так само, як і кожного редактора [12, 333-334].

Слід зазначити, що переслідування української мови – унікальне явище в Росії XIX ст. Причина була в тому, що питання національної самосвідомості українців являло для влади особливо чутливу проблему. Українці були другою за чисельністю етнічною групою в Російській імперії. Якби вдалося їх асимілювати в російську культуру та мову, то росіяни склали б в імперії переважну більшість. З другого боку, якби українці були грамотні та застосовували б свою мову в повному обсязі як літературну, то росіяни у власній імперії опинилися б у меншості [13, 392].

Офіційна заборона української мови почалася з того, коли у 1862 р. на прохання Санкт-Петербурзького товариства грамотності дозволити створення українських початкових шкіл, надійшла категорична відмова від російського уряду. Заборони та обмеження використання української мови були спрямовані також на те, щоб завадити українській інтелігенції спілкуватися із селянством [8, 134].

В українському національному відродженні середині XIX ст. крилися великі потенціальні можливості. Щоб їх достатньо розгорнути, потрібно було перекинути національний рух з інтелігенції в маси. Під час Кримської війни та польського повстання (1863 р.) мали місце відчутні симптоми поширення українських національних ідей серед народу. В українських губерніях популярно-просвітні видання на рідній мові розходилися швидше, ніж російськомовні. Врешті-решт з'явився Валуєвський указ 1863 р. [9, 181]. Він передбачав заборону друкування українською мовою книжок «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибель них для Малоросії». Слова циркуляра свідчили про відверто антиукраїнське спрямування національної політики царського уряду [14, 153].

Підкреслимо, що російське «націотворення» у середині XIX ст. мало багато слабких сторін, що забезпечило українців від асиміляції або інтеграції. Об'єктивно в умовах розвитку капіталізму відбувається консолідація народностей в нації: закріплювалась спільність економічного життя, розвивалася загальнонаціональна мова, психологія та культура. І хоча в 40-х роках відбувається посилення імперського режиму на території України, який знайшов прояв у централізації і ігноруванні місцевих особливостей регіонів, переслідуванні політичних громадських організацій, українське національне відродження жило. У освічених національно свідомих людей під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів зростала національна свідомість. Принизливе становище українців породжувало неодмінне прагнення до пошуку шляхів вирішення національного питання. У той же час формування подвійної російсько-української свідомості та відірваність української еліти від народу перешкоджало консолідації нації.

Унаслідок промислового перевороту, який розпочався в середині XIX ст., поступово долався економічний ізоляціонізм, склалися економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами Наддніпрянщини, вносило зміни в соціальну структуру суспільства.

Відбувалися кардинальні зміни у структурі населення України – поява вільного населення, виникнення українського робітничого класу через міграцію безземельних селян у міста, збільшення кадрів національної інтелігенції, зародження українського середнього класу, а також поява серед українців великих підприємців. Формувалася національна буржуазія, зростала інтелігенція, здатна генерувати ідеї національного відродження. Село залишалося заповідником української етнічної самобутності із залишками козацьких вольностей. Більшість представників колишньої української старшини схиляла голови перед могутністю імперії, жадаючи блискучої кар'єри, статусу російського дворянства. Осліплена імперською ідеологією, значна частина української інтелігенції не тільки не сприймала європейських модернізаційних ідей національної державності, свободи людини, але й вважала їх небезпечними. Це були представники, які жили у стані двох культур – великодержавної російської і національної української.

Отже, українське національне відродження знаходилося на етапі становлення, охоплювало вузьке коло національно свідомої творчої інтелігенції. У 40-х рр. XIX ст. криза імперської феодално-кріпосницької системи поглибилася, що проявилось в масових селянських повстаннях, занепаді поміщицького господарства, усвідомленні необхідності ліквідації кріпацтва представниками усіх верств населення. На нашу думку, саме у витоках цієї кризи слід шукати причини піднесення українського національного відродження і його політизацію в середині XIX ст. Соціально-політичне життя в цей час концентрувалося навколо боротьби за ліквідацію кріпацтва, а національні домагання були вагомим складником цієї боротьби. Без ліквідації кріпацтва та демократизації політичного життя українське національне відродження не мало перспектив.

Негативним фактором, що ускладнював формування української нації була відсутність власної держави, національних інститутів управління суспільством, у руках яких були б економічні й політичні засоби консолідації українського етносу. За царату не вирішувалися нагальні питання розвитку українського народу: піднесення добробуту, розвиток освіти тощо. Російський царизм завжди глобально переслідував, нищив українські домагання не тому, що вони іноплебні, а тому, що вони проявили непослух імперії, сепаратизм, порушували вірність престолу.

Дана проблематика має перспективи подальшого дослідження, зокрема, що стосується політизації національного руху в Україні другої половини XIX ст.

Література

1. Каппелер А. Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези і відкриті питання // Другий міжнародний конгрес українців: доповіді і повідомлення. Історія. – Частина 1. – Львів, 1994. – С.209-214.
2. Розанов В.В. Религія. Философия. Культура. – М.: Республика, 1992. – 383 с.
3. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 145 с.
4. Сергієнко Г.Я. Супільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826-1850 / Г.Я.Сергієнко. – К.: Наукова думка, 1971. – 263 с.
5. Гончарук П.С. Провісник дружби і співробітництва народів: До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М.І.Гулака. – К., 2002. – 125 с.
6. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К.: Ризографіка, 2005. – 616 с.
7. Кравченко В. До проблеми українсько-російських культурних взаємин періоду національного відродження (перша половина XIX ст.) // Другий міжнародний конгрес українців. – Львів, 1994. – С.131-133.
8. Вільсон Е. Українці: несподівана нація; пер. з англ. – К.: «К.І.С.», 2004. – 334 с.
9. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 554 с.
10. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 50-60-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1981. – 168 с.
11. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
12. Федченко П.М. Перша половина XIX століття // Матеріали з історії української журналістики. – Випуск I. – К., 1959. – С.333-334.
13. Хоскінг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917); пер. с англ. – Смоленск: Русич, 2001. – 512 с.
14. Верстюк В.Ф. Історія України: нове бачення. – К.: Альтернативи, 2000. – 464 с.

Довжук І.В. Політика царського правительства в Наддніпрянській Україні в середині XIX в.

Рассматривается политика правительства Российской империи, которая осуществлялась на украинских землях в середине XIX в. Отмечено, что в то время происходило усиление имперского режима на территории Украины, усиливалась централизация, игнорировались особенности регионов, преследовались общественные организации.

Ключевые слова: царское правительство, имперский режим, украинцы, общественные организации, Украина.

Dovzhuk I.V. The tsar's royal government's policy in Naddneprianskaya Ukraine in the middle of XIXth century.

The policy of Russian Empire's government which had been realized on Ukrainian lands in the middle of XIXth century is scrutinized. It is pointed that in that time there was an increasing of Empire's regime on the territory of Ukraine, centralization increased, there was an ignorance of peculiarities of regions, social organizations were pursued.

Key words: tsar's royal government, empire's regime, Ukrainians, social organizations, Ukraine.

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ
АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.:
АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Проаналізовано сучасну українську історіографію стосовно проблеми формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України 1920-х рр.

Ключові слова: *сучасна українська історіографія, соціально-історичний тип, аграрна інтелігенція, Радянська Україна.*

Інтелігенція як об'єкт історичного дослідження завжди привертала до себе великий інтерес з боку вітчизняних науковців. Особливо це стосується тих періодів в історії нашої країни, які були відмічені активізацією трансформаційних процесів. Зокрема, у 1920-і рр. на теренах України закладалися основи нового суспільства, нова ідеологія влади, керівництво якої поставило на порядок денний «амбітні завдання якнайшвидшого здійснення мобілізаційної модернізації «наздоганяючого» типу» [1, 200]. Тому радянська історіографія віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, досліджувала історію дипломатії, воєн, вип'ячувала історію партії. Історія різних аспектів повсякденності інтелігенції, зокрема, аграрної, майже не висвітлювалася.

Незважаючи на залучення до наукового обігу значної кількості джерельних матеріалів, несміливі намагання радянських дослідників критично висвітлити процеси формування «нової» та використання «старої» інтелігенції в інтересах більшовицької влади, розширення меж історичних досліджень, в цілому радянська історіографія була витримана у рамках комуністичної ідеології та класового підходу. Крім того, за період існування Радянського Союзу автор жодної із виданих того часу праць не ставив собі за мету проаналізувати процес формування і розвитку, життєдіяльності аграрної інтелігенції УСРР [2].

Зі здобуттям незалежності ситуація з порушеного питання дещо змінилася: почалася психологізація історії, одним із основних напрямків досліджень у вітчизняній історичній науці стало вивчення матеріально-побутових умов та культурного життя різних прошарків населення України 20-х рр. ХХ ст.

Останнім часом, під впливом західної історіографії, історія повсякденності набуває популярності в українській історичній науці. Введення нових методів у історичні дослідження принесло зміни, які відчуються у працях вітчизняних істориків останніх років, що свідчить про відхід від усталеної методології в історичній науці.

Однією із методологічних проблем, із якими постійно має справу історик, є взаємозв'язок і взаємовплив наукової історії та історії буденної. Кожна із них має свої особливості. Буденну історію вирізняє наявність стійких стереотипів, переважно емоційних елементів над аналітичними, схильність до спрощених причинно-наслідкових зв'язків у трактуванні тих чи інших подій і явищ, їх персоніфікація.

Тим не менше, на сьогодні в українській історіографії ще немає такої праці, яка би всебічно розглядала побут і дозвілля аграрної інтелігенції зазначеного періоду. Однак є розвідки, котрі тією чи іншою мірою торкаються висвітлення певних аспектів даних питань.

У запропонованій статті авторка поставила за мету проаналізувати вітчизняну історіографію, опубліковану в незалежній Україні та присвячену висвітленню процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції Радянської України у 1920-і рр.

Цілком закономірно, що вивчення історичних подій періоду 20-х рр. ХХ ст. представляло значний інтерес для широкого кола різного роду науковців. Природним є також те, що і нині увага вітчизняних дослідників прикута до подій, які розгорталися на теренах України у перше десятиліття існування радянської влади. Результатом такої зацікавленості одним із найважливіших і найсуперечливіших періодів в історії нашої країни стала низка монографій і книг, статей і дисертацій, мемуарної літератури тощо.

Після здобуття нашою країною незалежності побачили світ праці вітчизняних авторів, які більш-менш об'єктивно, із використанням критичного підходу та на основі нових методологічних принципів досліджують окремі аспекти формування соціально-історичного типу інтелігенції Радянської України 20-х рр.

Зауважимо, що на початку 1990-х рр. деякі науковці прагнули усі явища соціально-економічного життя радянського періоду представити як деградаційні, а діяльність більшовиків – тільки як руйнівну, навіть реакційну, спустошливу. На наш погляд, такий підхід до висвітлення подій минулого є помилковим, навіть осудним, оскільки, як загальновідомо, кожне явище і кожен процес мають як позитивні, так і негативні сторони, і ставати на бік засудження надбань пережитого, так само, як і на бік їх звеличення, є неприпустимим для історика.

Загальні історичні процеси, на тлі яких відбувалися зміни у матеріально-побутових умовах життя інтелігенції та котрі впливали на її соціально-психологічні характеристики, проаналізовані у працях відомих сучасних істориків Ю. Рубана [3], В. Греченка та О. Ярмиша [4], С. Кульчицького [5], В. Литвина [6], Г. Костюка [7], інших.

Достатньо об'єктивно питання формування тоталітарного режиму в Україні протягом 20-х рр. ХХ ст. розглянуто у монографії В. Греченка та О. Ярмиша. Звернення до праць такого роду дає можливість вченому зрозуміти особливості періоду, що досліджується, проникнутися «духом» того часу. Адже нова економічна політика, політична боротьба, репресивні органи та їх роль у політичній системі радянської держави тощо – усе це так чи інакше впливало на повсякденне життя спеціалістів сільського господарства.

Знаними дослідниками історії окремих груп інтелігенції 1920-х рр. на сучасному етапі історіографії є Г. Касьянов [8], В. Даниленко [9], С. Гнітько [10], В. Коцур, О. Висовень [11], М. Кузьменко [12], Ю. Неженцев [13], В. Нестеренко та В. Романюк [14] тощо.

Зокрема, Георгій Касьянов у своїй роботі «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» одним із перших у вітчизняній історичній науці зробив ґрунтовний аналіз процесу створення «нової» радянської інтелігенції, її взаємовідносин зі «старою» та подальшої долі їх обох. Маючи предметом дослідження увесь загаль інтелігенції Радянської України того часу, автор монографії разом із тим досить детально зупинявся на висвітленні таких питань, як взаємовідносини аграрної інтелігенції із владою, шкідництво у сільському господарстві і боротьба із ним серед спеціалістів – представників земельної інтелігенції, соціально-демографічні характеристики останніх, терор і його наслідки, спецеїдство тощо.

В. Коцур та О. Висовень у своїй монографії визначили основні історіографічні етапи та джерела історії української інтелігенції, її діяльної участі у культурно-освітньому розвитку УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. На основі нових методологічних та теоретико-концептуальних підходів автори не тільки викрили упереджене ставлення до інтелігенції у радянській історіографії, а й об'єктивно показали внесок представників еліти (літературно-мистецької, наукової, педагогічної) у розвиток національної культури та піднесення національної свідомості українського народу. Автори наголошують, що необхідність вивчення історії української інтелігенції, окрім суто науково-пізнавального інтересу, має ще й практичну значимість, оскільки набутий історичний досвід – як позитивний, так і негативний – можна використовувати при формуванні сучасної генерації українських інтелігентів, як високоосвіченої, свідомої частини української нації, генераторів нових ідей, носіїв передового мислення.

Системністю та комплексним підходом до аналізу соціально-професійного статусу та культурно-освітнього рівня науково-педагогічної інтелігенції в Україні 20-30-х років характеризується монографія М. Кузьменка. Для вивчення життєдіяльності інтелігенції, її творчості і побуту дослідник використав значний комплекс джерел – архівних документів і матеріалів, періодичних видань, збірників опублікованих джерел, а також надбання вітчизняних вчених та представників діаспори. Це дозволило йому не тільки досягти поставленої мети, а й відтворити термінологію того часу та провести паралель із сучасним понятійним апаратом з проблеми.

Дуже корисними для дослідження порушеного питання виявилися «Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ століття)» [15] авторського колективу у складі С. Білоконя, Е. Бойка, Г. Брега та інших. У книзі на широкому фактичному, хоча деколи і суперечливому матеріалі відтворено процес «виховання» «нової» радянської інтелігенції, розкрито роль, зокрема, аграрної інтелігенції у розвитку сільського господарства країни, у її суспільно-політичному житті і культурному будівництві, а також проаналізовано соціально-побутові умови життя і діяльності інтелігенції. Незважаючи на те, що предметом дослідження авторського колективу «Нарисів...» була уся українська інтелігенція як суспільна верства, аналізу окремих аспектів повсякденного життя і діяльності такої важливої у нашій

країні соціально-професійної групи, як аграрна інтелігенція приділяється увага у кожному розділі.

Історія становлення, розвитку і діяльності профспілок, які у силу своїх можливостей та вимог часу займалися проблемами представників сільськогосподарської інтелігенції, розглянуто у дисертаціях М. Олійника [16], Ю. Степанчука [17], О. Мовчана [18].

Зокрема, знаний фахівець з історії профспілкового руху в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. О. Мовчан у своїй дисертації досліджує процес становлення та розвитку профспілкової системи України у контексті формування радянського тоталітаризму. У роботі показано методи політичної боротьби більшовиків за керівництво профспілковим рухом у 1920-1921 рр., розглянуто механізм компартійно-радянського контролю за діяльністю профспілкових організацій. Однак особлива увага автора була прикута до аналізу питань формування профспілкової номенклатури.

Проблем соціального забезпечення представників інтелігенції, у тому числі й аграрної, торкалися у своїх дослідженнях О. Мельничук [19], В. Шарпаций [20], інші.

Саме з 90-х рр., коли у науковців з'явилася можливість об'єктивно і критично дослідити процеси, які відбувалися у перше десятиліття радянської влади, їх доробки знайшли своє відображення у низці кандидатських і докторських дисертацій з порушеної проблеми. У рамках нашого дослідження актуальними виявилися праці вже згаданого нами Г. Касянова [21], а також В. Сергєєва [22], В. Масненко [23], О. Тарапона [24], О. Лукашевича [25], Т. Цьомри [26], М. Шипович [27], М. Кузьменка [28], Т. Анпілогової [29], О. Сапицької [30] та інших.

Наприклад, В. Масненко у своїй дисертації проаналізував громадянські і суспільно-політичні позиції інтелігенції Радянської України в роки нової економічної політики та дійшов висновку, що вони не були сталими, а змінювалися у відповідності до дій та політичних і соціально-економічних рішень партійно-державного керівництва.

Системністю та критичним підходом до аналізу повсякденного життя сільського населення України у 1920-1930-і рр. відзначається дисертаційна робота О. Лукашевича. Незважаючи на те, що увага автора була прикута до вивчення побуту і дозвілля селян, наведений ним фактологічний матеріал може бути використаний для розуміння атмосфери життя і діяльності представників аграрної інтелігенції того часу, оскільки переважна їх більшість жили в селах та активно взаємодіяли із селянами, перебуваючи у роз'їздах, аграрники часто змушені були ночувати в останніх.

Загалом дослідження 90-х рр. ХХ ст. – перших років ХХІ ст. є спробами переглянути схематично-тенденційний виклад історії інтелігенції радянського періоду та відрізняються більш-менш об'єктивним і критичним висвітленням проблем соціалістичних перетворень 1920-х рр., хоча подекуди й однобоким у питаннях вивчення повсякденного життя інтелігенції.

Таким чином, аналіз сучасної вітчизняної історіографії з проблеми, яка є предметом даного дослідження, дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на

наявність різнопланових праць, котрі із різних точок зору висвітлюють історію інтелігенції Радянської України періоду, що вивчається, на сьогодні ще немає повноцінного історичного дослідження, присвяченого комплексному аналізу процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції УСРР 20-х рр. ХХ ст.

Фактично не розкритими залишаються питання умов та оплати праці спеціалістів сільського господарства; їх соціального та санаторно-медичного забезпечення; особливостей харчування; дозвілля і відпочинку; задоволення культурних і духовних потреб тощо. Усе це повинно стати предметом подальших наукових розвідок із даної проблеми.

Література

1. Ткаченко В.В. Вітчизняна наука в умовах наздоганяючої модернізації 1920-1930 років: питання методології дослідження / В.В. Ткаченко // Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 20. – 420 с. – С. 200-208.
2. Див.: Дорош Т.О. Радянська історіографія про побут і дозвілля аграрної інтелігенції УСРР 20-х рр. ХХ ст. / Т.О. Дорош // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 24. – Луганськ, 2009. – 252 с. – С. 70-78.
3. Рубан Ю.Д. Исторический опыт и система законов в сельском хозяйственном производстве / Ю.Д. Рубан. – К.: Аграрная наука, 2004. – 276 с.
4. Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія / Греченко В.А., Ярмиш О.Н. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
5. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928) / С.В.Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
6. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938 рр.) / В.М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2003. – 512 с.
7. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження спостереження сучасника / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
8. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.; Касьянов Г. «Диктатура пролетаріату» і наукова інтелігенція: Україна, 1920-і роки / Г. Касьянов // Вісник Академії наук України. – 1992. - №6. – С. 90-97.
9. Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20-30-ті роки та його наслідки / В.М. Даниленко // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства: Навч. вид. / Ю.М.Алексєєв, Я.В.Верменич, А.Г.Слюсаренко та ін.; [за ред. Ю.М. Алексєєва]. – К.: Вища школа, 1993. – С. 45 – 69; Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
10. Гнітько С.П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України / С.П.Гнітько. – К., 1996. – 274 с.
11. Коцур В.П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія / В.П. Коцур, О.І. Висовень. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с. – Бібл.: с. 135-170.
12. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УССР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.; Кузьменко М.М. Система освіти в УСРР 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М.М. Кузьменко // Укр. іст. журнал. – 2004. – №5. – С. 123-135; Кузьменко М. Репресивна політика сталінського режиму стосовно науково-педагогічної

- інтелігенції Радянської України у 20-30-і роки ХХ ст. / М. Кузьменко // Схід. – 2002. – №2 (45). – С. 25-28.
13. Неженцев Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е гг. / Ю.И.Неженцев. – К.: Наукова думка, 1992. – 56 с.; Неженцев Ю.И. З історії громадської діяльності наукової інтелігенції України в умовах «диктатури пролетаріату» / Ю.И.Неженцев // Укр. іст. журнал. – 1991. – № 7. – С. 72 – 78; Неженцев Ю.И. Інтелігенція: де джерела соціальної пасивності? (Про деякі фактори зміни соціально-психологічного обличчя технічної інтелігенції у 20-30-і роки) / Ю.И. Неженцев // Вісник АН УРСР. – 1990. – № 9. – С. 50-54.
 14. Нестеренко В.А. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 20-ті роки / В.А.Нестеренко, В.Г. Романюк // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний наук. зб. – Вип. 3. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 191-199.
 15. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. Кн. 2. – Академія Наук України, Інститут історії України, Відділ історії культури українського народу. – К., 1994. – 172 с.; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн. Кн. 3. – Академія Наук України, Інститут історії України, Відділ історії культури українського народу. – К., 1994. – 153 с.
 16. Олійник М.М. Становлення і діяльність профспілок в умовах розвитку приватного підприємництва в Україні (1921-1929 рр.): Дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / М.М.Олійник. – Харків, 1997. – 241 с.
 17. Степанчук Ю.С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму: Дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01 / Ю.С. Степанчук. – Черкаси, 2006. – 220 с.
 18. Мовчан О.М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-і рр.): Дис. ... доктора історичних наук: 07.00.01 / О.М. Мовчан. – К., 2004. – 424 с.
 19. Мельничук О.А. Пенсійне страхування інтелігенції в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. / О.А.Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2008. – 394 с. – С. 204-207; Мельничук О.А. Соціальне страхування представників інтелігенції в Україні у 1920-х рр. / О.А.Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. – Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2006. – 398 с. – С. 205-208.
 20. Шарпаций В.Г. Соціальне забезпечення в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.; Шарпаций В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР 1921 – першої половини 1930-х років. Історичний аспект / В.Г.Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 88 с.; Шарпаций В. Система соціального страхування в УСРР 1921-1929 рр. / В. Шарпаций // Пам'ять століть. – 2006. – №1. – С. 75-83; Шарпаций В.Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920-30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / В.Г.Шарпаций. – Чернівці, 2007. – 32 с.; Шарпаций В.Г. Формування системи соціального забезпечення в УСРР (1919-1922 рр.): організаційна структура та функції / В.Г.Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 78 с.: табл. – Бібліогр.: с. 70-78.
 21. Касьянов Г.В. Інтелігенція радянської України 1920-х - 30-х років: соціально-історичний аналіз: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / АН України; Інститут історії України / Г.В. Касьянов. – К., 1993. – 32 с.
 22. Сергєєв В.В. Діяльність Наркомзему України в 1921-1927 рр.: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький університет / В.В. Сергєєв. – К., 1993. – 22 с.
 23. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Дис. ... кандидата історичних наук / АН України / В.В. Масненко. – К, 1992. – 239 с.

24. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930-х рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка / О.А. Тарапон. – К., 1999. – 206 с.
25. Лукашевич О.М. Побут та дозвілля сільського населення України (1920-1930 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди / О.М. Лукашевич. - Переяслав-Хмельницький, 2006. - 217 арк. - Бібліогр.: арк. 175-197.
26. Цьомра Т.С. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького / Т.С. Цьомра. – Черкаси, 2007. – 20 с.
27. Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький держ. ун-т / М.А. Шипович. - Донецьк, 2000. - 267 арк. - Бібліогр.: арк. 227-261.
28. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20-30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна / М.М. Кузьменко. – Х., 2005. – 25 с.
29. Анпілогова Т.Ю. Гуманітарна інтелігенція Донбасу в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Анпілогова Тетяна Юріївна. - Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - Луганськ, 2006. – 261 арк. - Бібліогр.: арк. 199-258.
30. Сапицька О.М. Сільські жінки України в період підготовки та проведення суцільної колективізації (1928 - середина 1933 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / О.М.Сапицька. – Луганськ, 2007. – 199 с.

Дорош Т.О. Формирование социально-исторического типа аграрной интеллигенции УСРР 20-х гг. ХХ в.: анализ современной украинской историографии.

Дан анализ современной украинской историографии относительно проблемы формирования социально-исторического типа аграрной интеллигенции Советской Украины 1920-х гг.

Ключевые слова: *современная украинская историография, социально-исторический тип, аграрная интеллигенция, Советская Украина.*

Dorosh T.O. Forming of social-historical type of agrarian intelligentsia of USSR in 20th years of XX century: analysis of modern Ukrainian historiography.

The modern Ukrainian historiography in relation to the problem of forming of social-historical type of agrarian intelligentsia of Soviet Ukraine in 1920th is analyzed.

Key words: *modern Ukrainian historiography, social-historical type, agrarian intelligentsia, Soviet Ukraine.*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ПУБЛІЧНОГО ЗАХИСТУ ВОЛОДИМИРОМ ДАЛЕМ ЖИВОЇ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

В статті досліджуються деякі аспекти історії публічної боротьби В.Даля за живу російську мову, використання її спадщини у руській культурі. Вказується на спадкування досвіду Володимира Івановича письменниками, поетами та публіцистами України і Росії ХХ-ХХІ ст.

Ключові слова: історія, публіцистика, прислів'я, приказки, загадки, фольклорні традиції, поетика російського слова.

У деяких аспектах цікава і повчальна історія захисту письменником-публіцистом Володимиром Далем російської людини, її мови. Творіння В. Даля, включаючи і його публіцистику, незвичайні дякуючи глибокому зв'язку з життям народу та енциклопедичним знанням його усної поетичної творчості [1, 181]. Близькість Володимира Івановича до народу влучно охарактеризував чуйний до слова письменник і публіцист І. С. Тургенєв: “Російську людину він знає як свої п'ять пальців”, “...він проникся всією суттю свого народу, його мовою, його побутом” [2, 245].

Як збирач та публіцист, В. Даль гаряче захищав живу російську мову і завжди звертався до фольклорних традицій на протязі усього свого життя. Особливо глибоку зацікавленість він виявляв в оренбурзький період життя (1833-1841 рр.). Його сучасники одностайно відзначали, що він міг швидко ознайомитись з народною поетичною культурою тих місць, де він бував по службі. Він міг швидко налагодити контакт з населенням, що також свідчить про його природний журналістський дар. В. Даль був вражаюче витриманий, тактовний, умів просто і зрозуміло пояснити співбесідникам смисл і значення своєї роботи збирача слів та фольклору.

Кожен жанр народної творчості вимагав особливого підходу до нього з боку В. Даля. Звертаючись до фольклорних традицій, він робить їх основними структуроутворюючими елементами своїх творів. Фольклорні традиції в наукових та публіцистичних текстах їх збирача багатофункціональні. Своє ставлення до їх використання показав В. Даль в науково-публіцистичних статтях “Полтора слова о русском языке”, “Недовесок к статье “Полтора слова о русском языке”, та “Искажения русского языка”, “О русском словаре” та “Наречия русского языка”, а також у вступних статтях до “Толкового словаря ...” “Напутное слово” та до збірника “Пословицы русского народа” – “Напутное”, та інш. В них Даль виступає як борець за чистоту російської мови, багатого фольклором. В цьому їх цінність.

В останній з цих статей, що узагальнює даний цикл, говориться буквально наступне: “Давно уже накипело у меня на сердце какое-то болезненное негодование на искажение нашего языка. Язык есть вековой труд целого поколения. Только общими силами, общим старанием и единомышленным стремлением к признанной всеми цели можно со временем достигнуть того, что у нас будет могучий и вполне обработанный язык. Мы языка своего не знаем –

это, право, можно вымолвить, не брав греха на душу, - а что ещё хуже, и не хотим его узнать. И нам должно начать с низшей ступени, изучить язык народный, быть не только учителем его, но и учеником. Я смотрю на язык простонародный как на главный запас».

Далі автор статті прямо закликає: «Изучать надо нам народный язык. Освоившись с духом родного слова, мы облагородим и перенесём на родную, но более тучную и возделанную почву всё то, что стоит пересадки. Прислушайтесь ко всем славянским наречиям – украинскому, чешскому, болгарскому, черногорскому, иногда даже и к польскому, над которым, впрочем, влияние западных языков всего заметнее, - и вы, право, найдёте, что и не чаяли: бездну слов и оборотов, кратких, сильных, вразумительных и гораздо более свойственных языку нашему, чем полуобрусевшие – на беду нашу – слова и обороты всех земель нашего материка». І далі публіцист стверджує, що в народній мові велика кількість слів і зворотів, коротких, сильних і зрозумілих. Усі вони стали нашим достатком дякуючи подвижницькому збиранню В. Даля та його кропіткій праці над складанням «Толкового словаря ...». В. Даль глибоко переконаний: «Переделать, переплавить склад языка по другому образцу, не лишив его в то же время сока из корня, нельзя. Язык погибнет, утратится всё то, что давало ему право называться отдельным, самостоятельным языком, и мы, как давно уже было замечено, будем знать русские слова, но не русский язык, будем говорить русскими словами по-французски, по-немецки. Если мы станем вводить пригодные русские слова исподволь, у места, где они ясны по самому смыслу, то нас не только поймут, но станут даже у нас перенимать. Я думаю, что дурное изгонится само собою, будет забыто, если мы только найдём чем его заменить, если разберём свои домашние запасы. Тут столько богатства, столько разных оттенков, что русский человек в карман за словом не полезет; да нам-то оно не даётся, потому что мы не с того конца за дело берёмся. Скрывать и таить зло мы давно умеем, но, кажется, настала пора, когда дурная замашка эта выходит из обычая; мы начинаем изобличать зло и искоренять» [3, т. 1, XXL].

В столичних журналах ним була опублікована також велика кількість нарисів, замальовок про користь для живої мови фольклору різних народів, що представляють широку побутову та пісенно-словесну панораму.

21 квітня 1862 року навчений досвідом письменник і публіцист Володимир Даль виголосив в «Товаристві любителів російської словесності» гарячу промову на захист народної мови, надруковану пізніше в першому томі його «Толкового словаря...» під знаковим заголовком «Напутное слово». В ній Володимир Іванович з притаманною переконаністю в правоті своєї справи висловив потаємну думку, підкріплену багатолітнім вивченням особливостей живої російської мови: «С той поры, как составитель этого словаря помнит себя, его тревожила и смущала несообразность письменного языка нашего с устной речью простого русаго человека, не сбитого с толку грамотейством, а стало быть и с самим духом русского слова. Не рассудок, а какое-то темное чувство строптиво упиралось, отказывалось признать этот нестройный лепет, с отголоском чужбины, за русскую речь. Для меня сделалось задачей выводить на справку и поверку: как говорит книжник, и как выскажет в беседе ту же, доступную ему мысль человек умный, но простой,

неучёный, - и нечего говорить о том, что перевес, по всем прилагаемым к сему делу мерилам, всегда оставался на стороне последнего. Не будучи в силах уклониться ни на волос от духа языка, он поневоле выражается ясно, прямо, коротко и изящно» [3, т. 1, XV, XVI].

Ці вимоги актуальні і в XXI столітті: кожен публіцист в будь-якому засобі масової інформації зобов'язаний виражатися прямо, коротко й вишукано, чому в більшій мірі сприяє введення у різні тексти прислів'їв і приказок, що мають високу художню якість. Стислість вислову, образність, метафоричність та віршований їх ритм є характерними ознаками цього.

В “Напутном слове” часто зустрічаються прислів'я і приказки. Вони не лише уточнюють смисл вислову, але і роблять текст образним та зрозумілим для слухача (читача): “Если говорится, что голова хвоста не ждёт, то наша голова, или наши головы умчались так далеко куда-то в бок, что едва ли не оторвались от туловища; а коли худо плечам без головы, то некорыстно же и голове без тула» [3, т. 1, XIII]. Порівнюючи становище російської мови з положенням тулуба без голови, Даль образно й коротко малює непривабливу картину опошлення російської мови. І слухач (читач) погоджується, що їй – мові – “... предстоит одно из двух: либо испошлеть до-нельзя, либо, образумясь, своротить на иной путь...” [3, т. 1, XIII]. Звичайно ж, краще бути розсудливим і не втрачати голови. Цей висновок Даль підтверджує прикладами з практики “даровитих письменників”: “Взгляните на Державина, на Карамзина, Крылова, на Жуковского, Пушкина... не ясно ли, что они избегали чужеречий; что старались, каждый по-своему, писать чистым русским языком?» [3, т. 1, XIII]. А чистою – значить не викидаючи з неї влучних і точних слів, прибауток, прислів'їв та приказок. «А как Пушкин ценил народную речь нашу, - наполегливо продовжує Даль обґрунтовувати свій висновок, - с каким жаром и усладою он к ней прислушивался, как одно только кипучее нетерпение заставляло его в то же время прерывать созерцания свои шумным взрывом одобрений и острых замечаний и сравнений, - Я, - с достоинством подкреслюю свою правоту автор, - не раз был свидетелем» [3, т. 1, XIII]. В прислів'ях і приказках поет бачив незвичайну повноту народного розуму: “Что за роскошь, что за смысл, какой толк в каждой присказке нашей! Что за золото! [4, 174]. Знаючи цей іскрометний відгук Пушкіна, Даль, цінуючи кожне слово Великого поета, сміливо включає в свою публіцистику не лише прислів'я і приказки, але й цілі звороти народної мови.

Ось речення з “Напутного слова” з розгорнутим порівнянням в душі живої російської мови: “Все, что сделано было доселе, со времён петровских, в духе искажения языка, должно усохнуть и отвалиться, дать простор дичку, коему надо вирости на своём корню, на своих соках, сдобриться холей и уходом, а не насадкой сверху» [3, т. 1, XIII].

Слід врахувати, що писалося й говорилося це В. Далем не для гуртка вольних читачів і слухачів, а для мільйонної аудиторії користувачів першого тому “Толкового словаря...” і для поважних членів “Товариства любителів російської словесності”. Сміливе введення до тексту наукової мови – передмови до словника – подібних зворотів з живої народної мови дозволяє назвати В. Даля вченим і публіцистом-новатором. Лише вчений-філософ, глибоко впевнений в правоті своєї думки, міг сказати так, як сказав В. Даль в “Напутном слове”: “Но с языком, с

человеческим словом, с речью, безнаказанно шутить нельзя; словесная речь человека, это видимая, осязаемая связь, союзное звено между телом и духом: без слов нет сознательной мысли, а ест разве одно только чувство им мычание. Дух не может быть порочен...» І як вмільий публіцист, В. Даль роз'яснює це положення порівнянням, без сумніву взятим з живої народної мови: "... в малоумном та же душа – ума много, да он нейдёт; отчего?" І тут же слідує коротка, чітка, вивірена особистим досвідом переконлива відповідь: "Вещественные снаряды ему превратны, они искажены; дух ими пригнетён, он под спудом, а без вещественных средств этих, в вещественном мире, дух ничего сделать не может, не может даже проявиться» [3, т. 1, XV].

Живу російську мову В. Даль назвав своїм вчителем. Кажучи про "Толковый словарь...", він виразився в "Напутном слове" про це настільки образно, дохідливо і просто, що невільно вражаєшся його вмінню володіти всіма засобами цієї мови: "... писал его не учитель, не наставник, не тот, кто знает дело лучше других, а кто более многих над ним трудился; ученик, собиравший весь век свой по крупице то, что слышал от учителя своего, живого русского языка» [3, т. 1, XV].

Виходячи з цього, ми можемо сказати, що В. Даль не був мовознавцем за спеціальністю. Але це не заважало йому бути видатним знавцем російського слова та чуйним цінителем й збирачем слів російської мови в найрізноманітніших її проявах: влучне прислів'я, приказка, загадка, казка не вислизали від уважного збирача та бережливого зберігача. Звідси незвичайна повнота, глибина, в якій відображається народна мовна творчість не лише в укладеному ним "Толковом словаре живого великорусского языка" та в збірнику "Пословицы русского народа", але і в двох вступних статтях до них, відповідно, "Напутном слове" та "Напутном", а також в художньо-публіцистичних збірниках "Солдатские досуги" та "Матросские досуги".

Прислів'я і приказки, як правило, увінчують майже кожен абзац "Напутнього слова": " Много ещё нужно работать, чтобы раскрыть сокровища нашего родного языка, привести их в стройный порядок и поставитъ полный, хороший словарь; но без подносчиков палаты не строятся» [3, т. 1, XV].

Кажучи про запаси для словника, В. Даль знову звертається до образної народної мови: "Пришлось призадуматься над ними, и решить, хлам ли это, с которым надо развязаться, свалив его в первую сорную яму, или хлам этот ряд – делу и с добрым притвором пойдёт в квашню, и дастъ хлеба, и насытитъ?"» [3, т. 1, XVI]. Останні слова з цитати "... дастъ хліби, і наситить..." викликають у читачів асоціацію зі Святим Писанням, але поєднані з попередніми словами з простонародної приказки "з добрим притвором піде в діжу", - є і яскраве свідцтво не цитування Далем Св. Писання, а уведення до науково-публіцистичної статті цілого звороту, яким його колись він почув в народі.

Не дивлячись на трепетне ставлення до кожного влучного поетичного слова, В. Даль відверто повідомляє в народному дусі про свою розгубленість на початку роботи над розбором великих запасів зібраного ним: «Просмотрев запасы свои, собиратель убедился, что в громаде сора накопилось много хлебных крупиц, которые, по русскому поверью, бросать грешно» [3, т. 1, XVI].

Таким чином, метафоричність у викладі фактів, тяжіння до народних зворотів мови, запитально-відповідальна форма викладу надає вступній статті композиційну стрункість та послідовність у викладі думок її автора про майбутню титанічну працю зі складання словника: “Что же дальше делать? Очевидно, надеяться на Бога да на себя, и самому приниматься за дело; я зашёл слишком далеко и деваться некуда, бросать всех запасов этих нельзя» [3, т. 1, XVII]. Тут В. Даль перефразував відоме прислів'я на Бога надійся, а сам не плошай, дякуючи чому він дохідливо пояснив причини, з яких йому не можна кидати зібрані запаси слів, чому він повинен “впрягтися” майже в непосильну працю для однієї людини. І знову для роз'яснення цього В. Даль використовує народні обороти мови, прислів'я: “... во-первых, большой склад запасов, не вошедших доселе в наши словари; во-вторых, сильное сочувствие к живому русскому языку, как ходит он устно из конца в конец по всей нашей родине, и некоторое понимание его, близкое с ним знакомство, могущее, хоть в одном этом направлении, заменить учёность; нашлась наконец и любовь к нему, ручавшаяся за одоление труда, за стойкую, усидчивую работу над этим делом, по конец жизни... Всего одному не дано, да и не обнять, а дана всякому своя честь, свой талант, который он и обязан пускать в оборот, а не зарывать вместе с собою в землю» [3, т. 1, XVII].

Переклад викладеного науково-публіцистичного тексту на манер казки, стилізація під неї, перефраз прислів'їв надає розповіді тонку іронію, яку В. Даль, що мав неповторну скромність, усвідомлено спрямовує проти себе – автора “Напутного слова” і майбутнього фундаментального “Толкового словаря...”. Поетика наведеного вище уривку тексту співзвучна зі старослов'янськими повчаннями, але закінчує його В. Даль, на відміну від повчань, широко розповсюдженим в народі прислів'ям: Кому много дано, с того много и взыщется [3, т. 1, XVII], а увесь абзац увінчує знаменитий Далів вислів: Передний заднему мост [3, т. 1, XVII]. Те, що створив він – Володимир Даль, в своєму житті, є надійним містком для різноманітних досліджень філософів та політиків, філологів та психологів, письменників та поетів, журналістів-публіцистів.

Закоханий в живу народну мову, словознавець постійно в “Напутном слове” нагадує як сучасникам, так і майбутнім нащадкам: «... оборотам русской речи можем поучиться во всякой местности Руси, по всякой деревушке, во всякой лачуге” [3, т. 1, XVII]. На думку О. Г. Твердохліб, виникнення перших прислів'яних висловів відноситься до віддалених часів людської історії [4, 80]. Н. А. Андреев писав, що історію “російського” фольклору, звичайно, можна вести лише з того моменту, коли ми можемо говорити про “Русь”; але цей “російський” фольклор виріс не на пустому місці, а на основі того матеріалу, який існував у давніх племен, що населяли східноєвропейську рівнину та знаходились в періоді докласового (частиною, може бути, рабовласницького) суспільства. Це, так би мовити, до-історія російського фольклору [Цит. по: 5, 30].

Однак, вона дивом збереглася “в усякій місцевості Русі”, збагачувалась і поповнювалась новим фольклором “ в усякому селі, в усякій халупі”. В. Даль

знав про це не з давніх манускриптів, а з особистого досвіду людини, яка багато поїздила по неосяжній Русі, який часто бував в якості лікаря в багатьох селах, в багатьох халупах, тобто коло джерел живої російської мови, народження фольклору, його переробки та пристосування до побуту, праці та клопотів жителів цих халуп.

Характерна особливість: на протязі усього тексту вступної статті В. Даль позиціонує себе спочатку невтомним збирачем слів, а потім – делателем. Уведені ці визначення до тексту статті свідомо та повчально: на початку статті мова йде про сумніви – чи може одна людина створити унікальний, неповторний словник живої мови, але як тільки В. Даль на п'ятій сторінці її тексту написав: «Итак, ограничась теми средствами и силами, какие нашлись, и положив живой, устный язык русский, а паче народный, в основу своего труда, собиратель решился приступить к делу»; після цього у тексті «присутній» лише делатель: «Итак, этот вопрос не заставил делателя призадуматься: слова, речи и обороты всех концов Великой Руси, для изучения живаго языка, должны войти в словарь...» [3, т. 1, XVII].

Чуйність до слова, вміння точно і ясно виражати свої думки за допомогою живої російської мови, досягнення поетичності в їх викладі за допомогою прислів'їв, приказок – все це дозволило В. Далю створити взірцеву передмову, і образно назвати його “Напутним словом”. Більш вдалого заголовку, на нашу думку, придумати важко. “Напутное, - пише В. Даль у словнику, - напутье – всё, чем человек напутствуется, снабжается на путь, в дорогу или в вечность...” [2, т. 1, 457]. У передмові, як показує наш час, майстер російського слова напучувався у вічність. Даля знали, Даля знають, Даля будуть знати і цінувати завжди, доки живе вільна народна російська мова.

Безцінні і вічні, наприклад, його роздуми у цій передмові про поетику прислів'їв та приказок, їх важливості вживання в “Толковом словаре...”, коли немає в літературі прикладів хорошої російської мови: “В числе примеров, пословицы и поговорки, как коренные русския изречения, как и все примеры. Для простого словаря или словотолковника, их местами нанизано слишком много; ради примера, было бы достаточно двух или трёх, а десятки можно было бы выкинуть. Но я смотрел, - продовжує переконувати майбутніх користувачів словника, - на это дело иначе: при бедности примеров хорошей русской речи, решено было включить в словарь народного языка все пословицы и поговорки, сколько их можно было добыть и собрать...” [3, т. 1, XXII]. Сьогодні вони – вагома підмога у творчості багатьох, як письменників, поетів, так і публіцистів. Це своєрідний маяк у морі слів, що вказує, яке з них найбільш доцільно ввести до тексту, щоб досягти його глибинного змісту.

Таким чином, можна констатувати, що В. Даль розцінював фольклор як взірць хорошої російської мови. Звичайно до словників включались в якості прикладів хорошої мови окремі речення з текстів маститих письменників та поетів. Однак чуйний до російської мови словознавець протиставив їм прислів'я та приказки і, як підтвердили минулі століття, таке його рішення глибоко виправдане, хоча сам він зі своєю скромністю визнавав це за недолік словника [2, т. 1, XXII]. Друзі радили йому відмічати в словнику “ходячия речения” (так називав прислів'я і

приказки В. Даль) будь-яким знаком для їх відзначення, на перший погляд, від інших, придуманих прикладів. «... Но, - пише В. Даль, - не говоря о том, что часть словаря уже вышла без таких отметок, оне бы меня и весьма затруднили» [3, т. 1, ХХІІ].

Однак це була не головна причина. «Такой порядок, - відверто відзначає укладач словника, - или правило потребовало бы самого резкого разграничения, не только пословиц, но и поговорок, от обычных оборотов речи, которые между тем, в живом языке взаимно сливаются, как и самыя пословицы переходят в поговорки» [3, т. 1, ХХІІ]. На думку В. Даля, провести між ними межу неможливо. Такі ж точні й прості звороти мови, що наводяться скрізь у словнику в якості прикладів, «... нельзя разграничить с поговорками, переходящими исподволь в один только простой, условный оборот речи» [3, т. 1, ХХІІІ].

У вступній статті дана не лише загальна оцінка прислів'їв та приказок для роз'яснення і тлумачення слів. По суті, вона – публіцистичний твір словознавця, в якому широко трактується його творчість, пов'язана з подвижницьким збиранням по краплинам розсипів живої російської мови та титанічною новаторською працею над словником, щоб допомогти користувачам краще, глибше, тонше сприйняти зміст його першого тому та наступних видань, розібратись у їх складнощах, познайомитись з першою програмою тлумачення слів, передбачити, можливо, негативну її оцінку представниками старої російської граматики.

За нашою оцінкою, вступна стаття “Напутное слово” стала видатним твором не лише з точки зору продуманого викладу в ній матеріалів про значення нового словника, особливостях його змісту та форми, джерелах появи в ньому “нових” слів, принципах їх відбору, принципах “гніздової” побудови тлумачника, невирішених та нерозкритих проблемах і темах про російську мову, відмінностями від уже створених словників, але і по живості, яскравості та короткості подачі в ній складного спеціального філологічного матеріалу. Використовуючи поезику живої російської мови, прислів'їв та приказок, В. Даль досяг того, що читачі багатьох поколінь на протязі більше півтора століть, керуючись “Напутним словом”, з вдячністю сприймають місткий зміст унікального “Толкового словаря...”

Деякі прислів'я та приказки, наведені як в “Толковом словаре...”, так і в “Напутном слове”, пішли з вжитку в нашу епоху в зв'язку з тим, що застаріли, зникли самі поняття, що колись позначались тим чи іншим словом; частина слів була замінена синонімами, наприклад: Кому перстом кивают, а нам и всем глазом мигают. Либо в генералы, либо в капралы. Царь щадит, а бояре скребут.

Багато прислів'їв та приказок зустрічається в нашій мові і до сьогодні, але вони змінили смисл. Наприклад, стосовно прислів'я Где два, там и один В. Даль зробив наступну примітку: “не все одно”. А наші сучасники часто вкладають інший смисл: одному важко здійснити задумане, а вдвох – легше, вже сила. Досталась гадине виноградина: в часи В. І. Даля малось на увазі заміжжя, а тепер говорять так, розуміючи, що погана людина отримала по заслугам. Так безперервно промиваються часом та шліфуються розсипані в прислів'ях золоті крихти народного життя, боротьби і традицій незчисленних поколінь.

Але, як образно відзначив у вступній статті до збірника В. Даля “Пословицы и поговорки русского народа” письменник-публіцист, Лауреат

Нобелівської премії Михайло Шолохов: “Ніколи не померкне наша патріотична гордість, закута в булат таких прислів’їв: [Б. К.] Наступил на землю русскую, да оступись, [Б. К.] С родной земли – умри, не сходи [Б. К.] За правое дело стой смело [6, 3]. Слідом за В. І. Далем, Н. В. Гоголем, М. Є. Салтиковим-Щедріним, О. М. Горьким, М. О. Шолохов, розвиваючи їх традиції використання поетичного, влучного і образного російського слова, багато насиченого прислів’ями, козацькими висловами, створив унікальні літературні шедеври “Тихий Дон”, “Поднятая целина”, “Они сражались за Родину”, “Судьба человека” і залишив насичені фольклором неперевершені публіцистичні статті про героїзм радянської людини в роки Великої Вітчизняної війни й будівництва мирного життя. Тому відгуки М. О. Шолохова про прислів’я В. Даля повчальні, цінні та неминущі: “Як на крилах, вони перелітають зі століття у століття, від одного покоління до іншого, і не видно тієї безмежної далі, куди направляє свій політ ця крилата мудрість” [6, 3]. Досвід Даля та його численних послідовників – надійний фундамент для створення нових публіцистичних творів.

Найбільш відомі українські письменники-публіцисти – Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Павло Грабовський, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Павло Тичина, Олександр Корнійчук, Максим Рильський, Микола Бажан, Андрій Малишко, Володимир Сосюра, Олесь Гончар, Платон Воронько, Михайло Стельмах, Борис Олійник, Євген Дудар та ін. так же високо цінували мудрість як російського, так і українського народів, представлену ними в їх численних прислів’ях та приказках. Вони відзначали їх високі ідейні та художньо-поетичні якості, часто, як і В. І. Даль, використовували в своїх творах, піклувались про збирання й записування цих перлин народної творчості. “Коштовними перлинами”, “скарбом нашої мови і народного досвіду” називав, наприклад, Іван Франко прислів’я та приказки й часто уводив їх до своїх публіцистичних творів.

Дякуючи В. І. Далю, з безодні часів дійшли до нас в цих згустках розуму та знання життя радість і страждання людські, сміх і сльози, любов і гнів, віра і безвір’я, правда і кривда, чесність і обман, працелюбність і лінь, краса істин та потворність забобон. В “Напутном слове” він з впевненістю заявив про те, що звертаючись до прислів’їв російського народу, людина майбутнього візьме з його словника і публіцистики краще й відкине те, що вже мертво і не потрібне йому у створенні нового життя.

Можна сказати, що подібні ствердження в статті сходять до роздумів М. В. Ломоносова про те, що передмови пишуть не лише для того, щоб читачі прихильно, працюючому й зрозуміло сприймали зміст книги. З погляду великого російського вченого та поета Михайла Васильовича, вони гарні лише тоді, коли написані жваво, яскраво, поетично і діловито. Таким, на наш погляд, і є “Напутное слово” невтомного діяча й публіциста Володимира Даля.

Література

1. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
2. Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем: в 30 т. / И. С. Тургенев. – М.: Худож. лит., 1978. – Т. 1. – 683 с.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. / Владимир Иванович Даль. – М.: Русский язык, 1978-1980.

4. Поэзия В. И. Даля. – <http://hronos.km.ru/text/2004/roman0404.html>.

5. Андрианова-Перетц В. П. К истории русской пословицы / В. П. Андрианова-Перетц. – М.: Учпедгиз, 1934. – 220 с.

6. Шолохов М. Сокровищница народной мудрости: вступ. слово к сборнику «Пословицы и поговорки русского народа» Из сборника В. И. Даля / М. Шолохов; под общ. ред. Б.П.Кирдана. – М.: Правда, 1987. – 656 с.: илл.

Евдокимов Н.А. Некоторые аспекты истории публичной защиты Владимиром Далем живого русского языка.

В статье исследуются некоторые аспекты истории публичной борьбы В. Даля за живой русский язык, использования его достояния в русской культуре. Указывается на преемственность опыта Владимира Ивановича писателями, поэтами и публицистами Украины и России XX-XXI вв.

Ключевые слова: история, публицистика, пословицы, поговорки, загадки, фольклорные традиции, поэтика русского слова.

Evdokimov M.O. Some aspects of the history of public defence of alive Russian language by V. Dahl.

In the article are examined some aspects of history of public struggle of V.Dahl for alive Russian language, and using its heritage in Russian culture. The author also points out the succession of the experience of Vladimir Ivanovich by Ukrainian and Russian writers, poets and publicists of XX-XXI centuries.

Key words: history, publicism, proverbs, sayings, riddles, folklore traditions, the poetics of Russian word.

УДК 339.9(489)

Єрхов Г.П.

ДАНІЯ І ЄВРОСОЮЗ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОРІЧ

У статті досліджується діяльність скандинавської держави Данії в Європейському Союзі на рубежі ХХ-ХХІ сторіч. Розглядаються проблеми економічного співробітництва, політика щодо збереження навколишнього середовища, національні особливості участі Данії в ЄС. Автор указує на конкретні приклади досвіду діяльності Данії в рамках ЄС для України.

Ключові слова: інтеграція, співпраця, експорт, екологія, особливість, досвід, дослідженість.

Королівство Данія – невелика скандинавська держава на рубежі століть добилася вагомих результатів в суспільному розвитку, економіці, науці, освіті і культурі. Досягнута стабільність в суспільстві дозволяє данській державі послідовно вирішувати багато складних проблем сучасного соціально-економічного розвитку. До 2000 року валовий внутрішній продукт в Данії складав більше 170 млрд. доларів. При чисельності населення в цей час 5,2 млн. чоловік на душу населення вироблялося протягом року різної продукції на 316 30 доларів. По цьому найважливішому показнику економічного розвитку Данія займала п'яте місце в світі [1].

Важливу роль в позитивному розвитку данського суспільства грає членство Данії в Євросоюзі, яке забезпечує їй можливість активної і плідної співпраці з розвиненими в економічних відносинах державами Європи.

Експортний характер данської економіки з'явився найважливішим чинником активної участі Данії в європейському інтеграційному процесі, який

покликаний успішно витримувати могутній прес світової конкуренції в економічному розвитку.

Членство Данії в ЄС було оформлене в 1973 році, а в зону євро вона увійшла в 2001 році.

Дослідження участі Данії в діяльності Євросоюзу ще не отримало достатнього рівня. Наявні монографії і статті освітлюють проблему в купе з іншими країнами, що не відображає особливостей входження і діяльності Данії в Євросоюзі [2].

Завданнями справжньої статті є:

- з'ясувати найважливіші чинники вступу Данії в Європейський Союз,
- виділити особливості діяльності Данії в ході європейської інтеграції,
- визначити перспективні проблеми для подальшого дослідження теми.

Серед найважливіших чинників вступу Данії в Європейський Союз, перш за все, слід виділити розвиток в ХХ сторіччі, особливо в його другій половині, тенденції до інтеграції зусиль європейських держав у вирішенні економічних проблем. Серед них митні бар'єри, джерела енергії, промислова сировина, виробництво продовольства, захист навколишнього середовища, подолання кризових явищ, як в окремих галузях, так і в цілому економіки.

Вказані чинники розвитку на тлі експортного характеру європейських національних економік мали і мають в даний час виключно важливе значення. На рубежі двох сторіч сукупний експорт товарів і послуг в Данії складав 426 млрд. данських крон, а імпорт товарів обчислювався 390 млрд. данських крон, поступаючись експорту більш ніж 30 млрд. данських крон [3].

Головними європейськими партнерами Данії в зовнішній торгівлі є скандинавські країни, ФРН, Великобританія, Франція, Голландія, Італія та інші. Серед продукції, що йде на експорт, слід виділити такі: машини і інструменти, паливо, продукція тваринництва і рослинництва, м'ясо-молочні консерви та інші. Більш сприятливіші можливості в зовнішній торгівлі на європейському континенті, які представлялися ЄС своїм членам, були для Данії привабливими. Особливо це відноситься до єдиних м'якших тарифів при експортних постачаннях товарів і виробів. Данія будує свою зовнішньоекономічну діяльність виходячи із зобов'язань, пов'язаних з її членством в ЄС, які виражаються як в дотриманні положень Римського договору, Маастрихтської угоди і інших домовленостей країн-членів ЄС, так і у включенні в своє внутрішнє законодавство директив Комісії Європейського Союзу. З часу підготовки до вступу в ЄС до серпня 1999 року через данський парламент було проведено і інкорпороване в законодавчу базу країни 98% директив Єврокомісії. При цьому окремі її директиви мають для всіх країн ЄС пряму дію, оскільки є обов'язковими для виконання, аж до примусових заходів з боку суду Європейського Союзу.

Важливе значення для зовнішньоекономічної діяльності Данії, як країни-члена ЄС, мають нетарифні методи регулювання в ході експортно-імпортних операцій. Обмежувальні дії на об'єми товарного імпорту з третіх країн надають стандарти і нормативи, що встановлені в Євросоюзі, а також субсидування окремих виробництв.

Як відомо, пріоритетним з них в рамках ЄС є субсидування сільськогосподарського виробництва. Для Данії це має особливе значення, оскільки вона має сучасне розвинене тваринництво. У 2000 році данське сільське господарство отримало у вигляді субсидій і інших форм підтримки Євросоюзу 8,6 млрд. данських крон [4]. Продуктивність данського сільського господарства здатна задовольнити потреби 16 млн. чоловік в продуктах тваринного походження при населенні країни 5,2 млн. чоловік. Сільгоспвиробництво Данії характеризується високим рівнем технології і агротехніки, який забезпечується за рахунок систематичного застосування самих передових наукових розробок в цій області, високому ступеню механізації і автоматизації сільськогосподарські робіт, у тому числі і в тваринництві.

Організаційною основою сільськогосподарського виробництва в країні є сімейна ферма. Загальне число господарств в Данії налічує 63 тисячі, при середньому розмірі і використанні 40 га земельних угідь. Всемірна підтримка фермерства в ЄС сприяє йому в стабільній, господарській діяльності і в Данії, яка експортувала на рубежі сторіч різних видів продовольства до 50 млрд. данських крон.

Про стан в цілому зовнішньої торгівлі Данії в даний період свідчать статистичні дані, що наводяться нижче.

Таблиця 1

Динаміка зовнішньої торгівлі Данії в кінці 90-х років (млрд. крон) [5]

	1998 г.	1999 г.	% (- +)
Оборот	621,1	640,8	+3,2
Експорт	317,4	335,7	+5,8
Імпорт	303,7	305,1	+0,5
Сальдо	13,7	30,6	–

Вказані в таблиці цифри свідчать про позитивну динаміку зовнішньоторговельної діяльності країни в ході розвитку європейських економічних зв'язків на рубежі сторіч. В умовах активної економічної конкуренції, високих вимог до якості продукції, що експортується, Данія успішно справлялася із завданнями стабільного розвитку зовнішньої торгівлі.

Велику підтримку Європейського Союзу отримав розвиток нетрадиційної електроенергетики в Данії, особливе виробництво електрики на основі вітряної енергії. У 1999 році данський парламент (Фолькетинг) прийняв закон про постачання електроенергії, який визначив конкретні завдання лібералізації енергетичного комплексу в країні, поступове роздержавлення його власності і розвиток приватного підприємництва в галузі. Ринкові реформи в данській електроенергетиці дали могутній поштовх широкому використанню альтернативи їх джерел енергії. Сьогодні загальноновизнано, що данська вітряна електроенергетика займає провідні позиції в світі. У загальному об'ємі використання енергоресурсів в країні поновлювані джерела до 2010 року склали 20%, тоді як в цілому Євросоюз ставить завдання добитися такого показника в електроенергетиці в 2020 році [6].

Враховуючи це стратегічно важливе завдання, Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР) узяв курс на активне кредитування розвитку електроенергетики на поновлюваних джерелах енергії. При цьому перевага віддається тим країнам, де досягнуті в цьому певні результати. Данія тут має великі перспективи отримання пільгових кредитів для подальшого нарощування альтернативної електроенергетики в країні.

Важливе місце в співпраці Данії з Європейським Союзом займала на рубежі сторіч діяльність в області захисту навколишнього середовища. Данці керуються в цьому вимогами «Кіотського протоколу» і «Зелених книг» Європейського Союзу. Серед вирішуваних задач екологічної безпеки в країні слід виділити: науковий аналіз природного перебування на своїй території і прикордонних держав, вивчення впливу галузей економіки на навколишнє середовище, розробка екологічно чистих технологій, ліцензування підприємницької діяльності з урахуванням вимог і заходів щодо захисту навколишнього середовища, планування і здійснення заходів щодо скорочення шкідливих викидів в атмосферу і ландшафт.

Як відомо, вимоги «Кіотського протоколу» і «Зелених книг» Європейського Союзу визначають допустимі викиди шести груп газів – вуглекислого, метану, окислу азоту, фтор змістовних з'єднань, HFC, PFC, SF₆, а також дотримання європейських екологічних стандартів в ході господарської діяльності.

Світова практика свідчить, що успішне рішення екологічних проблем пов'язане із здійсненням в суспільстві наступних завдань:

– з усвідомленням кожним суспільством і кожним індивідумом екологічної кризи на планеті і необхідності створення екологічної системи, яка б забезпечувала збереження навколишнього середовища в ході людської діяльності.

– із всебічним розвитком екологічних досліджень і розробкою державних законів по збереженню навколишнього середовища.

– з практичним досягненням екологізації економіки.

– з виробленням принципів управління екопроцесами на регіональному, національному і світовому рівнях.

Серед скандинавських країн в найскладнішому екологічному положенні в останній третині минулого сторіччя опинилася Данія, яка після світової енергетичної кризи 70-х років минулого сторіччя узяла курс на розвиток власної теплоенергетики з ширшим використанням в електростанціях кам'яного вугілля значно дешевого в порівнянні з газом і нафтою. До 90-м рокам імпорт вугілля в Данії досяг більше 11 млн. тонн. Великі викиди ТЕЦ і ТЕС в навколишній простір твердих частинок і вуглекислого газу значно погіршили екологічну обстановку в країні. За минулі два десятиліття особливо постраждали численні данські озера, дно яких було покрите відходами виробництва теплоелектростанцій і промислових підприємств.

У зв'язку з обстановкою, що склалася, в Данії були розроблені і активно упроваджуються загальнодержавні програми з довкілля охорони. Їх зміст багато в чому узгоджується з сучасними екологічними вимогами європейського

Союзу. Серед програм слід виділити наукові екологічні дослідження, створення нових технологій в області безвідходного спалювання на ТЕЦ і ТЕС вугілля і нафтопродуктів, розробки і застосування нового законодавства в області збереження навколишнього середовища, податкові пільги і пільгове кредитування тих фірм і компаній, які здійснюють дієві заходи щодо зниження шкідливих викидів в ході виробництва продукції.

На рубежі сторіч Данія щорічно виділяє на охорону навколишнього середовища до 14 млрд. данських крон, що складає майже 2% валового національного продукту [7].

Проблемами екології в Данії займаються десятки наукових підрозділів, сотні фірм і компаній. Наприклад фірми «Хальдер Топсе» і «Ніро» ведуть розробку технологій, проводять ефективне устаткування для очищення промислових газів. Вони мають свої дочірні підприємства за кордоном, у тому числі і в країнах ЄС.

Технологіями по переробці і утилізації твердих відходів займається 26 фірм і компаній. Серед них «Ковінконсалт» здійснює розробку комплексних систем сортування і спалювання побутових відходів, а фірма «Волунд екологі систем» проводить і поставляє замовникам «під ключ» заводи для спалювання сміття продуктивністю від 70 до 12000 тонн на добу. Крім того, вказана компанія виготовляє енергетичні установки, які при виробництві тепла і електроенергії споживають більш екологічні біоенергоносії.

Важливим пріоритетом в області данської політики в області захисту навколишнього середовища є всемірна підтримка екологічно орієнтованого малого і середнього бізнесу в країні. Ті підприємства, які активно використовують природні і ресурсозберігаючі технології і випускають на їх базі товари, розраховуючи при цьому вийти на зарубіжні ринки, отримують від держави 50% фінансову компенсацію на понесені витрати виробництва. На реалізацію вказаної програми данську державу виділило 2,5 млрд. крон [8].

Послідовно упроваджується в країні законодавчо-нормативна база з довкілля охорони, яка в основному узгоджується з екологічними вимогами Європейського Союзу. Данські стандарти у сфері екології навіть декілька перевершують по цілому ряду параметрів середньоєвропейські норми.

Вчені-експерти вважають, що вимоги Кіотського протоколу про скорочення викидів парникових газів в скандинавських країнах, у тому числі і в Данії в основному будуть виконані в 2010 році [9].

Досягнуті результати в області охорони навколишнього середовища в Данії дозволили ООН провести в цій невеликій скандинавській країні Усесвітню конференцію з проблем зміни клімату на Землі, яка відбулася в грудні 2009 р., в її столиці м. Копенгагені. Розроблений Єврокомісією і Данією проект нової угоди у зв'язку із закінченням дії Кіотського протоколу в 2012 році, активно обговорювався представниками всіх держав-членів Організації об'єднаних націй. Положення майбутньої угоди допрацьовуються і є надія, що такий важливий міжнародний документ в області охорони природного середовища на нашій планеті буде прийнятий в 2010 році.

На тлі активної співпраці Данії в рамках Європейського Союзу в кінці ХХ – початку ХХІ сторіч вона зберігала ряд важливих правових обмовок своєї участі в ЄС. Серед них: неприєднання до валютного союзу і проведення референдуму з такого важливого питання; дистанціювання від участі в створенні єдиних озброєних сил Європейського Союзу; збереження особливостей в законодавстві про іммігрантів і іноземців і ін. Ці обмовки участі Данії в ЄС не є значущими у всьому об'ємі співпраці і не заважають обом сторонам в розвитку плідної співпраці.

Таким чином, вступ Данії до Європейського Союзу має важливе значення в життєдіяльності данського суспільства як на рубежі сторіч, так і плідно позначається в сучасних умовах.

Членство країни в ЄС сприяє розвитку її економіки, яка має яскраво виражений експортний характер. У даний період тенденція стабільного зміцнення данського експорту збереглася значна роль Данії в рамках ЄС в області розвитку електроенергетики на базі поновлюваних джерел енергії, що представляє важливу перспективу в забезпеченні енергетичної безпеки держав-членів Європейського Союзу.

Данія на рубежі ХХ-ХХІ століть зайняла лідируюче положення в здійсненні політики і успішних дій по захисту навколишнього середовища в країнах Європи. Накопичений данцями досвід в цьому має велике значення для України, особливо в ліцензуванні підприємницької діяльності і економічному стимулюванні здійснення природозахисних заходів.

У вивченні участі Данії в діяльності Євросоюзу українській історичній науці ще немало проблем. Серед них важливо прослідкувати процес інкорпорації данського законодавства і вимог ЄС, проблем входження країни у валютний Союз здійснення на практиці обліку національних особливостей в процесі інтеграції і тих «обмовок» при вступі Данії до Європейського Союзу. Дослідження вказаних наукових проблем має важливе значення в ході підготовки України до вступу до Євросоюзу.

Література

1. Мировая экономика и международные отношения. – М., 2005. – №7. – С.85.
2. Волков А.М. Дания: устойчивый рост // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – №8. – С.112-113; Гаврилюк О.В., Румянцев А.П. Економічна інтеграція в сучасному світі / АН України, Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн. – К.: Наукова думка, 1991. – 127 с.; Ерхов А.Г. Экономика скандинавских стран: рыночные реформы в электроэнергетике. – Донецк: «Юго-Восток», 2008. – 277 с.; Лук'яненко Д.Н. Міжнародна економічна інтеграція. – К., КДЕУ, 1996. – 136 с.; Шнирков О.І. Конкурентна політика Європейського Союзу / Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка. – К.: ВЦП., Київський університет, 2003. – 217 с. та ін.
3. Див.: Западная Европа и Россия. Экономические связи / Ежегодный экономический сборник. – М.: «Полпред». – 2001. – С.233-234.
4. Там же. – С.228.
5. Там же. – С.234.
6. Див.: «Intelligent Energy Europe» [http://cc.europa.eu/energy/demana/...](http://cc.europa.eu/energy/demana/)
7. Див.: А.Г.Ерхов. Экономика скандинавских стран: рыночные реформы в электроэнергетике. Монография. – Донецк: «Юго-Восток», 2008. – С.184.

8. Там же. – С.184-185.

9. Див.: Западная Европа и Россия. Экономические связи / Ежегодный экономический сборник. – М.: «Полпред». – 2001. – С.444.

Ерхов Г.П. Дания и Евросоюз на рубеже XX-XXI столетий.

В статье исследуется деятельность скандинавского государства Дании в Европейском Союзе на рубеже XX-XXI столетий. Рассматриваются проблемы экономического сотрудничества, политика в области сохранения окружающей среды, национальные особенности участия Дании в ЕС. Автор указывает на конкретные примеры опыта деятельности Дании в рамках ЕС для Украины.

Ключевые слова: интеграция, сотрудничество, экспорт, экология, особенность, опыт, исследованность.

Erhov G.P. Denmark and European Union on border of XX-XXI centuries.

In the article activity of the Scandinavian state of Denmark is explored in European Union on the border of XX-XXI of centuries. The problems of economic collaboration, policy, are examined in area of environmental preservation, national features of participation of Denmark in ES. An author specifies on the concrete examples of experience of activity of Denmark within the framework of ES for Ukraine.

Keywords: integration, collaboration, export, ecology, feature, experience, explored.

УДК 356. 13 (477)

Каленська А.В.

23-Й КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПРИКОРДОННИЙ ЗАГІН У 1924-1939 роках

У статті розглянуто події та факти діяльності 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону від моменту його створення до часу, коли він був переведений на нове місце дислокації.

Ключові слова: прикордонний загін, кордон, прикордонники, прикордонна застава.

Прикордонна безпека, захищеність інтересів держави в прикордонній зоні, рівень захисту і охорони державного кордону – досить важливі умови стабільності і добробуту у суспільстві, його стійкості, соціального розвитку і процвітання.

Історія прикордонної охорони – складова частина героїчного і трагічного літопису нашої держави. На протязі всієї нашої історії зовнішній тиск на державний кордон був фактором постійним, і тому девіз «кордон на замку» залишався для прикордонної охорони основним законом служби й життя загалом. Прикордонна охорона у ті далекі нелегкі часи поряд з виконанням основних завдань була також підтримуючим фактором для населення прикордонної зони і в інших сферах буття.

Організація охорони кордону України в радянський період мала свої особливості, однак багаторічний досвід охорони кордону в ті часи особливо його позитивні сторони, завжди стануть у пригоді сучасним прикордонникам – персоналу Державної Прикордонної служби України.

Переважає більшість подій та фактів діяльності 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону довгий час залишалися державною таємницею, тому у такому випадку необхідно відмітити, що незначні

дослідження були проведені як у період існування радянської України, так і в період незалежної української держави.

У радянський період можна навести публікації в пресі таких авторів як В. Космач, В. Спігер, Л. Попов та Є. Рачкевич, які переважно зосереджували увагу на незначних фактах з історії діяльності Кам'янець-Подільського прикордонного загону, що були спрямовані на виховання суспільства на патріотичних засадах тодішнього життя.

В сучасних умовах, в період незалежної України, наприклад, в статті О.І.Голікова можна ознайомитися з деякими фактами, що мають військовий зміст в діяльності Кам'янець-Подільського прикордонного загону та були невідомі широкому загалу.

Враховуючи те, що на даний час відсутні матеріали, які б у певній мірі розкривали службово-бойову, а також іншу діяльність загону в досліджуваній період, що складався з певних подій та фактів діяльності Кам'янець-Подільського прикордонного загону. Внаслідок таких обставин є необхідність висвітлення невідомих сторінок історії Кам'янець-Подільського прикордонного загону у 1924-1939 роках, що актуально на сьогоднішній день.

Ціллю даного дослідження є виявлення всіх аспектів діяльності Кам'янець-Подільського прикордонного загону як одного з показових, що дає можливість сформулювати чітке уявлення про діяльність організованих військових формувань прикордонників – загонів протягом зазначеного періоду.

Завдання, які доцільно вирішити для досягнення цілі даної статті є наступними: розглянути службово-бойову діяльність загону та іншу, що спрямована на взаємодію з місцевим населенням.

Кам'янець-Подільський прикордонний загін сформований в лютому 1924 року з частин 24-ї Залізної Самарсько-Симбірської дивізії і 12 стрілкової дивізії ВНК імені Петроради, що охороняли радянсько-польський кордон з моменту припинення війни з Польщею.

27 вересня 1922 року вказані частини були реорганізовані згідно з Постановою Ради Праці і Оборони в прикордонні батальйони Подільського губернського прикордонного загону. 21 прикордонний батальйон 2-ї прикордонної дивізії в лютому 1924 році переформовано в Кам'янець-Подільський прикордонний загін, якому було присвоєно порядковий номер 23 [5, 3].

З моменту створення прикордонний загін охороняв ділянку державного кордону з Польщею по р. Збруч, а також ділянку кордону з Румунією по р. Дністер. Загін був найбільшим за чисельністю в Україні. Праворуч на охороні кордону стояв 22-й Волочиський прикордонний загін, ліворуч 24-й Могилів-Подільський загін. Кам'янець-Подільський прикордонний загін охороняв державний кордон загальною протяжністю 306 кілометрів [1, 304].

В загін входило 4 комендатури, що склалися з 35 лінійних застав. Управління загону дислокувалось в Кам'янець-Подільському. Прикордонні комендатури розташовувались: 1-а в м. Гусятині, 2-а в Гукові, 3-я в Жванці, 4-а в Старій Ушиці. Ділянка кордону, що охоронялась загonom, охоплювала Чемеровецький, Оринський, Кам'янець-Подільський і Ново-Ушицький райони.

Першим начальником загону став Йосип Станіславович Кіbartас. Син кочегара й ломового візника, Кіbartас з 1917 року член Комуністичної партії, активний учасник революції та громадянської війни на південно-західному, північному й південному фронтах, заслужений чекіст – начальник особливих відділів 46-ї, 15-ї Сивашської дивізій і другого кінного корпусу Червоного козацтва.

Для удосконалення системи охорони Державного кордону, в порядку експерименту, влітку 1924 року в загоні з'явилися службові собаки, які мали суттєво покращити роботу прикордонників. Йосип Станіславович завжди підтримував нові методи, що могли дати результат. Тому, незважаючи на те, що у перші місяці застосування службових собак було виявлено ряд недоліків у їхній підготовці, над їх усуненням активно попрацювали, і вже наступного року кінологи і службові собаки стали повноцінними прикордонниками. На ділянці кордону, який охороняв Кам'янець-Подільський прикордонний загін, були розташовані митниці: Густятинська, Гуковська та митні пости: Збрижський, Ісаковський, Кам'янецький. Кам'янець-Подільський прикордонний загін активно співпрацював з митними органами, був визначений чіткий порядок підготовки звітності щодо затриманої контрабанди прикордонниками, митниками і в результаті спільних дій. Підготовлена і узгоджена щомісячна звітність направлялась вищестоящим органам [3].

Також, для узгодження спільних дій: обговорення сильних і слабких сторін в боротьбі з контрабандою проводилися спільні наради органів прикордонної охорони і митниці [4].

Дієвою була співпраця й з мешканцями прикордоння. Так, за допомогою місцевого населення прикордонники загону тільки протягом першого року його бойової діяльності затримали 153 порушника.

Через рік набутий оперативний й службовий досвід з цією очевидністю засвідчив необхідність створення резервного підрозділу. У цьому зв'язку, відповідно до постанови від 12 серпня 1925 року, яка надійшла з виконання про формування при кожному прикордонному загоні особливої маневрної групи чисельністю в 100 чоловік. Створена маневрена група ввійшла до складу Кам'янець-Подільського прикордонного загону на правах комендатури, була її оперативно-бойовим резервом. До завдань, які вирішувала група, відносилися: боротьба з диверсійними підрозділами, карним і політичним бандитизмом, збройною контрабандою й масовими порушеннями кордону; відбиття раптових нападів із-за кордону; оборона окремих ділянок кордону у випадку його масового порушення; підготовка командирів відділень для прикордонного загону.

Для підвищення обороноздатності застав загону було запроваджено систему підтримки однієї застави іншою, з одночасною підтримкою з боку комендатури для найбільш зручного оперативного прихованого підходу підкріплення.

З метою посилення боєздатності застави та забезпечення належного рівня гнучкості під час бойових дій, прикордонники застави поділялися на дві групи: перша – стрілецька, до її складу включалися тільки стрільці; друга – як

кулеметна – у мінімальному складі, необхідному лише для обслуговування кулеметів.

Особлива увага приділялася питанню зв'язку. Для забезпечення його надійності, крім телефонного зв'язку, було передбачено в штаті ще й чергового зв'язківця – кінного прикордонника, який добре орієнтується на місцевості.

У травні 1925 року Кам'янець-Подільському прикордонному загону за доблесну охорону кордонів, нещадну боротьбу з шпигунством, боротьбу з контрабандою, успішну роботу кадрового чекістського складу по вихованню червоноармійців-прикордонників вручено від колегії ГПУ УРСР перший революційний Червоний Прапор – символ революційної готовності чекістського колективу загону до всіх бойових випробувань і до боротьби за жовтневі завоювання.

Важливе місце в роботі загону, під керівництвом Кіборта, належало боротьбі з організованими групами, які проникали на територію України із-за кордону. Як правило, це були групи з числа осіб налаштованих на національне визволення, білогвардійців та інші. Особливо частими були порушення кордону для здійснення антирадянських дій, бойовими групами, котрі очолювані колишніми військовими армії УНР та національними патріотами. Більшість таких порушень здійснювались з території Польщі та Румунії [6].

У 1924 році група сформована на території Польщі, чисельністю 15 чоловік, під керівництвом Гальчевського перетнула кордон для виконання поставлених завдань, але в першому населеному пункті була розгромлена силами Кам'янець-Подільського прикордонного загону. В 1925 році на території Польщі була сформована група на чолі з Євгенієм Овчаруком. Вона здійснювала напади на потяги, радянські партійні установи. Серед учасників групи була постать Матрука-Марчевського, який виконував роль координатора. Силами Кам'янець-Подільського прикордонного загону ця група була знищена в 1926 році. У цьому ж році на території Бессарабії, яка знаходилась під контролем Румунії, була організована група на чолі з Григорієм Овчаруком (братом ліквідованого ватажка групи, про яку йшлося вище). Ця група потрапила на територію УРСР, де також робила напади на радянські партійні установи, здійснила напад на заставу Кам'янець-Подільського прикордонного загону. Група Григорія Овчарука разом із зв'язковими, які працювали на території України, в загальній чисельності 100 чоловік, була ліквідована прикордонним загonom. Кам'янець-Подільським прикордонним загonom протягом 1927 року були ліквідовані націоналістичні загани Куцкоруби, Москалюка й інших [10, 535-536].

З свого боку загін надавав шефську роботу, яку проводила партійна організація загону спільно з місцевими парторганізаціями, яка була спрямована на потреби місцевого населення та підготовку молоді до військової служби в лавах збройних сил. У 1931 році партійна, комсомольська організації і весь особовий склад загону приймали активну участь в проведенні господарських кампаній на селі. В період з 20 лютого по 20 березня успішно була проведена

«колгоспно-посівна естафета». 42 прикордонних села були забезпечені систематичною допомогою в агітмасовій роботі.

Внаслідок активної допомоги в переважній більшості прикордонних сіл відсоток колективізації за час проведення естафети доведений до 80-90 %. Навесні 1932 року прикордонники загону надавали допомогу колгоспам в боротьбі з повінню річок Дністер і Збруч, що вийшли зі своїх берегів. В результаті наданої допомоги були врятовані від віднесення водою і затоплення будівлі, худоба, а також до 20 чоловік місцевих жителів.

У 1933 році в період підготовки і проведення весняної сівби загonom було виділено 15 бригад для надання допомоги відстаючим колгоспам. За ініціативою прикордонників був організований в колгоспах належний догляд і годування коней. Більше 1000 голів худоби виліковано від різних захворювань. Завдяки наданій допомозі з боку загону, весняна сівба в підшефних колгоспах була закінчена раніше терміну на 8-9 днів [7].

За хорошу роботу і активну допомогу колгоспам відповідно до постанови райпарткому і райвиконкому премійовано 5 бригад.

Допомагали прикордонники і в організації колгоспів. На ділянці Кам'янець-Подільського прикордонного загону, завдяки роботі прикордонників, першим в окрузі було переведено на суцільну колективізацію с. Чернокозинці. А 16-а застава була нагороджена за організацію колгоспу в с. Мицавичи [11, 68].

Бойові та трудові заслуги Кам'янець-Подільського прикордонного загону були високо оцінені партією та урядом – у 1936 році, він був нагороджений орденом Червоного Прапора [12, 3].

У зв'язку із загостренням міжнародних відносин у 1938 році загін ущільнили. На ділянці загону замість 4 було створено 7 прикордонних комендатур, а число застав із 35 збільшилося до 42 [2, 5].

17 вересня 1939 року почався похід Червоної Армії на територію Західної України та Західної Білорусії. На той час начальником Кам'янець-Подільського загону був Й.М. Любітов. В цьому поході перед прикордонниками були поставлені наступні завдання: розчистити шлях для підрозділів Радянських військ, зайняти мости, переправи та укріплені об'єкти, охороняли тил Радянських військ. Прикордонники забезпечили виконання поставлених перед ними завдань, але крім того вони продовжували охороняти державний кордон.

Для охорони нового радянсько-польського кордону з підрозділів 23 Кам'янець-Подільського загону був утворений новий 97 прикордонний загін спочатку в м. Чорткові, а після звільнення Західної Буковини перемістився в м. Чернівці. Начальником 97 прикордонного загону був призначений Й.М.Любітов. На цьому місці загін залишився до початку Великої Вітчизняної війни [9].

В історії Кам'янець-Подільського прикордонного загону відбулися події, які свідчать про героїчне виконання своїх обов'язків прикордонником загону Кравцовим у 1929 році, коли він затримав 10 порушників державного кордону, але одного разу, внаслідок запеклої сутички з переважаючим кількісно ворогом, відважний прикордонник героїчно загинув [14, 3].

У 1922 році на Поділлі перебував М.І. Калінін в супроводі голови ВУЦВК Г.І.Петровського, які відвідали Кам'янець-Подільський 21 прикордонний батальйон. Ще раз Г.І. Петровський відвідав 23-й прикордонний загін у 1936 році в зв'язку з нагородженням загону державною нагородою – орденом Червоного Прапора. Він був почесним прикордонником 18-ої застави, що розташовувалась в с. Вітковці.

У 1933 році, на ознаменування 40-річчя громадсько-політичної і літературної діяльності, письменника М. Горького червоноармійці Кам'янець-Подільського прикордонного загону обрали його почесним прикордонником 21-ої застави, яка розташовувалась в с. Брага. [13, 4].

Крім того, почесними прикордонниками застав Кам'янець-Подільського прикордонного загону були Й.В. Сталін – прикордонної застави, розташованої в с. Ісаковці та І.Д. Папанін – прикордонної застави, розташованої в с. Шатово.

Цікавим є ще й такий факт: у 1922-1926 роках Євдокія Яковлівна Рачкевич стала дочкою загону, проживала вона в прикордонному селі разом з батьками, з іншої сторони кордону знаходилася Румунія.

Прикордонники загону намагалися упіймати керівника організованої групи контрабандистів, яка діяла в цьому районі, але їм це не вдалося. Тоді, внаслідок допомоги батьків Дуні, вдалося упіймати лідера, але за це контрабандисти вбили батьків дівчинки. Прикордонники загону забрали Дуню до себе, де оточили своєю увагою та зайнялись її вихованням [8, 4].

Отже, Кам'янець-Подільський прикордонний загін від моменту його створення в 1924 році до 1939 року як загін з найбільшою чисельністю та охоплюючи одну з найважливіших ділянок кордону був яскравим прикладом для решти загонів, які охороняли Державний кордон радянської України з Польщею та Румунією.

В подальшому актуально провести дослідження на загальних підставах іншої (неслужбово-бойової) діяльності п'яти прикордонних загонів Поділля для визначення вкладу прикордонників у розвиток різних сфер життя прикордонного населення радянської України. Крім того, доцільно розглянути деякі функції прикордонників, які не пов'язані з виконанням ними прямого обов'язку.

Література

1. Военна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.). – Кам'янець-Подільський. : Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – 491 с.
2. Голіков О.І. Поділля – край прикордонний / О.І. Голіков // Моя газета – 2007. – № 4. – С. 5.
3. Державний архів Хмельницької області – Ф.Р.-323 – Оп.1 – Спр.11 – Арк.14.
4. Державний архів Хмельницької області – Ф.Р.-323 – Оп.3 – Спр.5 – Арк.132.
5. Космач В. Зелені кашкети. З історії прикордонних військ на Поділлі / В. Космач // Корчагінець – 1938. – № 66. – С. 3.
6. Краткая справка о боевой деятельности 23-го Каменец-Подольского пограничного отряда / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г.В.

7. Краткая справка о дислокации пограничных отрядов на территории Каменец-Подольской области / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г.В.
8. Спігер В. «...Грудьми захищати червоний кордон» / В. Спігер // Радянське Поділля – 1984. – № 111. – С. 4.
9. Справка на начальника 23 Кам'янець-Подільського прикордонного загону Любітова І.М. / Справку составила начальник хранилища Центрального архива пограничных войск КГБ СССР – Скворцова Г.В.
10. Пограничные войска СССР 1918-1928. Сборник документов и материалов / [глав. ред. П.И. Зырянов]. – М. : Издательство «Наука», 1973. – 927 с.
11. Пограничные войска СССР 1929-1938. Сборник документов и материалов / [глав. ред. П.И. Зырянов]. – М. : Издательство «Наука», 1972. – 775 с.
12. Попов Л. Твердокам'яний Кіборг / Л. Попов // Прапор Жовтня – 1967. – № 198. – С. 3.
13. Попов Л. Горький – Почесний прикордонник / Л. Попов // Радянське Поділля – 1973. – № 171. – С. 4.
14. Рачкевич Є. Відгукніться, очевидці! / Є. Рачкевич // Прапор жовтня – 1965. – № 125. – С. 3.

Каленская А.В. 23-й Каменец-Подольский пограничный отряд в 1924-1939 годах.

В статье рассмотрены события и факты деятельности 23-го Каменец-Подольского пограничного отряда от момента его образования до времени, когда он был переведён на новое место дислокации.

Ключевые слова: пограничный отряд, кордон, пограничник, пограничная застава.

Kalenskaya A.V. 23th Kamianets-Podilskiy frontier detachment in 1924-1939.

The article considers events and facts of the 23th Kamianets-Podilskiy frontier detachment from the time of its formation till its tranference to the new place of stationing.

Key words: frontier, frontier guard, frontier detachment, frontier outpost.

**ИЗ ИСТОРИИ ПЧЕЛОВОДСТВА
ДОНБАССА (XIX – НАЧАЛО XXI СТ.)**

Освещен вклад пчеловодов Донбасса в отрасль Украины, России, Франции.

Ключевые слова: пчеловодство, Донбасс, Донецкая губерния, Екатеринославская губерния, пчелосовхоз.

Пчёлы не ведают того, кто съест собранный ими мёд. Равным образом и мы не ведаем, кто воспользуется плодами рассеиваемой нами по всей Вселенной духовной силы [1, 302].

*М. Метерлинк (1862-1949),
Нобелевский лауреат*

У бджільництві особливо кохалися слобожани, як і усі українці [2, 132]

*Д. Багалея (1857-1932),
украинский историк,
академик АН УССР*

Донбасс по административно-территориальному делению в разные временные периоды входил в состав трёх губерний: Екатеринославскую, Харьковскую и Донецкую. Последняя была образована в 1919 г. как временная административная единица из Бахмутского и Славяносербского уездов Екатеринославской губернии. С января 1920 г. и по октябрь 1920 г. центром Донецкой губернии был Луганск, затем центр был переведен в город Бахмут. В июне 1925 г. Донецкая губерния была ликвидирована [3, 4].

В первой четверти XIX в. пчеловодство Екатеринославской губернии, по словам губернатора К.С. Гладкого находилась «в посредственном положении» [4, 212]. Во второй половине XIX в. Святогорский монастырь имел пасеку на 600 ульев. При приобретении им статуса училищного монастыря, монахи кроме изучения разных наук и латыни осваивали практически навыки пчеловодства в курсе домоводства [5, 103]. Из южных степных губерний Таврической, Херсонской и Екатеринославской последняя по численности пасек была богаче других. В ней насчитывалось 186 тыс. ульев [6, 866]. Некоторые крестьяне на Украине имели до 1000 и более колод. Особых школ пчеловодства в России не было, но в некоторых школах садоводства, огородничества и пчеловодства последнее было выдвинуто на первый план. Такими школами являлись бобруйская, бурашевская, вознесенская, симферопольская и екатеринославская [7, 867]. В России насчитывалось около 2 млн. ульев. К концу XIX начала XX вв. выход меда (товарного) не превышал 5...6 кг от одной пчелосемьи [8]. Почти третья часть российских ульев размещалась на землях Украины – 630.600 [9. 26-30].

Для сравнения продуктивности пчеловодства в XIX и XX вв. необходимо отметить, что в конце 50-х годов на землях Луганщины, в колхозе «Родина», Новопсковского района от 503-х пчелосемей получили по 56,7 кг от каждой

семьи. Колхоз получил прибыль в размере 207 тыс. руб. Эта сумма почти в 7 раз превысила затраты на пасеку [10].

Славяносербское земство с помощью с.х общества (основано в 1904 г.) оказывало посильную помощь этой отрасли животноводства. В 1900 г. в уезде при училище была организована показательная пасека. Проводились ежегодные съезды народных учителей для изучения практики пчеловодства [11]. Вплоть до 1914 г. Славяносербское общество организовывало месячные с.х курсы (осенние) для населения. В программу курсов входили лекции по пчеловодству [12, 232]. Ему удалось организовать склад пчеловодных принадлежностей, в котором можно было приобрести ульи, пчеловодный инвентарь, книги по пчеловодству; организовать экскурсию на Киевскую Всероссийскую Выставку и устроить питомник фруктовых и декоративных деревьев с участком земли 12,72 десятины. К 1913 г. в нем насчитывалось уже 92 члена, а в самом начале их было 25 [13, 132]. Общество вело активную агрономическую пропаганду. И если на период основания в своих рядах оно имело 5 крестьян, то уже к 1913 г. их было 13 человек. К этому году в Славяносербском уезде было 14,926 ульев [14, 132]. Первая мировая и гражданские войны нанесли непоправимый ущерб пчеловодной отрасли. В 1921 г. на Украине насчитывалось всего 54 тыс. ульев [15, 28].

Новая экономическая политика дала импульс к оживлению отрасли. В 1920 г. была основана Украинская исследовательская станция пчеловодства в Харькове [16]. Харьков, как известно, до 1934 г. являлся столицей Украины. На начало 1921 г. в Донецкой губернии насчитывалось 32.695 ульев. Из них в Старобельском товариществе – 10 тыс. [17, 134]. С середины 20-х гг. намечается некоторое оживление отрасли. В 1923 г. Старобельский округ уже насчитывал 12.961 ульев [18, 37-39]. На рамочные ульи приходилось 44%, остальное - дуплянки. На каждого пчеловода приходилось 3 рамочных улья и 4 шт. дуплянок.

На землях Луганщины значительное развитие получило пчеловодство в самой Станице Луганской. К 1907 г. на ее территории насчитывалось 175 пасек с 4.375 ульев. Меда и воска добывалось 2000 пудов. В 1912 г. пасека К.Г. Волокитина заняла второе место в Донецком округе (область Войска Донского) на конкурсе «по качеству меда». В 1919 г. хозяин пасеки при отступлении на Юг, взял с собой самое дорогое – пасеку. Под Новороссийском вся семья умерла от брюшного тифа. Пасека погибла в годах лихолетий [19, 155].

Несмотря на некоторый подъем отрасли в Старобельском уезде пчеловодство велось примитивно. Весенние взятки почти повсеместно отсутствовали из-за отсутствия осадков и большинство пчел гибло после выставки из омшаника. Доход с пасеки получали только пчеловоды, ведущие свое дело культурным способом. Местная порода пчел была «зла» и имела безудержное стремление к роению. В результате чего вместо меда получались рои. По указанной причине пчеловоды Старобельского округа ставили вопрос о приобретении продуктивной (медоносной) пчелы [20, 37-39]. В Старобельский округ входило 13 районов. Количество пчеловодных хозяйств по районам колебалась от 13 до 208. наибольшая плотность приходилась на районы:

Старобельский, Марковский, Беловодский, Евсугский, Осиновский и Белолуцкий. Совершенно иное соотношение числа рамочных ульев к дуплянкам было в 1922г. в восточных волостях Донецкой губернии. Так в Андрианопольской оно соотносилось как: 108/31; Веселогоровской – 136/105; Еленовской – 253/49; Черниговской – 522/138; Первозвановской – 115/70; Станично-Луганской – 477/82; Райгородской – 93/185; Сорокинской – 138/9; Нижнегерасимовской – 408/207 [21]. В этом же году Донецкий Губземотдел передал Луганскому Уземотделу 15 ульев селекционной пасеки для Луганского опытного поля. Последнее в 1921 г. было объединено с Луганским с.х техникумом [22].

Заслуживают внимания в области пчеловодства исследования донецкого агронома М.И. Пургайло, которые он проводил с 1910 по 1918 гг., имея переписку по вопросу значения испарины муравьиной кислоты у пчел с профессорами Г.А. Кожевниковым (Москва) и С. Глазенапом (Петроград) [23, 20]. Его наблюдения на пасеках Алтая, Крыма, Кавказа, Греции, Италии, Сицилии, Северной Америки и Южной Африки позволили прийти к выводу, что пчелы выделяют в улье муравьиную кислоту, которая обладает хорошим бактерицидным свойством и убивает в улье все бактерии, в т.ч. и гниль.

Огромный вклад в развитие пчеловодства Донбасса внес почетный гражданин пчеловодства г. Старобельска М.В. Руднев. Еще в 1897 г. он предложил земству организовать пчеловодный музей и аналогичные курсы для народных учителей [24, 133]. Родился этот самородок в 1857 в семье пасечника, с. Каплуновка, Богодуховской волости, Харьковской губернии. После смерти отца (1878) он становится хозяином отцовской пасеки, которая полностью состояла из 1822 дуплянок конструкции Юшкова. В 1891 Руднев переходит на 2-х этажный улей с общим магазином рамного типа Лангстрота. Лангстрот Л.Л. – основатель американского пчеловодства, являлся автором лучшего руководства по пчеловодству. В России этот труд вышел в 1892 г. под названием «Пчела и улей» под ред. П. Кондратьева [25]. После окончания учительской семинарии М.В. Руднев некоторое время учительствовал, а затем полностью погрузился в пчеловодное ремесло. Им написаны такие труды как: «Основи прибуткового пасічництва», «Робота на пасіці». В 1896 г. Руднев получил бронзовую медаль в Москве за 2-х семейный улей. Эта модель была куплена у него с выставки комиссаром Парижской Национальной Академии для своего музея. Рудневу принадлежит изобретение улья с названием «Кишеня», служащего для перевозки пчел. Во время революции большевики причислили его к буржуазии, конфисковали все имущество и пасеку. Находясь уже в пожилом возрасте Руднев в 1923 г. берет участие во Всесоюзной выставке с своей пасекой «Пасека на возу». Это был раздвижной воз, на котором размещалось 20 пчелинных семей. Не снимая ульев с воза можно было осматривать пчел [26, 163-165]. Эти краткие сведения из биографии талантливого самородка М.В. Руднева были опубликованы в 1928 г. в журнале «Пасічник» Кораблевым И.И., автором книги «Бджільництво», К., 1958.

В 1920 году в г. Славянске (Донецкой губернии) в начале октября был образован пчеловодческий совхоз под названием «Народна бджола». На Юге

Украины это было первое хозяйство подобного рода [27, 28]. В центральной Украине на Уманьщине, Черкасская обл., в 1927 г. было подобное хозяйство под названием «Вулик та бджола» [29, 326]. Как свидетельствует книга личного состава культурчелосовхоза это хозяйство функционировало с 4 октября 1920 по 5 сентября 1921. Возглавлял совхоз И.М. Федин, 1891 г.р., образование высшее. Помощником его являлся выпускник естественного факультета Харьковского университета К.Э. Рейнсфельд, 1873 г.р. Должность главного пчеловода занимал малограмотный практик-пчеловод И.М. Вдовенко, 1876 г.р. При совхозе работали курсы для населения. В списке практикантов мы находим 15 чел., в т.ч. 2 женщины [30]. Программа курсов была составлена К.Э. Рейнсфельдом. В 1921 г. в августе, Народный Комиссариат земледелия отказал в финансировании курсов. Окончившим были выданы удостоверения, а сам лектор К. Э. Рейнсфельд был отозван в Наркомзем [31]. Персонал совхоза был переведен в распоряжение Уземотдела. Базой для организации указанного хозяйства послужило единственное благоустроенное на Юге России пасечное хозяйство бывшего хозяина Кулешова [32]. Планировалось придать этому хозяйству статус общеукраинского научно-культурного пчелосовхоза с функциями завода по производству рамочных ульев. Производительность фабрики предполагалось довести до 45 тыс. ульев в год для снабжения пасек Украины, которая нуждалась в эти годы в 120 тыс. ульев. По проекту И. М. Фебина пчелосовхоз имел 7 отделений.

Первое отделение должно было заниматься разработкой вопроса управления пчелосовхоза.

Второе – промышленно-кочевое, состоящее из 2 тыс. ульев, однотипных, системы Лангстрота – Рута. Цель этого отделения – добыча и фабрикация меда в количестве не менее 2 тыс. пудов в год.

Третье – селекционно-роевое с питомником маток.

Четвертое – опытно-показательное, в составе которого находятся пасека, медоносно-ботанический сад и поле, наблюдательный зимний павильон, учебная мастерская, музей пчеловодства и библиотеко-читальня, химико-бактериологическая станция, метеостанция, музей пчеловодства с библиотекой читальней. В музее должны быть представлены: экспонаты и наглядные пособия по следующим темам: естественная история пчелы, продукты жизнедеятельности пчел, история улья, улей и его конструкторские оригиналы, инвентарь пасеки и пчеловода, история его и применение, способы и машины по изготовлению искусственной вощины, приборы и приемы по переработке продуктов жизнедеятельности пчелы – меда, воска и прополиса, фотографии из пчеловодной жизни, диаграммы и картограммы о состоянии пасек и пчеловодства Украины, а также отчет их и наблюдение; пасека и пчеловедение весной, летом, осенью и зимой, медоносные растения, вредные пчелам растения; враги пчел, болезни пчел. При музее планировалось иметь читальню, оборудованную под пчеловодство, имеющую с.х литературу энциклопедического характера.

Пятое – центрально-механическая фабрика ульев и пчеловодный инвентарь.

Шестое – механическая мастерская по изготовлению искусственной вошины.

Седьмое – средняя школа пчеловодства. Ее предполагалось организовать по образцу американского колледжа с переходным курсом и с целью выпуска специалистов, пчеловодов, инструкторов. Этот проект Федина был рассмотрен и одобрен кандидатом естественных наук К.Э. Рейнсфельдом, который отмечал, что проект должен дать блестящий результат в культурно-промышленном пчеловодстве. Проект был представлен в Донецкий Губземотдел 19 мая 1921 г. [33]. Ранее планировались музеи и в других местах Екатеринославской губернии. Так в 1913 г. Бахмутское земство выделило 100 руб. на передвижной музей по пчеловодству и 75 руб. на обследование уездного пчеловодства [34, 36]. Программа лекций для курсантов пчелосовхоза включала в себя материалы: Исторические сведения о пчеловодстве вообще и в частности пчеловодства в России. Значение и польза пчеловодства и его связь за с.х хозяйством. Естественная история медоносной пчелы. Анатомия и физиология пчелы. Пища пчел и их личинок. Постройки пчел. Жилища пчел. Обращение с пчелами. Расплод пчел. Естественное роения. Искус-

ственное роение. Вывод маток. Системы Вельга, Ханда, Юшкова, Ващенко и др. Закладка и устройство пасек. Приобретение, перевозка и пересылка пчел. Перевод пчел из одного улья в другой. Выставка пчел из омшаника. Главная развязка улья и дальнейший уход за пчелами весной. Кормление и подкормка пчел. Медоносные растения. Главный взятки и уход за пчелами в летний период и по окончании его. Мед. Пчелиное воровство. Воск. Приготовление пчел и улья к зимовке. Зимовка пчел. Болезни пчел. Враги пчел [35]. Разработана программа была К.Э. Рейнсфельдом.

Очаги культурного пчеловодства, зародившиеся на землях Донбасса в XIX-XX вв. явились колыбелью пчеловодного искусства для пчеловодов не только Украины, но и всей России и даже Франции. Так на курсах М.В. Руднева были слушатели из губернии: Харьковской, Черниговской, Екатеринославской, Воронежской, Тульской, Курской, Рязанской, Тамбовской, Орловской, Тифлисской, Бессарабской и Земель Войска Донского [36, 134]. Конструкция его 2-х семейного улья была приобретена комиссаром Парижской Академии Наук для своего музея.

В настоящее время Украина входит в пятерку стран – крупнейших производителей меда [37, 29]. Заметный спад развития пчеловодной отрасли по ряду причин наблюдается в настоящее время, чтобы оживить эту важную отрасль животноводства нам необходимо взять из прошлого ее достижения, трезво оценить нынешнее состояние и наметить пути развития в будущем. Таковую задачу ставит перед собой коллектив Луганского Национального Аграрного Университета. В прошлом году в его стенах состоялся Международный круглый стол «Актуальные проблемы пчеловодства Луганщины в современных условиях». На базе ЛНАУ создается Племенной центр селекционного пчеловодства [38, 3].

Литература

1. Метерлинк М. Жизнь пчел. Полное собрание соч. т.3, Петроград, 1915. – С. 302.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків: «Дельта», 1993. – С. 132.
3. История административно-территориального деления Донецкой области, 1919 – 2000 гг. Сборник документов и материалов. – Донецк: «Донеччина», 2001. – С. 4.
4. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-25 гг. – М.: «Наука», 1970. – С. 212.
5. Дедов В. Святые горы. – Донецк, 2006. – С. 103.
6. Пчеловодство. Полная энциклопедия русского сельского хозяйства. т.7. СПб: изд. Девриена, 1902.
7. Пчеловодство. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 50. СПб, 1898. – С. 867.
8. Бджільництво. УРЕ, т. 1, К.: АН УРСР, 1959.
9. Бондарчук Г.Л. Історія розвитку та сьогодення бджільництва в Україні. Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 21 – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – С. 26-30.
10. Бджільництво. УРЕ, т. 1, К.: АН УРСР, 1959.
11. Славяносербск. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 59. СПб, 1890.
12. Ежегодник справочник Славяносербского уездного земства на 1914, Луганск, 1914. – С. 232.
13. Там же. – 131 – 132
14. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 20.2 – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – С. 132.
15. Бондарчук Г.Л. Історія розвитку та сьогодення бджільництва в Україні. Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 21 – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – С. 28.
16. Українська дослідна станція бджільництва. УРЕ. т.15. К.: АН УРСР, 1964.
17. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 20.2 – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – С. 134.
18. Комоцкий. Пчеловодство в Старобельском округе. * «Донецкий пахарь», № 3-4, Артемовск, 1925. – С. 37-39.
19. Сизенко А.Г. Из истории населенных пунктов Ростовской обл. Станица Луганская. Донской архив. Историко-генеалогический альманах. Вып.4. Ростов Н/Дону, 2006. – С. 155.
20. Комоцкий. Пчеловодство в Старобельском округе. * «Донецкий пахарь», № 3-4, Артемовск, 1925. – С. 37-39.
21. ГАЛО, Ф. Р – 484, оп.1, д. 334, лл. 31, 49, 59, 87, 93, 95, 97, 99, 103. Протоколы губернского съезда представителей пчеловодных товариществ Донецкой губернии, 1922
22. Там же – л. 31.
23. Пургайло М.И. Пчеловодство. // «Донецкий пахарь», № 1, 1925. – С. 20-22.
24. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Історичні записки. Збірник наукових праць. Вип. 20.2 – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – С. 133.
25. Лангстрот. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 33. СПб, 1896.
26. Корабльов І.І., М.В. Руднев. // «Пасічник», № 6, 1928. – С. 163-165.
27. ГАДО. Ф. Р – 2334, 1921. Доповідна записка про організацію державного культурно-пасічного радгоспу «Народна бджола».
28. ГАДО. Ф. Р – 2334, оп. 1/Д4, лл. 1-11, «Книга личного состава», 1920-1921.
29. Українська Радянська Соціалістична Республіка УРЕ, т. 17. – С. 326.
30. ГАДО. Ф. Р – 2334, оп. 1, д. 7, лл. 2-3; 46
31. ГАДО. Ф. Р – 2334, оп. 1, д. 4, лл. 6-8
32. ГАДО. Ф. Р – 2334, оп. 1, д. 9, л. 32
33. ГАДО. Ф. Р – 2334, оп. 1, д. 9, лл. 49-50
34. Журналы 48-го очередного Бахмутского Уездного Земского собрания сессии, 1913. – Бахмут, 1913. – С. 36
35. ГАДО. Ф. Р – 2334, оп. 1, д. 7, лл. 43-46

36. Петренко А.Е., Корчанова Ю.А. Из истории пчеловодства Донбасса. Историчні записки. Збірник наукових праць. Вип. 20.2 – Луганськ: СЛУ ім. В. Даля. – С. 134.

37. Бондарчук Г.Л. Історія розвитку та сьогодення бджільництва в Україні. Историчні записки. Збірник наукових праць. Вип. 21 – Луганськ: СЛУ ім. В. Даля. – С. 29

38. Сабаева Ю. Актуальні проблеми бджільництва Луганщини в сучасних умовах. // «Нива» №2, Луганск, ЛНАУ, 2009. – С. 3.

Корчанова Ю.О. Из історії бджільництва Донбасу (XIX-початок XXI ст.).

Ключові слова: бджільництво, Донбасс, Донецька губернія, Катеринославська губернія, бджолорадгосп.

Korchanova J.A. From beekeeping history Donbass (XIX - the beginning of XXI item).

Keywords: beekeeping, Donbass, Donetsk province, Ekaterinoslavsky province, пчелосовхоз.

УДК 930+94

Крот В.А.

БЫЛА ЛИ ПОЛЬША НЕВИННОЙ ЖЕРТВОЙ АГРЕССИИ?

В статье утверждается, что именно губительный внешнеполитический курс польского правительства накануне Второй мировой войны привел народ Польши к катастрофе 1939 года.

Ключевые слова: внешняя политика, польское правительство, Германия.

В последнее время в Польше появился ряд публикаций [1], авторы которых, осуждая советско-германский пакт о ненападении 1939г. и возлагая ответственность за развязывание II Мировой войны на Германию и Советский Союз, изображают Польшу как невинную жертву двух агрессоров. В этих публикациях явно просматривается политическая подоплека, и они не имеют ничего общего с действительностью. Непредвзятый анализ предвоенной политики Польши приводит к совершенно другим выводам.

Прежде всего следует отметить, что главным содержанием довоенной политики Польши была непримиримая борьба против СССР и подготовка к участию во всеобщем «крестовом» походе против него. Эти цели и определили выбор союзников. В предвоенные годы Польша все больше отходит от сотрудничества с Францией, на помощь которой она опиралась с момента возрождения 1919г., и сближается с нацистской Германией. Ориентация на Германию была избрана несмотря на многовековую немецкую агрессию против Польши и на то, что в рассматриваемый период под властью нацистской Германии находились силезские и поморские земли. Но деятели «санационного режима» рассчитывали компенсировать утрату исконных польских земель на Западе захватом Советской Украины и Белоруссии.

Заклучив с Германией договор «о дружбе и ненападении» в 1934г., польские правящие круги стремились объединить усилия Варшавы и Берлина в экспансии на Восток. Санационные политики не скрывали от своих новоявленных союзников экспансионистские планы в отношении Советского Союза. Гитлер, поощряя эти планы, никогда не рассматривал Польшу как равноправного союзника и не собирался отдавать ей Украину – будущую «житницу III рейха». Идя на заключение договора с Польшей, он преследовал

свои цели: преодолеть политическую изоляцию, оторвать Польшу от Франции, и не допустить какого-либо взаимодействия между Польшей и СССР.

Германо-польский договор вызвал обеспокоенность в странах Центральной Европы. Канцлер Австрии Дольфус сказал в беседе с поверенным в делах Польши в Вене, что заключив договор, Варшава нарушила и без того шаткое равновесие в этом нестабильном районе континента [2]. Американский историк и журналист Ширер писал по поводу заключения германо-польского договора, что «он не только наносил удар по концепции коллективной безопасности, но и подрывал союзнические отношения Франции и Восточной Европы» [3].

Планы и действия польского правительства приобретали особое значение для дела мира уже в силу географического положения Польши. В 30-е годы она оказалась на авансцене борьбы между силами мира и войны. Перед руководством страны стояла дилемма: стать и числе других государств преградой на пути агрессоров или их активным сообщником. Правящие круги Польши избрали второй путь. После заключения договора с Германией Польша шла в фарватере немецкой политики, неизменно поддерживая все начинания Германии и её союзников: занятие Рейнской демилитаризированной зоны немецкими войсками, захват Италией Эфиопии, вмешательство Германии и Италии в гражданскую войну в Испании, присоединение Австрии к Германии, расчленение Чехословакии. Ослепленные антикоммунизмом и ненавистью к России, они не понимали того, что германская агрессия на Востоке неизбежно приведет к порабощению славянских народов и в недалеком будущем Польша сама станет объектом германской агрессии. Противоположную позицию в области внешней политики заняли польские коммунисты. Они указывали, что действия стоящих у власти политических сил противоречат не только социальным устремлениям польских трудящихся, но и национальным интересам Польши. Более того, действия правителей Польши угрожают самому национальному существованию поляков. «Борясь против махинаций Бека и Гитлера, - подчеркивалось в постановлении IV Пленума ЦК Компартии Польши, состоявшегося в 1936г., - наша партия защищает как мир, так и национальную независимость... мы –коммунисты – не позволим превратить нашу страну в плацдарм или проходной коридор для гитлеровских генералов, стремящихся поработить как польский народ, так и народы Советского Союза» [4].

Когда в 1938г. Германия предъявила территориальные претензии к Чехословакии, Франция, имевшая военные союзы с Чехословакией и Польшей, предложила последней заключить аналогичный договор с Чехословакией. В таком случае вокруг Германии образовался бы союз достаточно сильных государств, и Германия не рискнула бы напасть на Чехословакию. Но Польша ответила отказом на предложения французов. Она также заявила, что не допустит советские войска, если они попытаются прийти на помощь Чехословакии. Более того, в разгар чехословацкого кризиса 21 сентября 1938г. Польша предъявила Чехословакии ультиматум, требуя передачи ей Тешинской области. Министр иностранных дел Польши Ю.Бек рассчитывал, что в случае

распада Чехословакии Польше удастся, с одной стороны, присоединить Тешинскую область, с другой – создать независимую Словакию, которая стала бы польским протекторатом. Польша поддержала также притязания Венгрии на Закарпатскую Украину [5].

27 сентября последовало второе требование. В стране нагнеталась античешская истерия. Правительственная пресса всячески поносила не только правящие круги Чехословакии, но и его народ, историю, политический строй. Измышления этой прессы не знали пределов. Чехословакию изображали как форпост Коминтерна, а Бенеша как поджигателя войны, которая в свою очередь, должна привести к «мировой революции».

От имени так называемого «Союза силезских повстанцев» в Варшаве совершенно открыто была развернута вербовка в «Тешинский добровольческий корпус». Формируемые отряды добровольцев направлялись к чехословацкой границе, где устраивали вооруженные провокации и диверсии. 27 сентября в течение всей ночи почти во всех районах Тешинской области были слышны вооруженная стрельба и пулеметная перестрелка, взрывы гранат и т.д. Наиболее кровавые стычки, как сообщало Польское телеграфное агентство, наблюдались в окрестностях Богумина, Тешина, Яблункова, в местечках Быстрице, Коньска и Скшечень. Вооруженные группы повстанцев неоднократно нападали на чехословацкие склады оружия, польские самолёты ежедневно нарушали чехословацкую границу. [5а] Свои действия поляки координировали с немцами. Польские и немецкие военные договаривались о линии демаркации войск в случае вторжения в Чехословакию [6].

24 сентября, используя в качестве предлога ограничение Чехословакией транспортной связи с соседними государствами в связи с мобилизацией, Польша по примеру Германии прекратила с ней всякую транспортно-телеграфную и телефонную связь. По существу это была блокада. Польша обратилась также к венгерскому правительству с предложением закрыть всякий транзит Чехословакии через территорию Венгрии. После чего венгерское правительство присоединилось к блокаде Чехословакии [7].

Узнав о предстоящей конференции четырех великих держав - Германии, Италии, Великобритании и Франции – польские дипломаты развили необычайную активность. Бек был уверен, что представители Польши будут участвовать в этой конференции и добивался, чтобы вопрос о польских территориальных претензиях к Чехословакии был включен в повестку дня.

29-30 сентября 1938г. состоялась Мюнхенская конференция, на которой Англия и Франция, чтобы «умиротворить» Гитлера цинично сдали ему своего союзника Чехословакию. Однако Польша вопреки её ожиданиям на конференцию не была приглашена. Это было поражением дипломатии Польши, которая претендовала на руководящую роль в Восточной Европе. Конференция показала, кто будет вершить судьбы в этом регионе. Что же касается вопроса о польском меньшинстве в Чехословакии, то он был затронут лишь в приложениях к протоколам конференции. В них указывалось, что требования Польши должны быть решены путем двусторонних переговоров заинтересованных правительств. Если в течение месяца страны не смогут

прийти к соглашению, то вопрос будет рассмотрен участниками Мюнхенской конференции [8].

Однако Польша не стала проводить переговоры, а предприняла немедленный «самостоятельный» захват Тешинской области. В результате к Польше была присоединена территория, где проживало 80 тыс. поляков и 120 тыс. чехов. При этом главным приобретением стал промышленный потенциал захваченной области. Расположенные там предприятия давали в конце 1938 года почти 41% выплавляемого в Польше чугуна и почти 47% стали [9]. Как писал по этому поводу в своей книге У.Черчилль, Польша с жадностью гиены приняла участие в ограблении и уничтожении чехословацкого государства [10]. Ему вторит американский историк Болдуин: «Польша и Венгрия, как стервятники, отрывали куски умирающего разделенного государства» [11]. Но в Польше захват Ташинской области рассматривался как национальный триумф. Ю. Бек был награжден орденом Белого орла, а благодарная польская интеллигенция поднесла ему звание почетного доктора Варшавского и Львовского университетов. 9 октября 1938г. «Газета польска» писала «...открытая перед нами дорога к державной, руководящей роли в нашей части Европы требует в ближайшее время огромных усилий и разрешения неимоверно трудных задач» [12].

Современные историки стараются не вспоминать эту позорную страницу польской истории. Возмущаясь «четвертым разделом Польши», надо бы вспомнить и собственное участие в разделе Чехословакии.

Через несколько месяцев после раздела Чехословакии Польша сама стала объектом гитлеровских притязаний. 21 марта 1939г. германское правительство в ультимативной форме потребовало от Польши вернуть Германии Данциг (Гданьск) и предоставить «коридор» в Восточной Пруссии для строительства автострады. 28 апреля Германия денонсировала германо-польский пакт о ненападении и дружбе от 1934г., давая понять, что она не исключает в случае отказа войны против Польши. Конечно планы Гитлера не ограничивались Данцигом и автострадой. Речь шла о гораздо большем. На совещании германского генералитета 23 мая Гитлер заявил: «Данциг отнюдь не тот объект, из-за которого все предпринимается. Для нас речь идет о расширении жизненного пространства на Востоке.... Таким образом, вопрос о том, чтобы пощадить Польшу, отпадает, и остается одно решение: при первом же подходящем случае напасть на Польшу» [13].

Как же вела себя Польша в этой критической ситуации? Когда Великобритания и СССР предложили Польше расширить её союз с Румынией и направить его на отражение фашистской агрессии, Польша ответила отказом. Имея договор с Францией и Великобританией, она была уверена, что Германия не решится на неё напасть, а нападет на СССР и тогда она сможет осуществить давно вынашиваемые планы в отношении Советского государства. В ходе дальнейших переговоров Советский Союз и Франция предложили Польше в случае нападения на неё Германии предоставить союзнику Франции – Красной Армии – узкий коридор, чтобы она смогла войти в соприкосновение с

немецкими войсками и тем самым помочь Польше и Франции. Но министр иностранных дел Польши отказался даже обсуждать это предложение.

Сейчас некоторые польские историки объясняют отказ Польши тем, что она якобы боялась, что советские войска после победы над немцами не уйдут из Польши. Но в рассматриваемый нами период такая причина не выдвигалась, ибо она была снята с самого начала переговоров. 18 августа 1939 года премьер-министр Франции Даладьё через посла США в Париже Буллита информировал о положении дел правительство США. Буллит телеграммой сообщил о позиции Даладьё: «Он считает величайшей глупостью со стороны поляков отвергать русское предложение действительной военной помощи. «Буллит сообщил» о возможности послать две французских и одну английскую дивизию для Польши так, чтобы поддержка не была исключительно русской, а международной. Более того он (Даладьё) может получить от Советского правительства самые абсолютные гарантии об эвакуации впоследствии с польской территории, а Франция и Великобритания дадут абсолютные гарантии этих гарантий» [14]. При этом зоны прохода советских войск строго ограничивались: район Вильно (Виленский коридор) и Галиция [15]. Глава французской делегации на переговорах в Москве генерал Думенк в телеграмме военному министерству Франции от 15 августа подчеркивал: «Отмечаю большое значение, которое с точки зрения устранения опасения поляков имеет тот факт, что русские очень строго ограничивают зоны вступления (советских войск), становясь исключительно на стратегическую точку зрения» [16].

Однако министр иностранных дел Польши Ю.Бек 19 августа 1939г. ответил послу Франции в Варшаве Леону Ноэлю: «Для нас это принципиальный вопрос: у нас нет военного договора с СССР: мы не хотим его иметь: я, впрочем, говорил это Потемкину. Мы не допустим, что в какой либо форме можно обсуждать использование части нашей территории иностранными войсками» [17]. Попытка воздействовать на польское правительство через начальника Генштаба маршала генерала Стахевича, и найти какое-то компромиссное решение также была безуспешной. На все доводы приводимые генералом Мюссе и британским атташе, Стахевич упрямо твердил: «Польша не может согласиться, что иностранные войска вступят на её территорию. Таково завещание Пилсудского» [18]. В условиях смертельной опасности, нависшей над Польшей, такое поведение её руководства было совершенно иррационально. К этому следует добавить, что Польша не только не желала советской помощи, но и до последнего момента продолжала вынашивать завоевательные планы по отношению к Советскому Союзу: Так, в докладе II отдела Главного штаба Войска Польского подчеркивалось: «Расчленение России лежит в основе польской политики на Востоке» [19].

Наконец, 22 августа в канун заключения советско-германского пакта о ненападении министр иностранных дел Франции требует от французского посла в Варшаве «принять в самом срочном порядке новые усилия перед маршалом Рыдз-Смиглы с целью устранить, пока еще есть время, единственное препятствие, которое вместе с тем мешает заключению трехсторонних соглашений в Москве. ...любая возможность договориться с Советским

правительством, что может еще быть обеспечено положительным ответом польского правительства, позволила бы нам ограничить, как по духу, так и по букве значение будущего германо-русского соглашения, ставя, по крайней мере, вопрос о его совместимости с обязательствами, взятыми в то же время СССР по отношению к Франции и Великобритании.

Благоволите особо настаивать на этом, подчеркивая самым решительным образом, что Польша ни морально, ни политически не может отказаться испытать этот последний шанс спасти мир» [20].

Но польское правительство этот последний шанс не использовало. 1 сентября 1939 года войска гитлеровской Германии вторглись на территорию Польши.

Польша не была невинной жертвой агрессии. Правящие круги Польши усиленно способствовали разжиганию Второй мировой войны, всячески повторствуя гитлеровской агрессии и надеясь воевать в союзе с Германией против СССР. Катастрофа, постигшая Польшу – это результат всей предвоенной политики польского правительства, за которую расплачиваться пришлось польскому народу.

Литература

1. Dybkowski A., Żaryn M., Żaryn J Historia Polski od najdawniejszych czasów do naszych lat. – Warsz., 1995; Motyka G. Tak było w Bieszczadach – Warsz., 1999; Ajnenkiel A. Prezydenci Polski – Warsz. 1991.
2. Kolodzieczyk K. Państwa Europy środkowej a kwestja austriacka w 1934 / K. Kolodzieczyk // Studia z dziejow ZSRR i Europy środkowej, T.4. – Wrocław, 1968, s 158.
3. Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. // У. Ширер - Т. 1. – М., 1991, с. 249.
4. Buszko Jozef. Historia Polski (1864 – 1948) // J. Buszko– Warsz. 1989, s 330.
5. Koźmiński M. Polska i Węgry przed drugą wojną światową. Z dziejów dyplomacji i irredenty // M. Koźmiński - Kraków, 1970, s 102.
- 5а. Гришин Я. Я. Путь к катастрофе. // Я. Я. Гришин – Казань, 1999, с. 127.
6. Там же, с.132.
7. Monachium 1938. Polskie dokumenty duplomacuczne. Opr. Landau Z., Tomaszewski J, - Warsz. 1985, s. 404 – 406.
8. Там же.
9. Гришин Я. Я. Ук. соч. с. 153.
10. Черчилль У. Вторая мировая война. Т. 1. // У. Черчилль – М., 1997, с. 163.
11. Болдуин Х. Сражения выигранные и проигранные. // Х. Болдуин - М., 2001, с. 11.
12. Гришин Я. Я. Ук. соч., с. 150.
13. Документы и материалы кануна второй мировой войны. (1937–1939 гг.) Т. 2. – М., 1981, с.98.
14. Год кризиса, 1938 – 1939: Документы и материалы. Т.2 – М., 1990, с.273 – 274.
15. Там же, с.216.
16. Там же, с.228 – 229.
17. Там же, с.279.
18. Там же.
19. Z dziejów stosunkow polsko – radzieckich: Studia i materialy. – Warsz. 1968, Т. 3 s 262 – 263.
20. Год кризиса. С.305 – 306.

Крот В.А. Чи була Польща безвинною жертвою агресії?

В статті стверджується, що саме згубна зовнішня політика польського уряду напередодні Другої світової війни привела народ Польщі до катастрофи 1939 року.

Ключові слова: зовнішня політика, польський уряд, Німеччина.

Krot V.A. Whether was Poland innocent victim of the aggression?

In the article the foreign policy of Poland on the eve II World War is analyzed.

Key words: foreign policy, Polish government, Germany.

УДК 94 (477) "12"

Кубанов Р.А.

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І МОНГОЛЬСЬКА ВЛАДА: ВІДНОСИНИ ПІСЛЯ ЗАВОЮВАННЯ КОЧОВИКАМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядаються взаємовідносини православної церкви з монгольською владою. Аналізуються причини підтримування православними діячами політики завойовників.

Ключові слова: монголи, Давньоруська держава, кочівники.

Історія вторгнення монгольських полчищ до Східної та Центральної Європи, створення нової політичної системи в східній частині європейського континенту постійно перебуває в центрі уваги дослідників, має величезну історіографію. Проте накопичення інформації сприяє виникненню нових питань у науковців, спонукаючи їх до подальшого дослідження історії держави монгольських ханів, вивчення механізмів взаємовідносин монголів із Руссю.

У працях М. С. Грушевського [16] розглянути лише деякі аспекти цих відносин. Із сучасних робіт заслуговують уваги праці С. О. Павленка [1], В.В.Каргалова [20], О. Б. Головка [5], побудовані на письмових джерелах та археологічному матеріалі. Свій внесок у висвітлення проблеми зробили В.Т.Пашуто [11], В. М. Бодрухин [2], М. В. Єльніков [15]. Серед джерел виділимо руські літописи [8; 10].

У даній праці робиться спроба визначити характер та особливості відносин православної церкви з монгольською владою.

Перший удар монгольської навали був для православної церкви таким же хворобливим, як і для інших боків руського життя. Кочовики, захоплюючи князівства Південної Русі, ніяким чином не виявляли шаноби до віри підкорених. Загарбники скарали на смерть єпископа Переяслава. У Чернігові були знищені і розграбовані Єлецько-Успенський, Борисоглібський монастирі. Зазнав пожежі й грабунку центральний чернігівський Спаський собор. Використовуючи ті же методи, загарбники діяли в Києві. Як повідомляє "Київський синопсис", вороги "церковь пресвятыя Богородицы Печерскую оскверниша ... и весь монастырь со всеми украшениями и каменными стенами до основания искорениша и разметаша". У Володимирі-Волинському, за літописним свідченням, "церква ... исполнена трупьями" [1, с. 49]. Таким чином, багато соборів, монастирів і церков було спалено чи розграбовано. Місто Київ і митрополія руської церкви знаходилися в жалюгідному стані і не могли служити центром для південноруської церковної адміністрації.

Після бурхливих подій Батиєвого походу поступово взаємини між церквою і монгольською адміністрацією змінювалися. На думку В. М. Бодрухіна пом'якшення ставлення загарбників до християнської віри пов'язано з тим, що монголи толерантно ставилися до різних релігій, цей принцип у політичній діяльності встановив ще засновник імперії Чингізхан, який віддавав перевагу уйгурській культурі як найбільш придатній для монголів. Між уйгурами були розповсюджені християнство, іслам, буддизм, але ніколи не існувало ані релігійного фанатизму, ані усобиць на релігійному ґрунті [2, с. 225].

Так, у Великій Ясі вказувалося: “Він (Чингізхан) ухвалив, щоб на нащадків Ал-бека Абуталіба, усіх до єдиного, не були накладені податі і податки, а також ні на кого з факірів, читців аль-Корана, законодавців, лікарів, чоловіків науки, що присвятили себе молитві й пустельництву, муедзинів і обмиваючих тіла небіжчиків не були накладені податі і податки... Він ухвалив поважати всі сповідання, не віддаючи переваги жодному. Усе це він наказав як засіб бути бажаним Богу... Він заборонив їм віддавати перевагу якій-небудь із сект, вимовляти слова, уживаючи почесні назви, а при звертанні до султана чи до кого іншого повинно вживати просто його ім'я” [3, с. 144–145]. Проте, наприклад, С. О. Павленко доводить, що насамперед монголи переконались у глибокій вірності й незрадливості православних своєму Богові, а також перевагах християнського віровчення над язичницьким. Вчинок князя Михайла і його боярина Федора здивував навіть Батия. Великий резонанс їх мученицької смерті за віру, без сумніву, позитивно вплинув на подальший характер зміни тактики ординців, щодо вірувань підкореного народу. Загарбники починають симпатизувати християнській вірі. Син Бату Сартак стає християнином. Хан Гуюк у 1247 р. теж збирався охреститися. Він тримав біля свого шатра чимало руських священників і дозволяв їм справляти службу у часовні [1, с. 50].

Перші особи православної церкви також виказували зацікавленість у союзі з кочовиками. До зміни поглядів церковних лідерів і їх відносин до завойовників привели переговори Данила Галицького з папою Римським. За висновками В. В. Каргалова, церковники дуже підозріло стежили за переговорами антимонгольського угруповання князів із папською курією, вбачаючи в союзі з католицькими державами реальну погрозу своїм доходам і привілейованому положенню. Руська церква згодна була бачити в Русі монгольське ярмо, від якого її прибуток не страждав, чим допустити представників католицької церкви забирати свої споконвічні доходи [20, с. 75]. Отже, для православної церкви залежність від монгольської влади була меншим злом у порівнянні з утратою впливу на землях Давньоруської держави.

На думку Г. В. Вернадського, спокій для православних настав тільки після 1246 р., коли “... після шестирічної перерви Данило Галицький узяв на себе ініціативу відновлення митрополичого престолу і відправив свого кандидата, західноруського ченця по імені Кирило, у Нікею за схваленням патріарха. Кирило був належним образом присвячений у сан митрополита Київського, але через заплутану ситуацію на Сході він не повертався на Русь до 1249 чи 1250 р. Знайшовши Київ зовсім розореним і непридатним для встановлення там єпархіальної адміністрації, він відправився у Східну Русь. Його несхвалення

переговорів князя Галицького з папою виявилось додатковим мотивом для такого рішення. Більш того, Олександр офіційно був київським князем, хоча фактично знаходився в Новгороді” [6, с. 153–154]. Можливо, митрополит хотів заручитися підтримкою київського князя в майбутніх переговорах з монголами. Н. Д. Полонська-Василенко підкреслює: “Сумним явищем для України був переїзд до Суздальщини Київського митрополита. Звичайно митрополиту тяжко стало жити в Києві, який утратив значення столиці, резиденції великого князя ... він мандрував то в Чернігів, то в Рязань, то у Володимир-над-Клязьмою, в 1251 р. – в Новгород, а в 1252 р. – знов у Володимир, потім у Київ і знов – у Володимир. Найдовше жив у Володимирі, хоч зберігав титул митрополита Київського” [7, с. 190]. Докладно говорить про поїздку митрополита Кирила Никонівський літопис: митрополит “иде изъ Киева въ Черниговъ, таже прииде въ Рязань, таже прииде въ Суздальскую землю, и сретоса его князи и бояре съ великою честью” [8, с. 137].

Таким чином, переїзд митрополита до Східної Русі, багато вчених оцінюють як політичне зрадництво, як відмову від підтримки Кирилом свого заступника – Данила Галицького. О. В. Борисова вважає: “Кирило поїхав одним у Нікею, а повернувся зовсім іншим. Він виїхав як східний християнин, толерантний до Риму, а повернувся його заклятим ворогом. Вочевидь, патріарх Мануїл II у Нікеї плідно (для себе) попрацював над його свідомістю. Тільки за таку ціну, схоже, патріарх погодився призначити на Київський престол русича вперше від часу хрещення Русі князем Володимиром”. Авторка доходить до висновку, що патріарх витягнув з Кирила обіцянку виїхати за межі Галицько-Волинського князівства. Саме тому, з Нікеї Кирило повернувся ворогом церковної унії Данила з Римом і прихильником політики монголів [9, с. 102]. Проте існує інша припущення. На думку В. В. Каргалова, митрополит Кирило залишався вірним помічником князя Галицького, допомагаючи йому в створенні антимонгольського союзу. Він дійшов висновку, що в “прямий зв’язок із поїздкою митрополита Кирила по Північно-Східній Русі можна поставити укладання шлюбу між великим володимирським князем Андрієм Ярославовичем і дочкою Данила Галицького” [20, с. 98]. Літопис констатує, що в 1251 р. “оженился княз Ярославичь Андреи Даниловною Романовича, и венча и митрополить в Володимери” [10, стб. 472]. На нашу думку, краще уникати полярних точок зору. Літописні дані, що свідчать про велику кількість поїздок митрополита по руським містам, сформований і підкріплений шлюбом кровний союз двох найсильніших князівських родів говорять про те, що Кирило з усією серйозністю сприйняв новий статус, виявляючи турботу про розвиток своєї митрополії, він не зраджував інтереси князя Галицького. Можливо, не згодний з Даниловою церковною політикою, митрополит проявив зайву ініціативу у встановленні тісних зв’язків із монголами. Однак, дипломатичну толерантність не можна називати зрадництвом. Подальший аналіз історичних подій підтверджує успішність політичної лінії Кирила не як ставленика князя Галицького, а як митрополита, котрий у складні роки монгольського завоювання зумів забезпечити розвиток і процвітання православної церкви на Русі.

Отже, після навали Батия церква продовжувала відігравати величезну роль у політичному житті Русі. Іноді перші представники церковних кіл таємно підтримували деяких князів у їхній боротьбі проти монгольського панування. Проте ці випадки рідкісні, а висновки по них заперечні. Найчастіше церковники, користуючись прихильністю ханів, виступали сполучною ланкою між руськими князями і монгольською верхівкою.

Зазначимо, що глобально ханська політика щодо православної церкви була змінена після монголо-нікейських переговорів 1257 р. В. Т. Пашуто повідомляє, що у переговорах брали участь і руські дипломати тому, що саме тоді монголи погодилися дотримуватися колишнього порядку в русько-візантійських церковно-політичних відносинах. Тоді ж, імовірно, князь Олександр Ярославович виклопотав у монголів звільнення руських церковників від монгольських поборів [11, с. 274].

Русько-візантійські церковні відносини продовжували розвиватися. Однак, вони були поставлені під прямої контроль ханської влади. В. М. Бодрухин доводить, що хан Берке у 1261 р. погодився з ініціативою Олександра Невського і митрополита Кирила щодо організації руської єпископії в Сараї. За монгольських часів були ще засновані дві єпархії в Західній Русі, а також чотири – у Східній [12, с. 225]. А. С. Хорошев підкреслює, що “сарайська кафедра була основана при Берке – першому золотоординському ханові, що прийняв іслам й енергійно розповсюджував його серед ординських феодалів” [13, с. 75]. Звідси, можна зазначити, що монголам був вигідний союз із православною церквою, яка мала великий політичний вплив на землях колишньої Давньоруської держави.

На погляд І. В. Белозерова [14,] і М. В. Єльнікова [15], однією з причин, чому монголи пішли на поступки руській церкві, була можливість використання руського духівництва для дипломатичного впливу на інші держави. Згідно з канонічними правилами, голова руської православної церкви призначався у Константинополі, до того ж часто сам походив із Візантії. Основний шлях із Константинополя до Русі йшов по Волзі, через столицю Улусу Джучі. Монгольські хани як володарі верховної (мирської) влади в Русі могли відправляти сарайських єпископів до Візантії з дипломатичними дорученнями. Саме з того часу виник своєрідний геополітичний трикутник “Русь – Сарай – Константинополь”, що дуже чітко простежується в історії контактів руських митрополитів і ханів Улусу Джучі [14, с. 6].

Значно покращилося становище православної церкви за часів правління Менгу-Тимура. М.В. Єльніков констатує: “Свідоцтво про пільги церкві під час першого перепису населення на Русі (1245) не виявлено. Але у 1257 р., за другого податкового перепису, духовенство й православний причет (населення, приписане до монастирів: ченці, настоятелі, пономарі тощо) залишилися поза „числом”, тобто їх звільнили від усіх податків і платежів” [15, с. 95]. Згодом церква укріплює свої позиції, отримує ханські ярлики, завдяки власній єпископії в Сараї добивається від хана важливих привілеїв, які ставлять її у вигідніше становище, ніж підкорених князів. У 1267 р. у ярлику митрополиту Кирилу хан Менгу-Тимур наказував щиро молитися за нього Богові. За це від

духовенства “не надобе имъ дань, и тамга (мити), ни ямъ (давати коней), ни подводи, ни война, ни кормъ, не надобе имъ ни которая царева пошлина (податок на хана), ни царицына, ни князей, ни рядцевъ, ни дороги (на рїжних управителїв), ни посла (на ханських послїв), ни которыхъ пошлинниковъ (збирачїв)” [16, с. 297]. М. С. Грушевський підкреслює: “Разом із духовенством увільняються від податків їх родини невіддалені. Їх земель і маєностей урядники не можуть рушати, ані брати церковних людей і підданих на роботу. Віру руську зневажати забороняється під карою смерті” [16, с. 297].

За думкою Г. В. Вернадського, ярлик спочатку був написаний монгольською мовою, а потім його переклали на давньоруську. Співавтором документа вчений називає сарайського єпископа Митрофана і зазначає, що лише він мав змогу ввести санкцію про нещирю молитву. Таким чином, завдяки письмовому наказу хана “були затверджені привілеї духовництва як соціальної групи ... духовництво і люди, що опинилися під його юрисдикцією, склали привілейовану групу, і таким чином були закладені підвалини церковного багатства” [6, с. 172–173]. Взагалі, церква опинилася у винятковому становищі: вона не сплачувала нічого ані ординському хану, ані руським князям, не мусила постачати воїнів (від населення, що було підвладне церковній юрисдикції), мала право безмитної торгівлі. Ханські ярлики охороняли землі, водоймища, млини й садиби, тому до церковних земель тяглося місцеве населення. Отже, ярлик Менгу-Тимура сприяв оформленню міцного союзу, що зв’язав руську церковну ієрархію з усією системою монгольського панування на Русі.

Політичний союз із монголами, привілейоване положення духовенства, матеріальне благополуччя церковної організації – усе це не могло не позначитися на падінні морального авторитету духовенства в народних масах і змусило православних ієрархів на одному із соборів визнати необхідним підняти престиж церкви. О. С. Хорошев дійшов висновку, що найбільш зручним варіантом згладжування гострих соціальних кутів виявилася церковна канонізація [13, с. 76]. Він доводить, що канонізація другої половини XIII ст. представлена широким князівським “потокм”: Василь Костянтинович, Юрій Всеволодович і вся його родина, Роман Ольгович, Михайло Всеволодович, Олександр Ярославович Невський, Михайло Ярославович [13, с. 76].

Культ Михайла Всеволодовича та його боярина Федора, який був замучен разом із ним, суперничав із кльтами найбільш знаменитих руських святих. Вони були канонізовані як святі мученики. Проте церква всіляко прагнула “обілити” монгольського хана в момент “мученицького подвигу” князя: Михайло Чернігівський піддадуть катуванням і стратять не за наказом Батия, але за указівкою вельможі Елдега, а палач князя – колишній християнин [13, с. 77]. Подібний підтекст політичної канонізації визначається відносинами православної церкви з монгольською владою. Можна констатувати, що наділена монгольськими привілеями, церква шанобливо відносилася до ханів, боячись утратити їхню підтримку. У церковників з’явилися засоби не тільки для безбідного життя, але і для масового будівництва храмів. Найбільше число православних храмів на Русі було побудоване під час монгольського панування [18, с. 113].

Зазначимо, що недоліки політики, проведеної в монгольський період, не перешкодили православній церкві зіграти позитивну роль у розвитку південноруських земель. Духовна влада зберегла автономні церковні інституції і стала для людності єдиною міцною опорою, яка оберігала народ від втрати своєї самобутності. С. О. Павленко підкреслює: “Катастрофа, яку пережили люди з приходом монголо-татар, не могла не призвести до песимістичних настроїв та занепадницького відступництва від всіх духовних святинь попереднього укладу життя. Русичі у більшості своїй, однак не розчинились в Орді, як чимало інших підкорених народів. Їхня духовна відособленість відіграла помітну роль у подальшому відродженні сил опору поневолювачам” [1, с. 51].

Ослабивши політичну владу князів і адміністративно-економічні зв'язки між руськими землями, але не торкнувшись при цьому багатств і повноважень церкви, монгольське панування сприяло тому, що православна церква перетворилася в могутню ідеологічну підставу, яка скріпляла розрізнені руські князівства [19, с. 175]. Православна церква підтримувала морально людей в тяжку годину, духовні ієрархи були арбітрами в міжкнязівських справах, митрополити і прості церковники часто мандрували по країні, намагаючись виправити недоліки в роботі місцевої церкви і житті рядового населення.

Підведемо деякі підсумки.

Після бурхливих подій Батиєвого походу, поступово взаємини між церквою і монголами поступово налагоджувалися. Пом'якшення ставлення загарбників до християнської віри пов'язано з тим, що монголи толерантно ставилися до різних релігій, цей принцип у політичній діяльності встановив ще засновник імперії Чингізхан.

Глобально ханська політика щодо православної церкви була змінена після монголо-нікейських переговорів 1257 р. Монголи погоджуються дотримуватись колишнього порядку в русько-візантійських церковних відносинах, з огляду не тільки на можливість більш зручного контролю русько-візантійських відносин, але і на ті зовнішньополітичні вигоди, котрі послабили можливого супротивника в майбутньому в особі Західноєвропейських держав.

Перші особи православної церкви також були зацікавлені в союзі з кочівниками. Для церкви залежність від монгольської влади була меншим злом у порівнянні з утратою впливу на землях Давньоруської держави. Так, ярлик Менгу-Тимура сприяв оформленню міцного союзу, що зв'язав руську церковну ієрархію з усією системою монгольського панування на Русі.

У цілому можна констатувати, що недоліки політики, проведеної в монгольський період, не перешкодили православної церкві зіграти позитивну роль у розвитку Давньоруської держави. Духовна влада зберегла автономні церковні інституції і стала для людності єдиною міцною опорою, яка оберігала народ від втрати своєї самобутності.

Надалі представляється перспективним розгляд питань, зв'язаних з аналізом політичних і економічних наслідків монгольського панування для Давньоруської держави.

Література

1. Павленко С. О. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді / С. О. Павленко. – Чернігів : Видання журналу “Сіверянський літопис”, 1996. – 80 с.
2. Бодрухин В. М. Чернігівська земля – князівство: монографія / В. М. Бодрухин. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 132 с.
3. Чукаева В. О. Русские княжества и Золотая Орда / В. О. Чукаева. – Днепропетровск : Наука и образование, 1998. – 175 с.
4. Нечволодов А. Д. Сказание о Русской земле / А. Д. Нечволодов. – М. : Наука, 1991. – Кн. 2. – 274 с.
5. Головкин О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головкин. – К. : ВД “Стилос”, 2006. – 575 с.
6. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский ; пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1997. – 480 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – Т. 1. – 592 с.
8. Патриаршая или Никоновская летопись // ПСРЛ. – М. : Наука, 1965. – Т. 9-10. – 244 с.
9. Борисова О. В. Історія християнства в Україні: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Борисова. – Луганськ : Вид-во ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2008. – 256 с.
10. Лаврентевська летопись и Суздальская летопись по академическому списку // ПСРЛ. – М. : Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. – 496 с.
11. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1950. – 331 с.
12. Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.) : монографія / В. М. Бодрухин. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – 304 с.
13. Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.) / А. С. Хорошев. – М. : Из-во Московского ун-та, 1986. – 208 с.
14. Белозеров И. В. Русские митрополиты и ханы Золотой Орды: система отношений / И. В. Белозеров // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2003. – № 3. – С. 5–7.
15. Єльніков М. В. Золотоординські часи на українських землях / М. В. Єльніков. – К. : Наш час, 2008. – 176 с.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
17. Дімнік М. Поклоніння Михайлові Всеволодовичу як святому / М. Дімнік // Матеріали церковно-історичної конференції [“Святий князь Михайло Чернігівський та його доба”], (Чернігів, 1–3 жовтня 1996 р.). – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 19–28.
18. Мизун Ю. В. Ханы и князья. Золотая Орда и русские княжества / Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. – М. : Вече, 2005. – 336 с.
19. Булычева М. В. Русь под игом / М. В. Булычева. – М. : ООО “ТД Издательство мир книги”, 2007. – 240 с.
20. Каргалов В. В. Свержение монголо-татарского ига / В. В. Каргалов. – М. : Просвещение, 1973. – 144 с.

Кубанов Р.А. Православная церковь и монгольская власть: отношения после завоевания кочевниками Древнерусского государства.

В статье рассматриваются взаимоотношения православной церкви с монгольской властью. Анализируются причины поддержки православными деятелями политики завоевателей.

Ключевые слова: монголы, Древнерусское государство, кочевники.

Kubanov R. Orthodox church and mongolian power: relations after the conquest of the Old Russian state nomads.

In the clause are considered relations of the orthodox church with the Mongolian authority. The reasons of support by orthodox figures the conquerors politic are analyzed there.

Key words: mongols, Old Russian state, nomads.

УДК 94 (100: 532): 327 «1914/1918»

Ласкавий Д.В.

**БОРОТЬБА У ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ПО ПИТАННЮ ПОЛІТИКИ ЩОДО МЕСОПОТАМІЇ І
ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ АПНК І «ШЕЛЛ» У 1914–1918 РОКІВ**

Стаття присвячена дослідженню епізоду міжнародної боротьби за нафту.

Ключові слова: Месопотамія, політика, нафта, боротьба, Форін оффіс.

З часу виникнення пожару Першої світової війни пройшло вже майже століття, але дискусії навколо причин його виникнення, перебігу й наслідків і досі не вщухли. Одними з найбільш обговорюваних питань, актуальних і сьогодні, залишаються підводні течії й рушійні сили міжнародної боротьби великих держав і компаній за месопотамську нафту, найважливішою складовою частиною якої була саме зовнішня політика Великобританії. І хоча тема нафтового фактору у міжнародних відносинах загалом і британській зовнішній політиці зокрема далеко не нова, тим не менш, питання ступеню впливу ворогуючих між собою Англо-перської нафтової компанії (далі – АПНК) і «Шелл» на визначення британськими правлячими колами політики щодо Месопотамії залишається без ґрунтовної відповіді.

Найбільш відома серед радянської історіографії праця видатного дослідника історії міжнародних відносин О.О. Фурсенка «Нафтові трести та світова політика, 1880-ті роки – 1918 р.», яка продовжує залишатися чи не єдиною на пострадянському просторі великою комплексною, основою на джерелах, роботою з ранньої історії міжнародної боротьби за нафту, але не дає розгорнутої відповіді на означене питання [1]. Зрозуміло, що в одній книзі, якою б великою та змістовною вона не була, неможливо висвіти все розмаїття проблем зовнішньої політики великих держав, тому числі Великобританії, пов'язаних із месопотамською нафтою. Тому скоріш за все через це автор книги присвятив із сімнадцяти глав лише одну подіям, що трапилися упродовж Першої світової війни [2, 433–449]. Також небагато інформації, близької до обраної проблематики, можна знайти у кандидатській дисертації Г.Н. Валіахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)», що представляє сучасну російську історіографію. У названій праці власне лише півтора десятка сторінок, із більш ніж півтораєста, присвячено міжнародній боротьбі за месопотамську нафту упродовж 1914–1918 років [2, 51–66]. Звісно що за таких умов, проблеми зовнішньої політики Великобританії, пов'язані з міжусобицями в середині британських правлячих кіл, залишилися не розкритими.

Що стосується англійської історіографії, то її розмаїття набагато ширше і більше, ніж радянської та російської, як і будь-якої іншої, але порівнювати їх за

допомогою кількісних і якісних було б помилкою. Для британців названа проблематика є вітчизняною історією, тоді як для всіх інших закордонною, точніше всесвітньою, та й базуються праці на різних архівних джерелах, чим, до речі, невільно доповнюють одна одну. Тим більше, якщо як слід придивитися, то справді ґрунтовних, неупереджених праць також знайдеться не так і багато, й ще менше, тих, що перекладені на російську мову, не кажучи вже про українську.

Серед таких праць слід зупинитися на двох наступних статтях, опублікованих в англійському періодичному виданні «Хісторікл Джорнал». Перша під назвою «Месопотамія у британських воєнних цілях, 1914–1918» належить перу В. Ротвелла (Університет Екзетера) і присвячена дослідженню поглядів різних представників британських правлячих кіл на ситуацію в межиріччі Тигру та Єфрату [3, 273–294]. Використавши досить великий об'єм цінного джерельного та історіографічного матеріалу, автор довів, що «воєнні цілі коливалися в залежності від місцевої й загальної воєнної і політичної ситуації», тобто, іншими словами, всі пливли за течією [3, 293]. Друга праця «Британський уряд і нафтові компанії 1912–1924: пошук нафтової політики», також стаття й опублікована у тому самому журналі, але на сім років пізніше, написана Дж. Гарет Джонсом («Корпус Крісті Колледж» в Кембріджі) [4, 647–672]. Він, спираючись, як і В. Ротвелл, у своїх судженнях на інформативні англійські джерела та історіографію, прийшов до висновку, що Великобританія, завдяки внутрішнім міжусобицям, ускладненими ворожнечею провідних нафтових компаній, закінчила війну так само, як і почала – без зрозумілої і загально прийнятої нафтової політики [4, 668].

Таким чином, мета статі полягає у тому, щоб використовуючи не введені до наукового обігу джерела з Національного архіву Великобританії й спираючись на здобутки охарактеризованої англійської історіографії, дослідити на тлі протистояння між АПНК і «Шелл» боротьбу у правлячих колах Британської імперії по питанню політики щодо Месопотамії у 1914–1918 років.

Коли 4 серпня 1914 року британський монарх поставив підпис під раніше ратифікованою парламентом угодою з АПНК про придбання урядом Г. Асквіта контрольного пакету її акцій у багатостраждальному підприємстві групи Уільяма Дарсі зітхнули з полегшенням, сподіваючись на спокій під широким крилом держави з гарантованим ринком збуту та підтримкою в подальшій експансії в Месопотамію. Проте, війна між Великобританією і Німеччиною, за іронією долі розгорнута того ж дня, розпорядилася зовсім інакше.

Справа полягає в тому, що хоча й до Першої світової війни, й з її початком, в уряді важливість Месопотамії як потенційного джерела нафти розуміли, але єдиної підходу до вирішення майбутнього стратегічно важливої території у владних структурах Британської імперії ніколи не було. Навіть люди на місцях, не кажучи вже про хазяїнів міністерських кабінетів, бачили рішення проблеми по-різному.

Якщо голова Арабського бюро Гертруда Белл, верховний резидент у Перській затоці Персі Кокс і його заступник, головний політичний офіцер у Басрі Арнольд Уілсон вважали, що Месопотамія має знаходитися невизначений

час під твердим британським контролем і після війни, то командуючий експедиційний силами на цій території генерал Стенлі Мауд додержувався протилежної думки. Побоюючись переходу арабів на бік турків, він закликав не забігати наперед і до кінця війни не ставити ніяких політичних цілей, здатних якось образити чи викликати обурення шейхів [3, 283; 5, 488].

Що стосується офіційних Лондону й Делі, то й у них не було єдності. Якщо Форін офіс вважав, не без впливу сіоністів, Палестину головною метою воєнної кампанії на Арабському Сході, то в Іноземному департаменті уряду Індії додержувалися іншої думки. Не спростовуючи важливості Палестини, департамент наголошував на значущості Месопотамії, якій у Делі відвели роль своєрідного англійського буферу перед «британським озером» – Перською затокою, названою у свій час лордом Керзоном західним кордоном Індійської імперії [3, 277].

Щодо відносин між іншими впливовими відомствами, Адміралтейством і Штабом командування англо-індійської армії, то вони теж були не безхмарними. Як пише В. Ротвелл, офіційний Делі мав майже презирливе відношення до турбот Адміралтейства навколо нафти [3, 288]. Ще на початку війни віце-король Індії лорд Гардінг виступив категорично проти пропозиції англійського уряду відправити англо-індійські війська на захист нафтових родовищ Південно-Західної Персії. Турки отримали чудову нагоду завдати шкоди нафтовим промислам АПНК, чим вони незабаром і скористалися [3, 288–289]. Та навіть коли, не дивлячись на протести англо-індійського уряду, його війська вимушені були окупувати нафтоносні райони Персії в англійській сфері впливу, віце-король саркастично заявив, що перебування там армії не виправдана трата ресурсів, тому що Адміралтейство могло отримати всю потрібну нафту від Сполучених Штатів [3, 288–289].

Іншим лакмусовим папірцем, що з усією відвертістю проявив протиріччя в британських правлячих колах щодо бачення майбутнього Месопотамії, стали дискусії 1915–1916 років навколо надання економічної переваги Франції в Мосулі. Характерно, що секретар Політичного й Таємного департаменту Індія офісу Артур Хітзель, виступаючи проти поступок Ке д'Орсе в питанні Мосулу, привів на свою користь багато економічних аргументів, від високого, як йому здавалось, рівня довоєнної англійської торгівлі з місцевими до необхідності збереження англійського контролю за джерелами питної води, і жодного слова про нафту [3, 289].

Також збереження пріоритетного права на Мосул за Великобританією виступав Перший морський лорд Генрі Джексон, але аргументи його були протилежні тим, що наводив Хітзель. Він не втомлювався повторювати, що Мосул має бути бережений у сфері британського впливу через нафтові джерела, яких, тоді, зазначимо, у природі ніхто бачив. І хоча врешті-решт відома угода Сайкс – Піко була підписана і більша частина вілайету Мосул відійшла до французької сфери впливу, англійці примудрилися все-таки зберегти свої попередні права на віртуальну месопотамську нафту [3, 287–288].

Головним мотивом, що спонукав Уайтхолл зробити такий крок, як стверджує В. Ротвелл, стала не відсутність нафти й навіть не її поставки зі

США, хоча й ці причини зіграли свою роль, а бажання, вважаючи тоді французів за кращих сусідів, утворити за допомогою них буфер між майбутніми британськими й російськими сферами впливу [3, 288]. Заради справедливості треба сказати, що таке бачення англійцями майбутнього Месопотамії було на руку не лише уряду Франції, вкрай стурбованому відсутністю власної нафти, а й «Шелл», інтереси якої в цій країні захищав не хто-небудь, а сам Калуст Гюльбенкян [6,]. Отже, війна відкрила для «Шелл» нечувані можливості для реваншу.

З початком Першої світової війни ціни на нафту буквально злетіли. Без гасу, бензину, мастил механізовані корпуси воюючих армій перетворювались із мобільних з'єднань у неповороткі натовпи, що сіяли паніку та безладдя, а флотилії на зібрання дорогого металобрухту, нездатного навіть до самооборони. У воюючих країнах знов розгорнулась палка дискусія, навколо того, що більш доцільно та надійно двигун і нафта чи кінь і вугілля. Крапку у спорі поставив винахід і широке розповсюдження тринітротолуолу, нової ефективної вибухівки, для отримання якої головною сировиною була так потрібна всім нафта [4, 655; 7, 137].

Під час війни попит на нафту збільшувався що називається не по днях, а по часах. У двигунах літаків, броньовиків, грузовиків, кораблів спалювались величезні об'єми нафти, тоді як обсяги її надходження дедалі зменшувались. Так, наприклад, із збільшенням кількості кораблів, що ходили на рідкому паливі, зростала і потреби у нафті. Якщо у січні 1915 року її споживання дорівнювало 80 тис. т у місяць, то за два роки, у січні 1917-го, сягнуло рекордних 190 тис. т. У той же час через брак танкерного флоту і дії німецьких підводних човнів обсяги надходжень стратегічної сировини скоротилися настільки, що тодішній перший лорд Адміралтейства Джон Желліко, і без того, за своїм характером схильний до песимізму, назвав ситуацію у край серйозною [8, 30]. 24 травня 1915 року він звернувся до міністерства оборони із заявою про вимушене обмеження дій королівського флоту. Зокрема, розпорядженням шефа морського відомства кораблям категорично заборонялося перевищувати швидкість 20 вузлів і наказувалось залишати в портах настільки довго, наскільки було можливо [4, 657]. І все це, звертаємо увагу, під час світової війни. Про колись обіцяні першим лордом Адміралтейства Уінстоном Черчіллем 25 вузлів і більше, на яких, завдяки нафті, мали ходити кораблі, вже ніхто й не пригадував. Статус Великобританії як «володарки морів» опинився під сумнівом.

АПНК, яка й у мирний час не могла вдовольнити потреби флоту в нафті в повному обсязі, тепер, із початком бойових дій, практично перестала постачати стратегічну сировину. Виробничі потужності компанії дозволяли добувати та переробляти нафти за рік стільки, скільки лише один флот споживав за місяць. Однак, навіть цей об'єм виробництва не завжди вдавалося зберігати, так як через диверсії нафтопровід неодноразово виводився з ладу. Ще однією перешкодою на шляху перської нафти до Британських островів була відсутність у АПНК власного великого танкерного флоту.

Що стосується «Шелл», то її голова Генрі Детердінг, германофільством якого ще недавно Черчилль і головний керуючий АПНК Чарльз Грінвей лякали всіх і вся, виявився досить лояльним. Не дивлячись на серйозне ускладнення відносин з англійським урядом через АПНК він відкрито встав на бік Антанти. Детердінг навіть пішов з посади голови ради директорів румунської нафтової компанії «Астра Романа», яка була зв'язана із Банком Німеччини і займалася контрабандними поставками нафти Троїстому союзу. Усю війну він прожив у Великобританії, використовуючи вплив і силу «Шелл» для допомоги союзникам. Детердінг люб'язно, але, авжеж, не безкоштовно, надав у розпорядження британської корони танкери своєї компанії. Завдяки цьому ще недавно опальний підприємець і потенційний ворог перейшов у ранг партнера та друга британського уряду. У правлячих колах знов поповзли чутки про можливість об'єднання могутньої «Шелл» із набагато менш міцною АПНК.

Проти зближення з англо-голландським концерном, а також будь-яких змін статусу англо-перської компанії, рішуче виступив колишній голова королівської комісії з дослідження перських нафтових родовищ віце-адмірал Едмонд Слейд. На той час він уже був представником уряду у раді директорів АПНК, одночасно обіймаючи посаду начальника розвідки в Адміралтействі. За словами Г. Джонса, за роки війни Слейд, для якого став найважливішою та найсуперечливішою фігурою компанії. Завдяки йому, як відмітив керівник Ч. Грінвей у листі до представника Міністерства торгівлі Дж. Бернса, АПНК перетворилась на урядовий департамент бажаючих зробити для нації як найкраще» [4, 658].

Використовуючи своє службове положення і володіння секретною інформацією, доступ до якої мало дуже обмежено коло посадовців, Слейд виступив із безапеляційними обвинуваченнями на адресу Детердінга. Зміст обвинувачень полягав у тому, що підприємець вів подвійну гру. Мовляв, хоча офіційно «Шелл» і стала на бік Антанти, її скандинавські та румунські дочірні компанії продовжували постачати нафту Троїстому союзу [4, 659]. Звісно, що у «Шелл» усі звинувачення відкинули, назвавши слова Слейда наклепом, виконаним на замовлення Грінвея.

У ситуації, що склалася, дедалі важче було розібратися. Справа полягала в тому, що у протистоянні «Шелл» і АПНК давно змішались державні приватні інтереси, комерційна конкуренція і особиста неприязнь. Так, зокрема, головні діючі особи, Детердінг і Грінвей, вже багато років ненавиділи один одного. Як пізніше згадував К. Гюльбенкян, Детердінг, якщо йому доводилося вимовляти прізвище Грінвея, то він завжди робив це із неприхованою огидністю. Керівник АПНК, у свою чергу, в боргу теж ніколи не залишався і так само при всякому зручному випадку прилюдно характеризував голову «Шелл» як невихованого нахабу без найменшого почуття такту [4, 658–659].

На щастя АПНК підозри Слейда щодо подвійної гри Детердінга все більше підтверджувалась. На початку літа 1915 року у Адміралтейство надійшла інформація про співробітництво з німцями трьох дочірніх скандинавських підприємств «Шелл». Зокрема, йшлося про постачання Англо-шведською нафтовою компанією через мережу підставних фірм стратегічної сировини у

Німеччину. Звісно, що такий, так би мовити, компромат у розпал війни аж ніяк не сприяв укріпленню зв'язків «Шелл» із урядом Великобританії, хоча також і не призвів до кардинальних змін у їх співпраці. Справа обійшлась обміном пояснювальними листами між Форін офісом і Англосаксонською нафтовою компанією [4, 659–660]. «Шелл» був потрібен ринок збуту, а уряду – нафта.

Тому співробітництво було, але, авжеж, по неволі. Відмовитись від послуг «Шелл» для Уайтхоллу означало підпасти у цілковиту залежність від «Стандарт ойл» і Білого дому. До того ж, і з воєнної точки зору такий крок був би необачним, так як через будь-який збій у постачанні нафти з-за океану, спричинений будь-чим, військова машина Великобританії могла взагалі залишитися без стратегічної сировини і врешті-решт зупинитися. У такому разі катастрофа була не минуща. Аби не допустити такого апокаліптичного розвитку подій і потрібна була «Шелл». Проте, вважати, що британські правлячі кола співробітничали з компанією Детердінга лише заради перемоги, було б помилкою.

Беззаперечно, що такі скандальні історії навколо «Шелл» просто не могли не піти на користь АПНК. На хвилі антидетердінгівської кампанії, розгорнутої Слейдом і Грінвеєм, знов відбулося зближення уряду з АПНК, репутація якої була серйозно підмочена неспроможністю компанії забезпечити навіть половину від потреб флоту, не кажучи вже про армію і промисловість. Відверта слабкість компанії, на яку велику ставку зробили напередодні війни, не влаштовувала уряд. Зокрема, у міністерстві торгівлі вважали, що АПНК був потрібен могутній партнер, здатний вивести підприємство на якісно новий рівень розвитку [4, 662].

З приводу цього між Форін офісом і Адміралтейством розгорнулася палка дискусія щодо майбутнього АПНК і «Шелл». Позиція Міністерства іноземних справ полягала у тому, що, якщо нафта є такою важливою складовою імперської безпеки, то потрібно встановити контроль над перспективними родовищами. Єдиною компанією, яка володіла найбільшими ресурсами стратегічної сировини за межами світового лідера у нафтовидобутку США, була компанія Детердінга. Отже, як вважали у Форін офісі, логічним було встановити контроль над «Шелл» шляхом її об'єднання з «Бірма ойл» і АПНК. Планувалося, що у такому разі як найменше три чверті крісел у раді директорів нової нафтової бізнес-групи мали посісти представники уряду й англійських компаній.

Окрім Форін офісу, не проти такого сценарію, були ще у двох урядових відомствах. Міністерство військового спорядження отримувало левову частину сировини для виготовлення толуолу з нафтових родовищ Голландської Індії, контрольованих «Шелл». В іншому відомстві, Міністерстві оборони, яке повністю залежало від поставок англо-голландською компанією авіаційного палива, радником з проблем рідкого палива був не хто-небудь, а сам Уолей Кохен – найвпливовіший з британських директорів «Шелл» того часу. Зі своєї скромної посади довірений Детердінга не тільки спостерігав за заходами уряду, які планувалося здійснювати у сфері нафтового бізнесу, а й, наскільки це було

можливо, запобігав ущемленню інтересів «Шелл». Звісно, що за таких умов відмовитись від послуг Детердінга було аж ніяк не можливо [4, 662].

Свою незамінність прекрасно розуміли і в самій «Шелл», але співробітництво з урядом бачили по-своєму. Детердінга не влаштувала перспектива втратити контроль над власною компанією в угоду уряду. В англо-голландському концерні усім було ясно, що злиття з англо-перською нафтовою компанією за сценарієм Форін офісу означало лише одне – розвиток АПНК за рахунок «Шелл», вирішення проблем Грінвея за гроші з гаманця Детердінга.

Аби уникнути невігідного союзу з урядом «Шелл» у 1915 році взялася активно розробляти і впроваджувати свій план об'єднання. Згідно ньому передбачалося створення Імперської нафтової компанії – нового холдингу на основі «Шелл», «Роял Датч» і «Бірма ойл» із невеликим представництвом британського у раді директорів. При цьому, звернімо особливу увагу, «Шелл» і «Роял Датч» мали увійти у холдинг не разом як «Роял Датч Шелл», а поодиночі. За такою комбінацією пакет акцій ділився вже не на три частини, а на чотири, що, у свою чергу, відкривало англо-голландському концерну шлях до оволодіння контрольним пакетом.

Інша особливість цього плану полягала у тому, що навмисно у Імперській нафтовій компанії не було передбачено місця для АПНК, хоча чи не головною кінцевою метою як раз і були її месопотамські та перські родовища. За задумом Детердінга планувалося якомога більше розширити і поглибити співпрацю з урядом і «Бірма ойл», що мало призвести, у свою чергу, до згортання їх співпраці із групою Дарсі і Грінвея. Перекривши такий спосіб кисень і без того важко дихаючій АПНК «Шелл» розраховувала змусити уряд добровільно передати їй концесії у Персії та Месопотамії.

У тому, що так і буде, Детердінг не сумнівався. Військові міністерства, залежні від поставок «Шелл», повністю підтримували його ідею про новий холдинг. Не проти було і міністерство зовнішніх справ. На початку 1916 року у Форін офісі додержувались тієї думки, що Середній Схід має величезний нафтовий потенціал, тому надра таких стратегічно важливих територій як Єгипет і Месопотамія мають розроблятися британськими компаніями. Ще раз підкреслюємо, не однією компанією, а декількома. У міністерстві заговорили ризики, пов'язані із встановленням нафтової монополії АПНК в азіатській Туреччині. За словами Г. Джонса, мета оволодіти усіма родовищами нафти на Середньому Сході та використання коли треба і не треба особливих відносин з урядом для досягнення своїх комерційних цілей усе більш драгували Форін офіс [4, 661].

Якби АПНК мала самотійно дати собі раду, то ще нічого, але поки що, обрано кажучи, апетит у компанії був великий, а от з травленням проблеми. У листі Адміралтейству від 2 березня 1916 року Форін офіс висловив серйозні побоювання і сумніви щодо здатності АПНК та інших невеликих британських нафтових компаній успішно розробляти нафтові родовища на Середньому Сході, до оволодіння якими вони докладали чимало зусиль [4, 661]. Фактично, мова йшла про вірогідність заміни провідної компанії.

Іншої думки були у Міністерстві торгівлі, яке 8 березня відхилило запропоновану групою Детердінга проект-схему об'єднання «Шелл – Бірма ойл». У відомстві також побоювались нафтової монополії, але вже з боку англо-голландського концерну. Тим не менш, у листопаді того ж року після тривалих дебатів комітет уряду з питань нафти схвалив утворення Імперської нафтової компанії. Здавалося, що Детердінг був за крок від великого успіху, а Грінвей – жорстокої поразки, але, як кажуть, не судилося.

Головним прорахунком Детердінга, що врешті-решт і призвів до поразки, була невірною обрана позиція на переговорах щодо розподілу акцій у майбутній Імперській нафтовій компанії. Детердінг був категорично проти переходу в державну власність будь-якої з утворених ним чи за його участі компаній. Якщо, нагадаємо, за два роки до цих подій, у 1914-ому, керівництво АПНК заради отримання державної підтримки продала уряду контрольний пакет акцій своєї компанії й вважало це за манну небесну, то «Шелл» ні в той час, ні, тим більше, у 1916-ому, на такий крок піти не могла.

І хоча важко, напевно, сказати, хто й від кого, в умовах війни та катастрофічної нестачі нафти, залежав більше, уряд від компанії чи навпаки, у всякому разі очевидно одне, «Шелл», небезпідставно, відчувала себе незамінним партнером Уайтхоллу і тому повністю приймати урядові умови об'єднання не збиралася. У кращому разі керівник «Шелл» був згоден на встановлення лише часткового контролю з боку британського кабінету міністрів. Така позиція групи Детердінга на фоні обвинувачень у контрабанді нафти та атмосфери взаємної недовіри була на руку групі Грінвея й Слейда, чим вони й скористалися.

Невгамовний і впливовий борець з «німецькими агентами», Слейд, вкотре підключивши Адміралтейство до боротьби з «Шелл», добився неможливого – відмови уряду від утілення в життя ідеї про заміну провідної нафтової компанії на Середньому Сході. Іншими словами, він урятував АПНК від поглинення англо-голландським концерном. Використовуючи свій вплив, Слейд, разом з ним же створеною службою морської розвідки та інвесторами АПНК на чолі з Грінвеєм, зуміли натиснути на уряд і відмінити вже схвалений план утворення Імперської нафтової компанії. Аби бути більш переконливими вони запропонували утворити «справжню всебританську компанію» шляхом об'єднання АПНК, «Бірма ойл» і «Бритиш петролеум» [4, 658–663].

Проте, зважаючи на важливість для інтересів Британської імперії «Шелл», в уряді прийняли соломонове рішення – втриматися від підтримки проекту Слейда, але підтримати кар'єру його самого. Вже у грудні 1916 року, тобто невдовзі після описаних подій, під тиском Адміралтейства з посади керуючого компанії пішов Грінвей на користь Слейда. Як пише Г. Джонс, вочевидь це була спроба уряду в обличчі Адміралтейства затягнути поводдя АПНК. У січні 1917 року Слейд залишає посаду директора від уряду й займає крісло постійного члена ради директорів і віце-президента компанії, залишаючись при всьому цьому ще й спеціальним експертом Адміралтейства з питань нафтової політики.

Однак призначення Слейда, як невдовзі з'ясувалося на превеликий жаль компанії, зовсім не означало встановлення порозуміння між її директором й урядом. Коли в кінці зими 1917 року Німеччина вкотре активізувала підводну війну й величезна кількість танкерів пішла на дно, навесні ситуація з паливом і мастилами в збройних силах Великобританії, як морських, так і сухопутних, стала катастрофічною. Проте шукати вихід із надскладної ситуації уряд доручив не адміралтейству, як у тому очікували, й навіть не воєнному міністерству, а міністерству колоній. 22 травня голова Колоніал офісу Уолтер Лонг отримав урядове доручення якомога швидше повністю дослідити проблему поставок нафти [4, 663; 9, 1].

Довго не зволікаючи, він за допомогою свого профільного радника, фахівця з нафтових питань Джона Кедмена, вже через чотири дні доповів, що система поставок нафти перебуває в «жахливій плутанині». Аби навести лад у без перебільшення життєво важливому для Британської імперії питанні Лонг запросив і отримав широкі владні повноваження, які дозволили йому почати поступово вирішувати взаємопов'язані між собою проблеми [4, 663].

По-перше, жорстка конкуренція між «Стандарт ойл» і «Шелл» не дозволяла раціоналізувати систему поставок і впровадити схему «від найближчого джерела до найближчого нужденного», яка, разом із застосуванням конвоїв, зменшувала шанси німецьких підводників на вдале полювання.

По-друге, підвищення темпів будівництва нових танкерів усе одно не встигало за зростом потреб армії та флоту в нафті, не кажучи вже про те, що німці їх топили більше й швидше, ніж союзники будували.

Частково обидві проблеми вдалося вирішити завдяки перебудуванню вантажних пароплавів й океанських лайнерів на танкери. З червня і до середини листопада 1917 року 443 новостворених нафтовози перевезли 243 тисячі 519 тон стратегічної сировини, що за об'ємом дорівнювало усього лише 15 спеціалізованим танкерам. Тому загальна ситуація з паливом і мастилами у військах залишалася дуже важкою. У відчаї деякі високі посадовці навіть пропонували кабінету міністрів припинити будівництво кораблів і суден на рідкому паливі й повернутися до використання вугілля, якого на Туманному Альбіоні було вдосталь. І хоча адміралтейству вдалося запобігти застосування такої крайньої міри, яка могла обернутися для імперії справжньою катастрофою на морі, легше в той час від цього нікому не стало, нафти все одно всім не вистачало [4, 664].

Одночасно з організацією забезпечення військової машини імперії стратегічною сировиною іншим важливим завданням Лонга й Кедмена стало формування адміністративної системи контролю й керування всіма аспектами нафтової справи. Був створений координаційний комітет на чолі з Лонгом, якому підпорядкували нафтовий комітет міністерства торгівлі, очолюваний підприємцем Олівером Барі, й міждепартаментний нафтовий комітет, керований цивільним лордом адміралтейства І. Претіменом. Наступним кроком стало утворення з названих структурних відділів нового урядового

департаменту – Його Королівського Величності Нафтового Комітету на чолі з Джоном Кедменом [4, 664].

Такий захід дозволив Великобританії першою серед союзників і противників створити єдину профільну адміністративну систему, відповідальну за забезпечення нафтою та нафтопродуктами армії й флоту, воєнно-промислового комплексу.

Першочерговим завданням новоствореного комітету стало налагодження добрих стосунків з великими нафтовими компаніями, головним чином з тими, що входили до групи «Шелл». Неодмінною умовою встановлення нових відносин було, безперечно, лояльне відношення до компанії Детердінга якщо не всіх, то, принаймні значної кількості урядовців, задіяних тим чи іншим чином у нафтових справах. Тому Кедмен став активно підтримувати чиновників, які виступали за широке співробітництво з «Шелл» й ополчився на тих, хто бачив в англо-голландській компанії прихованого ворога. За його словами «урядові департаменти мали звичку домовлятися групою «Шелл» зі стриманістю, яка зрощує доброго почуття». Аби змінити такий стан справ на інший і продемонструвати старим партнерам нове відношення, до Сполучених Штатів на перемовини щодо збільшення поставок сировини були відкомандировані радник з нафтових питань воєнного міністерства Уолі Кохін і відповідальний за контракти в адміралтействі [4, 665].

Звісно, що така позиція Кедмена була на руку самим великим компаніям, зокрема, «Шелл». Однак зближуючись із нею та поступками намагаючись зробити її більш контрольованою, у комітеті переслідували й свої далекосяжні цілі. В уряді розуміли, що війна не завжди й її кінець не за горами. Питання післявоєнної боротьби за нафту й співробітництва в цьому плані з «Шелл» були настільки важливі, що для розробки відповідної довгострокової стратегії в травні 1918 року був спеціально утворений окремий комітет з імперської нафтової політики на чолі з лордом Харкорттом [4, 665]. Причини для такого кроку з боку уряду були досить вагомими й зрозуміли усім зацікавленим сторонам.

По-перше, не дивлячись на те, що, починаючи з 1917 року, АПНК почала приносити прибуток, а к 1918-му придбала власних дистриб'ютора й танкерний флот, вона була далекою від довершеності, все ще залишаючись, за оцінкою Г. Джонса, у технічному й комерційному відношеннях примітивною.

По-друге, якщо нафта була такою важливою для безпеки імперії, то чим віддавати її ще незміцнілим компаніям, не краще було б користуватися послугами великих нафтових корпорацій.

По-третє, більшість джерел стратегічної сировини поза межами Сполучених Штатів, світового лідера її видобутку, контролювалися групою «Шелл».

Зважаючи на важливість і логіку означених причин, найбільш прийнятним виходом із ситуація, що склалася у Форін офісі вважали встановлення контролю над «Шелл» шляхом її об'єднання з АПНК і «Бірма ойл» [4, 662].

Проте перший досвід, точніше спроба, знайти порозуміння закінчилася невдачею. За свою лояльність і готовність захищати інтереси Великобританії на світовому нафтовому ринку група Детердінга запросила небагато немало й

авжеж не безкоштовно весь державний, тобто контрольний, пакет акцій АПНК. Піти на зустріч побажанню «Шелл» означало для уряду віддати на відкуп багаторічні завоювання Форін оффісу й Індія оффісу в Персії й Месопотамії, передати одне з питань стратегічної безпеки Британської імперії в приватні руки. Зрозуміло, що така пропозиція компанії для уряду була неприйнятною. Взаємні консультації по зближенню позицій продовжились [4, 665].

Тим часом разом із дивідендами в АПНК зростала переконаність, і як бачимо небезпідставно, у намірах уряду замінити її в якості «особливої урядової нафтової компанії» на «Шелл» [4, 666]. На початку літа 1918 року в АПНК були впевнені, що Уайтхоллу, обмежуючи діяльність її діяльність, збирається не тільки завадити амбітним планам експансії за межі Персії, а й, можливо, навіть силою спробує об'єднати непримиримих суперників [4, 666]. Натомість Слейд, Грінвей і начальник морської розвідки Реджінальд Холл, вкрай невдоволені таким курсом уряду, продовжували політику ворожнечі щодо, як вони називали, «міжнародних монополістів» і виступали на підтримку експансії АПНК [4, 667].

Зважаючи на важливість і логіку означених причин, найбільш прийнятним виходом із ситуація, що склалася у Форін оффісі вважали встановлення контролю над «Шелл» шляхом її об'єднання з АПНК і «Бірма ойл» [4, 662].

Проте перший досвід, точніше спроба, найти порозуміння закінчилася невдачею. За свою лояльність і готовність захищати інтереси Великобританії на світовому нафтовому ринку група Детердінга запросила небагато немало й авжеж не безкоштовно весь державний, тобто контрольний, пакет акцій АПНК. Піти на зустріч побажанню «Шелл» означало для уряду віддати на відкуп багаторічні завоювання Форін оффісу й Індія оффісу в Персії й Месопотамії, передати одне з питань стратегічної безпеки Британської імперії в приватні руки. Зрозуміло, що така пропозиція компанії для уряду була неприйнятною. Взаємні консультації по зближенню позицій продовжились [4, 665].

Тим часом разом із дивідендами в АПНК зростала переконаність, і як бачимо небезпідставно, у намірах уряду замінити її в якості «особливої урядової нафтової компанії» на «Шелл» [4, 666]. На початку літа 1918 року в АПНК були впевнені, що Уайтхоллу, обмежуючи діяльність її діяльність, збирається не тільки завадити амбітним планам експансії за межі Персії, а й, можливо, навіть силою спробує об'єднати непримиримих суперників [4, 666]. Натомість Слейд, Грінвей і начальник морської розвідки Реджінальд Холл, вкрай невдоволені таким курсом уряду, продовжували політику ворожнечі щодо, як вони називали, «міжнародних монополістів» і виступали на підтримку експансії АПНК [4, 667].

Таким чином, проаналізувавши наведену англійську історіографію та залучивши не використані названими авторами джерела, доведено, що не дивлячись на палкі дискусії в британських правлячих колах щодо відпрацювання політики по відношенню до Месопотамії, які тривали протягом усіх років війни, єдиної лінії поведінки так і не було вироблено. Кожен департамент і міністерство, чутливе до впливу або само співчуваюче чи то АПНК або «Шелл», виходячи із власних корпоративних інтересів, намагалися

ледь не силою схилити інших до прийняття свого бачення майбутнього політики, у тому числі нафтової, на Середньому Сході в цілому й в Месопотамії зокрема. За таких умов, британський уряд, знаходячись у значній залежності від «Шелл», але не бажаючи втрачати АПНК й тим самим підпадати у цілковиту залежність від англо-голландської компанії, був вимушений вести подвійну гру, як у внутрішній політиці, так і в зовнішній, нікого сильно не відштовхуючи, нікого надто не наближаючи. Комусь може здатися, що це було звичайне роздоріжжя. Так, можливо, але у той час і в тих обставинах, така невизначеність була меншою із двох зол і те, що вона тимчасова, британський уряд продемонстрував, утворивши к незадоволенню багатьох Його Королівського Величності Нафтовий Комітет. Звісно що з його утворенням внутрішні суперечки і протиріччя в британських правлячих колах, спричинені тісним переплетінням державних і приватних інтересів у нафтовій справі, нікуди одразу не зникли, але на шляху до їх вирішення був зроблений великий крок уперед, наслідки якого є вже предметом для окремого дослідження.

Література

1. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы – 1918 г. / Фурсенко А.А. – М.–Л.: Наука, 1965. – 496 с.
2. Валиахметова Г.Л. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: 07.00.03 / Валиахметова Гульнара Ниловна. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
3. Rothwell V.H. Mesopotamia in British war aims, 1914–1918 / V.H. Rothwell // The Historical Journal. – 1970. – Vol. XIII, № 2. – P. 273–294.
4. Gareth Jones G. The British government and the oil companies 1912–1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // The Historical Journal. – 1977. – Vol. 20, № 3. – P. 647–672.
5. Oxford Dictionary of National Biography. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – Vol. 59. – 1008 p.
6. Oxford Dictionary of National Biography. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – Vol. 24. – 1002 p.
7. Ласкавий Д.В. Англо-російське суперництво в Персії: нафтовий фактор, 1901–1917: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Ласкавий Дмитро Васильович. – Луганськ, 2007. – 185 с.
8. Roskill St. Churchill and the Admirals / Roskill St. – L., 1977. – 351 p.
9. Cab-23-8-WC-484-5 // The National archives of Public Record Office.

Laskavy D.V. The struggle inside British rules circles about question of Mesopotamian policy and resisting between АРОС and «Shall» 1914–1918.

The article is devoted to searching of episode of international struggle for oil.

Key words: Mesopotamia, policy, oil, struggle, Foreign Office.

Ласкавий Д.В. Борьба в правящих кругах Британской империи по вопросу политики в отношении Месопотамии и противостояние АПНК и «Шелл» в 1914–1918.

Статья посвящена исследованию эпизода международной борьбы за нефть.

Ключевые слова: Месопотамия, политика, нефть, борьба, Форин оффис.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ РУСІ НА ЗЛАМІ XIII - XIV ст.

У статті розглядається положення південно-західних земель Русі на зламі XIII – XIV ст.

Ключові слова: *золотоординська політика, модель взаємин, васальна залежність.*

Після монгольського нашестя практично всі землі колишньої Київської Русі знаходились під владою золотоординських ханів. Державність на землях колишньої Київської Русі й за татарських часів існувала, але були окремі обмеження в діяльності місцевих правителів. Лише майбутні білоруські території були у складі литовської держави, яка завдяки їх приєднанню поступово перетворилась на білорусько-литовську.

Долю Київських й інших українських земель розглядав М.С. Грушевський [1]. Ю.В. Кривошеєв зазначає, що відносини між слов'янським населенням і золотоординським населенням не можна трактувати лише як безперервну боротьбу, проте їх потрібно розглядати як “багатобічну і багаторівневу взаємодію” [2, с. 123]. Характерне зауваження О.В. Русиної, що русько-татарські взаємини протягом другої половини XIII - XIV ст. “не можна осмислювати лише в категоріях протистояння, непримиренного антагонізму...” [3, с. 123]. Князівську політику відносно Києва намагався простежити О.Задорожній [4]. М.В. Єльніков у своєму дослідженні поєднав писемні й археологічні джерела [5].

Середньовічні часи періоду XIII - XIV ст. дослідники часто називають “темними”, оскільки джерельна база, яка доступна історикам, у цілому вузька. Саме тому багато питань ще остаточно не вирішені, хоча й розглядались у вітчизняній історичній науці.

Усі князі знаходились у васальній залежності від ординських ханів, але вона була різною, що було обумовлено реальним співвідношенням сил, а також внутрішніми політичними обставинами життя обох суспільств. Більш-менш вільно почувалися галицькі й волинські князі, оскільки данину сплачували час від часу. Однак літопис прямо вказує, що вони були зобов'язані брати участь у військових походах проти Литви, Угорщини і Польщі. Під 1287 р. літопис подає: “А коли Телебуга ішов у Ляхи, то з ним ішли всі князі через неволю татарську” через те, що “тоді були всі князі у неволі татарській” [6, с. 95 – 96].

Слід зазначити, що допоміжні військові контингенти північно-східних князівств воювали на боці монголів у більш далеких країнах, а війська південно-західних князів використовувались ханами лише в боротьбі проти сусідів (Польща, Угорщина, Литва).

У Галицько-Волинській державі залежність від ординських ханів носила певною мірою номінальний характер. Дослідники зазначають, що “традиції державності, притаманні Київській Русі, перейдуть до Галицько-Волинського князівства... Саме тут збережеться периферійно-європейська система влади й управління, тісний зв'язок із середньовічною Європою...” [7, с. 15 – 16].

Хани були зацікавлені насамперед у данинах і покірності залежних від них князів, тобто вимагали “послух”. Останнє досягалось за допомогою політики надання ярликів, за якими потрібно було їхати особисто та ще й нести багаті подарунки. Якщо змінювався на троні хан, то ярлики поновлювались новим правителем. На думку М.М. Крадіна, зовнішня політика номадів “була насамперед націлена на те, щоб експлуатувати сусідів-хліборобів на відстані...” [8, с. 18].

Для впорядкування збору данини було проведено перепис населення. Право стягнення данини давалось тому, хто обіцяв дати більше. У подальшому князі вже збирали данину самі за допомогою невеличкого війська. Їхня фінансова діяльність була обмеженою. Слід зазначити, що єдність походження й історичного розвитку південно-західних земель колишньої Київської Русі набувала великого значення.

Вчені дійшли висновку, що Переяславська земля після бурхливих подій монгольської навали практично запустилася, що ще до навали у Переяславі не було князя, а боронив місто єпископ, за що його стратили. Можливо, що запустіння Переяславщини відбулося у значній мірі завдяки безперервним половецьким вторгненням. Військово-адміністративною одиницею монголів у підкорених землях був тумен, який приблизно охоплював район із населенням у 200 тисяч мешканців. Якщо й були тумени Київ, Чернігів, то відповідно Переяслава не було, а лише північний схід Переяславщини займала “Тьма Еголдея”.

Відносно долі Києва М.С. Грушевський дійшов висновку, що “княжичі з різних династій могли купувати або шляхом яких-небудь протекцій здобувати собі ярлики на Київ, чи на котрийсь київський пригород” [1, с. 172]. Проте О.Задорожній доводить, що київський стіл затримали на довгі часи представники путивльської гілки Ольговичів. На його думку, Путивльське князівство було потужним, займало землі “від Сейму до верхів'я р. Самари і до нижньої течії р. Осколу”, а також частку центральної Переяславщини [4, с. 47]. У зв'язку з боротьбою між царевичем Токтою й темником Ногаєм у 1299 р. ординці спалили Київ, а нечисленне населення міста розбіглося.

Відомий факт перебування в Києві князя Федора, який у 1331 р. пограбував новгородського архієпископа Василя: “И приехали под Чернигов город, и ту пригналься кыевский князь Федор, с баскакамы татарским, вь 50 человекъ, разбоем, и наши остерегошася, и стаща доспевае противу себе, мало кровопролитие не учинилося промежу ими, понеже наши с себе откуп дали, а Ратьслава, протодиакона митрополица, поймав на Киев повеле, чресь цолованье, а князь вьспремь срам отьиде, но от Божіа казни не убежа: поирала коня его, и поидоша пеши. И оттоле поеха владыка на Брянск” [9, стб. 68].

Чернігово-Сіверські землі характеризувалися наявністю великої кількості малих уділів, князі яких практично не мріяли про велику політику. Послаблення князівської влади М.С. Грушевський пов'язує зі втратою землі в'ятичів [1, с. 176]. Самою економічно піднесеною волостю став Брянськ. Л.М.Гумільов дійшов висновку, що населення Київщини й Чернігівщини активно переходило на північ, тобто до Твері, Москви та інших міст [10, с. 109].

На думку М.К. Любавського, частина населення з Подніпров'я перейшла до Галицької землі [11, с.169]. Особливу роль у татарській політиці відігравав войовничий брянський князь Роман. О.В. Русина підкреслює, що “з'явилися численні “верховські” княжі роди, а їхнє середовище було світом архаїчних відносин...” [12, с. 32].

Та ординці зазіхали й на білорусько-литовські землі, маючи на меті брати з них данину, про що прямо каже літопис. Так, Хроніка Литовська і Жмойтська повідомляє: “Кадин царь татаров заволских, внук Батиев”, висунув певні вимоги до Радзивила, який захопив порушені Батиєм міста і фортеці й був “князем руським новгородським”, послав до нього “баскаки и поборцы свои, упоминаючися дани, доходов и послушенства, абы все заразом заплатил яко голдовник” [13, с. 20].

Наприкінці XIII ст. у південноруському степу політична ситуація обумовлювалась протиборством між темником Ногаєм і царевичем Токтою. У 1273 р. Ногай одружився з позашлюбною дочкою візантійського імператора Михайла VIII. Якщо золотоординський хан змінював на свій розсуд князів у Північно-Східній Русі, то Ногай фактично контролював політичну ситуацію в українських землях. Темник навіть намагався перешкодити ханським походам на Литву. Вдале вторгнення в західно-руські землі у 1277 р. зміцнило позиції Ногая.

Із посиленням Ногайського улусу в Золотій Орді фактично утворилося два політичних центри. Але не можна назвати Причорноморський улус окремою державою. Частина князів визнавала сюзереном Ногая, інші залишалися на боці Золотої Орди.

В цілому за такої ситуації “сутність системи васалітету не змінилась, проте різко загострились міжкнязівські усобиці в боротьбі за великокнязівський престол, в яких князі активно використовували підтримку своїх сюзеренів” [14, с. 11]. Проте Ногай вирішував долю Галицько-Волинського князівства [15, с.128], а західноукраїнські землі входили до його улусу.

Новий хан Токта, якому темник оказав підтримку в боротьбі за ханський престол, намагався покінчити з двовладдям. М.В. Єльников зазначає, що південноруські князівства наприкінці XIII ст. підтримували темника Ногая [5, с.23]. Ханському посланцю, який вимагав підкорення, Ногай відповів, що його коні жадають напитися води з Дону. У битві біля річки Прут у 1297 р. повну перемогу одержав Ногай, який здійснив свою обіцянку і напоїв коней з Дону. Але після перемоги він не переслідував решту загонів Токти до повного знищення. У 1300 р. біля річки Кагарлик (сучасна Полтавська область) Тохта розбив армію Ногая, а сам темник загинув у бою. Після перемоги Токти ординська влада тимчасово зміцнилась, а після ліквідації автономії Ногая її політика носила загальноруський характер [15, с. 130 – 132]. Головною рисою такої політичної лінії було провокування різних конфліктів між руськими князівствами і придушення повстань.

Проте головні виступи проти поневолювачів відбувалися на теренах Північно-Східної Русі, а тому ці землі й були ареною боротьби за владу. В.В.Каргалов підкреслює, що в другій половині XIII ст. ординці 14 разів

вторгалися в межі руських князівств, а "Дюденева рать" 1293 року за своїми масштабами нагадувала "Батиеву навалу" [16, с. 23].

Таким чином, зіткнення двох різних за розвитком світів, за побутом і світоглядом етносів у XIII ст. виробило кілька моделей взаємин від прямого монгольського правління на Переяславщині, практично до союзницьких відносин у Галичині й Волині. Правителі окремих земель приймали участь у міжусобній боротьбі золотоординської аристократії. В наступних працях слід розглянути різницю в положенні північних і південних земель колишньої Київської Русі.

Література

1. Грушевський М.С. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. - Т.3. - К.: Наук, думка, 1993. – 592 с.
2. Кривошеев Ю.В. Степные бури: монголы эпохи Чингис-хана глазами отечественных ученых / Ю.В. Кривошеев // Чингис-хан. - СПб.: Лань, 1998. – с. 231 - 249.
3. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. кол.: О.Дзюба, М.Довбищенко, О.Русина (упоряд. і. авт. передм.) та ін. - К.: Україна, 1997. – 272 с.
4. Задорожній О. Нащадки Ігоря Святославича / О.Задорожній // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – с. 42-50.
5. Єльников М.В. Золотоординські часи на українських землях / М.В.Єльников. – К.: Наш час, 2008. – 176 с.
6. Галицько-Волинський літопис (За Іпатським списком переклав Леонід Махновець) // Галицько-Волинська держава XII - XIV ст.: 36. наук, праць: У 2 кн. / Упор. О.С. Кучерук. Кн. 1. – Львів: Світ, 2002. – с. 9-127.
7. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставроян, Л. Шкляр. - К.: Генеза, 1995. – 608 с.
8. Крадин Н. Номады. / Н.Крадин // Родина. – 1997. - № 3 – 4. – с. 17.
9. Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ – Т. 16. – СПб., 1889. – 319 с.
10. Гумилёв Л.Н. От Руси до России: Очерки этнической истории / Л.Н.Гумилёв. – М.: Юна, 1992. – 272 с.
11. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен до XX века (Отв. ред. А.Я. Дегтярев. Вступ, статья А.Я. Дегтярева, Ю.Ф. Иванова, Д.В. Карева. – М.:Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 688 с.
12. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В.Русина. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 320 с.
13. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ – М.: Наука, 1975. – 234 с.
14. М.Чукаєва В.О. Давньоруські князівства і Золота Орда в XIII – першій половині XIV століття: проблема політичних взаємовідносин / Автореф. дис. ...канд. іст. наук / В.О.Чукаєва. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. – 17 с.
15. Греков И.Б. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII – начала XIV в. / И.Б.Греков // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – с. 125 – 133.
16. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь. XIII век / Каргалов В.В. – М.: Просвещение, 1966 – 135 с.

Лысенко И.А. Юго-западные земли Руси на переломе XIII - XIV вв.

В статье рассматривается положение юго-западных земель Руси на переломе XIII - XIV вв.

Ключевые слова: *золотоордынская политика, модель взаимоотношений, вассальная зависимость.*

Lysenko I. The south-western acres of Kiev Russia at the turning point of XIII - XIV centuries.

The situation of the south-western acres of Kiev Russia at the turning point of XIII - XIV centuries is investigated in this article.

Key words: *Golden Horde's policy, the model of relationships, vassal dependence.*

ББК 63.3 (4Укр) 46

М'ягка Г.О.

ВПЛИВ ПРАВОСЛАВ'Я НА РОЗВИТОК НАРОДОВЛАДДЯ В КОЗАЦЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У статті розглядається вплив конфесійного чинника на розвиток національно-визвольного руху другої половини XVII – початку XVIII ст., його роль у формуванні станової свідомості козацтва. Підкреслюється глибока релігійність козаків, важливий внесок православної віри у формування владних структур та суспільно-політичної організації козацького середовища.

Ключові слова: *релігія, віра, православ'я, релігійність, духовенство, церковні справи, православне братство, народовладдя, конфесійний чинник, національно-визвольний Рух, владні структури, суспільно-політична організація.*

Вивчення історії українського козацтва протягом століть привертало величезну увагу багатьох дослідників минушини, адже внесок козаків у державотворчість українського народу, розвиток культури, становлення народного менталітету важко переоцінити. Ця тема є, безумовно, актуальною і сьогодні, з огляду на те, що дослідження попередніх державотворчих здобутків, врахування як позитивного, так і негативного досвіду наших далеких предків дозволить нам у сучасний період становлення й розвитку соціальної, демократичної, правової Української держави не допустити важливих прорахунків у сфері державотворчої діяльності.

Так історично склалося, що впродовж багатьох століть українці змушені були виборювати свої права на власну державність, культуру, мову, релігію тощо. Слід справедливо зауважити, що конфесійний чинник завжди посідав одне із провідних місць в українському національно-визвольному русі. Особливо яскраво глибока релігійність українського народу виявляється у добу Козаччини під час боротьби православно-запорозького козацтва проти ополячення й окатоличення, його категоричного супротиву положенням Брестської церковної унії 1596 р.

Звісно, що сучасна розбудова політико-адміністративного устрою країни на демократичних засадах неможлива без урахування права українського народу на власне віросповідання. Нав'язування населенню будь-якої релігії з боку владних структур не відповідає статусу правової держави. Проводячи паралель із подіями другої половини XVII – початку XVIII ст., слід відзначити ряд демократичних традицій устрою Козацької держави – України-Гетьманщини, де панували принципи народовладдя. І релігійний чинник безпосередньо впливав на процес демократизації козацького суспільства, формування української національної свідомості, самоідентифікації, народного

менталітету, а також відігравав визначальну роль під час національно-визвольних змагань вказаного періоду. Отже, актуальність проблеми не викликає сумніву.

Дана проблема знайшла своє відображення в історичних дослідженнях багатьох сучасних вчених, зокрема В. Смолія [1], В. Щербака [2], І. Лимана [3], В. Сидорова [4] та ін.

Спираючись на висновки вказаних та інших науковців, автор поставив за мету доповнити уявлення про формування владних структур та суспільно-політичної організації козацького середовища з огляду на конфесійний чинник.

У добу феодалізму весь світ був віруючим, релігія була єдиною панівною формою ідеології й супроводжувала людину на кожному кроці. Церква освячувала всі найважливіші етапи її життя й діяльності. Народження – хрещення, весілля – вінчання, помирає людина – причащається у священника, а потім – церковна відправа поховання. Молебнем освячувалися початок чи кінець трудових процесів, визначні політичні події, виступ козаків на війну. Першими букварями були часослови та інші релігійні книжки. Відвідуючи щоденно церкву, людина одержувала моральні настанови, задовольняла свої естетичні та духовні потреби. А релігійні свята – як-от Різдво Христове чи свято над святами Великдень – супроводжувалися обрядами, духовним очищенням.

Релігія давала людині моральний кодекс. В ідеалі християнська релігія, головними постулатами якої є любов до ближнього й милосердя, безперечно, гуманізувала людину в ті жорстокі часи кривавих війн.

Отже, релігією був перейнятий весь внутрішній і зовнішній світ людини минулих століть. Мистецтво базувалося на релігійних ідеях і темах. І це були загальнолюдські цінності. Найвеличнішими витворами архітектури були храми. А давньоруське мистецтво, український та російський іконопис – це народне мистецтво, яке не поступалося найкращим зразкам західного Ренесансу.

У добу феодалізму в усьому світі всі соціальні зіткнення, станові конфлікти, національно-визвольні рухи, політична боротьба набували релігійного характеру й форми. Україна не була винятком з цього загального правила. До того ж релігійний чинник був вирішальним у формуванні й організації владних структур та суспільно-політичної структури козацького суспільства, що обумовлюється низкою функцій. Релігійний чинник, з одного боку, відокремлював у цей час українців від інших, а з іншого, – прискорював процес їх самоідентифікації.

Визначною рисою характеру запорозьких козаків була їхня глибока релігійність, риса ця пояснюється самим складом їхнього життя. Ніщо так не розвиває в людині релігійного почуття, як постійна війна, „Хто в Севастополі не бував той Богу не молився... Віра в промисел Божий є єдиний якір порятунку в усіх випадках, як не здавалася б неминучою небезпека, як би не близько була смерть. Скільки разів доводилося складати в пам'яті молитви, якими в ранньому віці навчала мати. Так на полі свари вони пригадувалися й перечитувалися з усією точністю” [5, 456]. Так говорили безпосередні учасники знаменної севастопольської війни 1854, 1855, 1856 рр.; так могли з повним

правом говорити про себе й запорозькі козаки XV, XVI, XVII, XVIII століть. Тому при всій патріархальній простоті й при всьому видимому розгульному житті запорозькі козаки завжди відрізнялися глибокою релігійністю й щирістю, далекою від всякого святенництва, побожністю.

Спонукувані тим же релігійним почуттям, запорозькі козаки двічі на рік мирного часу відправлялися пішки „на прощу”, тобто на поклоніння святим місцям у монастирі [6, 92].

Інші риси загального й приватного життя запорозьких козаків дають багато прикладів істинно релігійного життя. Так, ніде з такою повагою не ставилися до духівництва, як у Запоріжжі: розумний, освічений і благочестивий архімандрит Володимир Сокальський у вирішальний момент історичного життя запорозьких козаків, під час нападу на Січ російських військ, у 1775 р., своїм впливом і авторитетом подіяв на них не піднімати зброї навіть проти москаля: „Він хоча й недруг, але все-таки православної віри людина”. – „Знав, пак-отче, що сказати!”... [7, 161].

Таким чином, релігійність козацького суспільства мала велике значення в їхньому повсякденному житті, вона впливала на їхній світогляд та формувала національну свідомість.

Брестська унія викликала гостру опозиційну реакцію, про що свідчить активізація діяльності братств, але найбільшу небезпеку для властей становила нова суспільна сила – козацтво. Вони заповзято стають на захист православної церкви. Прагнення боронити старожитню православну релігію звучало в листі запорозького гетьмана Григорія Тискиновича до київського під воєводи Михайла Холоневського від 29 травня 1610 р.: „За церковь нашу восточную, а за веру нашу греческую головы свои быхмы мели вси положить... и боронить словом нашим рыцерским обещуем” [8, 208].

Рішуче втручання козацтва в релігійні справи відбулося під час візиту патріарха єрусалимського Феофана. Він перебував на території України під захистом запорожців і на їхню вимогу в жовтні 1620 р. висвятив Йова Борецького на митрополита київського і галицького та шістьох ієрархів у стан єпископів [9, 319 – 320]. Ця подія мала велике значення для православних. Саме козацтво відіграло виняткову роль у відновленні православної ієрархії та постало гарантом збереження давніх традицій.

На початку березня 1621 р. з’явився „Меморандум”, у якому козаки висловлювали рішучу підтримку православ’ю. Цей документ було доручено відвезти до Варшави посольству, очолюваному Марком Жмайлом, з наказом твердо відстоювати свою позицію в переговорах з королем. У „Меморандумі” містилась вимога, „аби баніції й усіякі протести правні, унією нанесені як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському й Руському братії нашій, народу руському, від цього часу навіки ліквідувати наказано й церкви повернути”. Цей факт доводить, що козацтво усвідомлювало свою роль як захисника православ’я для українського народу. Тому відродження православ’я стало одним з головних чинників у боротьбі проти національно-релігійного гноблення.

Визвольний рух, який розгорнувся в Україні з особливою силою після прийняття Брестської церковної унії у 1596 р., козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. та й визвольна війна українського народу 1648 – 1654 рр. серед головних закликів мали гасло „боротьби за віру”. Гасло „За віру!” було підняте й на козацькі знамена.

Збройну боротьбу проти ворогів Вітчизни козацтво поєднувало з активною позицією в політичному житті українського суспільства. Оскільки політика теж розвивалась переважно у релігійних, церковних формах, то й козацтво втягувалося в церковні справи, виступало на захист православної віри, а отже – нації, протистояло польсько-шляхетській окупації, католицькій церкві.

Наприкінці XVI ст. польсько-шляхетський уряд, намагаючись використати частину козаків для захисту кордонів, а решту повернути в кріпацтво, узяв на службу кількасот козаків і склав на них реєстр. Цим реєстровим козакам польський король Стефан Баторій дарував „місто Трахтемирів з Монастирем і перевозом, а також старовинне містечко Самарь з перевозом і землями в гору Дніпра по річці Орель” [10, 43]. Таким чином було збудовано першу парафію українського козацтва.

Моральна залежність запорозької церкви визнавалася тільки від київського Межигірського монастиря. Із самого початку свого історичного існування, тобто близько 1576 р., січова церква становила парафію Трехтемирівського київської єпархії монастиря, але потім, після спустошення цього монастиря в епоху польсько-козацьких воєн, у 30-х і 60-х рр. XVII ст., вона стала вважатися залежною в духовному відношенні від київського Межигірського Спасо-Преображенського монастиря у Вишгороді під Києвом [11, 162].

Києво-Межигірський Спасо-Преображенський монастир користувався в запорозьких козаків особливою повагою перед іншими київськими монастирями саме тому, що він був на положенні ставропігійального монастиря, тобто перебував у безпосередній залежності від патріаршого всея Русі престолу й був вилучений з відомства російського православного Синоду й місцевого митрополита, що цілком гармоніювало з прагненням запорожців зробити свою церкву незалежною у відношенні до митрополії.

Зв'язки запорозьких козаків з Києво-Межигірським Спасо-Преображенським монастирем припинялися лише з 1709 до 1734 р., коли вони перебували під протекцією кримського хана й турецького султана: „ходили по туркам та по закоулкам”; у той час запорожці користувалися духівництвом частиною з Константинополя, частиною з Афона, частиною із православних місць Польщі, але з поверненням козаків під російську державу, в 1734 р., відносини їх з Межигірською обителлю не припинилися до самого падіння Січі.

Київські митрополити не раз замірялися підкорити запорозьку церкву своїй кафедрі. Запорозька Січ разом з ігуменом Межигірського монастиря боролася проти цих спроб: „Не буде церква божія запорозька відлучена від монастиря Межигірського общежительного, поки буде текти вода в Дніпрі й стояти Військо Запорозьке на землі”.

Підлягаючи московському патріарху номінально, запорозька церква була в безумовному віданні лише одного запорозького коша, уряду Січі, котрий

поставив на її чолі „начальника запорозьких храмів” Володимира Сокальського. Становище запорозької церкви засвідчують наявні в архіві численні документи: копії з актів Межигірського монастиря на автономію запорозької церкви, угоди коша з монастирем, їх систематичне листування.

Парафіяльність монастиря виявлялася в тому, що він давав на Січ священиків. Питали з них на Січі дуже суворо, відсилаючи негайно до монастиря за найменше порушення встановлених приписів. Наприклад, у документах зафіксовано випадок, коли священика на прізвище Кошман було повернуто до монастиря за те тільки, що без дозволу коша поїхав до Києва.

Основні вимоги були такі: щоб проповіді читати не з папірця, і лише українською мовою. Неодмінною умовою були красномовність, гарний голос – особливо для дияконів, тверезість. Начальник запорозьких церков мусив кожного недільного й святкового дня читати проповіді напам'ять щирою українською мовою. А взагалі богослужіння в запорозьких козаків виконувались щодня й неодмінно.

Усе духовенство, що посилалось із Межигірського монастиря на Запорожжя (крім ченців, що посилалися до Самарського монастиря), могло залишатися там тільки рік – з вересня до вересня. Козаки не хотіли, щоб ті пускали корені на Січі. Виняток робився лише коли священик дуже вже полюбиться запорожцям. Духовні особи не мали урядової влади, не наважувалися втручатися в „мирські справи” – за винятком заступництва при публічних покараннях за незначні провини. Вони були зобов'язані приносити присягу на вірність кошу: у Січ, як правило, надсилали нежонатих священиків, хоч у Паланках – областях Запорозької Січі – були й жонаті.

Останнє слово у вирішенні важливих церковних справ було за кошем, а найважливіші справи вирішували на раді. Рішення коша й ради ставилося вище за розпорядження київського митрополита й права межигірського архімандрита.

На раді обирали й священиків від запорозьких громад, а також затверджували священиків, надісланих з Монастиря. Питання про будівництво церкви на Запорожжі розв'язувалося також на загальновійськовій раді. Так було на знаменитій Чортомлицькій Січі, яка існувала найдовше (більше півстоліття, 1652 – 1709). Рада тоді зібралася біля Романківської могили вище порогів (тепер село Романікове). Козаки присудили побудувати Церкву Покрови, і будівництво було завершено до храмового свята – першого жовтня.

Релігійні процеси в Речі Посполитій обумовили роль Запорозької Січі як основного політичного осередку православної церкви, яка мала тут політичні гарантії від козацтва, а також поставала єдиним ментальним імперативом для українського населення.

Зростає й значення духовенства. Безперечно більшість серед місцевого духовенства становили українці. Звідси й сприйняття православного кліру як носія „народних традицій”, що в умовах релігійного домінування в тогочасній ментальності набувало справді „національного” значення. Тому слід вважати місцеве духовенство найважливішим “консерватором” української національної самосвідомості, що відводило їй виняткове місце в структурі регіону.

До середини XVII ст. Запорозька Січ, її духівництво, її церква підпорядковувались київському митрополиту й через нього визнавали верховне панування вселенського єрусалимського патріарха.

У другій половині XVII ст., коли Україна ввійшла до складу Росії на правах автономії з владою виборного гетьмана на чолі, Запорозька Січ користувалась автономією навіть по відношенню й до гетьманського уряду.

Кожен із козаків запорозького низового війська вважав своїм обов'язком у мирний час двічі побувати „в Межигірського Спасу”: запорозькі козаки робили великі грошові внески в цю обитель, постачали різноманітні цінності – чаші, хрести, Євангелії, дарували найбагатший одяг [12, 283], зводили на власний кошт церкви й великі будівлі в самому монастирі та поза його межами, вони посиляли в монастир цілі вози риби, солі, хутро, провіант, відправляли ченцям у подарунок робочу худобу й породистих коней, а багато хто з них і самі після всіляких військових пригод життя закінчували свої дні в стінах цієї священної й заповітної для них обителі. Ченці монастиря, „маючи велику допомогу із Запоріжжя” [13, 28], завжди пам'ятали благодіяння запорозьких козаків і називали їх не інакше, як „ктиторами” й „фундаторами” Межигірської Спасо-Преображенської обителі.

Найтяжчим періодом для запорозької церкви були 1709 – 1734 рр. У 1709 р. за наказом Петра I разом із Чортомлицькою Січчю було зруйновано й церкву. Козаки захопили з собою похідні церкви, спустилися нижче Дніпром і заснували Кам'янську Січ, але й звідти царські власті їх вигнали. Запорожці пішли ще нижче й отаборилися в Олешках, але то було тоді володіння кримського хана, і козакам, змушеним терпіти ворога, велося там дуже тяжко.

Та попри все запорожці й тут встановили зв'язок з афонським духовенством і царградським (константинопольським) патріархом, знайшли можливість обмінюватися подарунками, одержували звідти священників, приймали в дар золототкані ризи й чудової роботи аналой з арабського дерева з інкрустаціями (за переказами, цей аналой раніше належав знаменитому проповідникові IV ст. Іоанну Златоусту). Після зруйнування Січі він зберігався в Нікопольській церкві; зараз відомостей про аналой немає.

Була ще одна особливість на Січі – похідні церкви. Робилися вони з грубого полотна та церати й нагадували намети. Запорожці возили їх із собою в походи, установлювали поблизу сторожових постів – „бекетів”. Наприклад, Михайлівську похідну церкву влаштували в Старому Кодаку для берегової сторожі запорожців, які водночас були й лоцманами. Установлювали їх у тих місцях, де займалися промислами, де отаборювалися більш-менш численні групи козаків. Саме в похідній церкві на Микитиному Розі, між іншим, відслужили молебні, коли Богдана Хмельницького обрали гетьманом на раді в Січі й коли він на чолі загону вийшов на першу визвольну битву українського народу під Жовтими Водами. Після перемоги Хмельницький надіслав у січову церкву 300 талерів.

Церковний інтер'єр, внутрішнє оздоблення храмів відбивали ставлення запорожців до церкви. Січова церква відзначалася дорогою ризницею, щонайкоштовнішим церковним начинням. Уся Російська імперія не мала

багатшого храму. Царські ворота в церкві останньої Січі було вилито з чистого срібла, ікони горіли золотим оздобленням, вони були писані кращими візантійськими та українськими художниками, ризи були ковани ширим золотом, книги обкладені масивним сріблом з коштовним камінням; розкішним було церковне начиння: великі срібні напрестольні ліхтарі-свічники, кипарисові з різьбою, а також срібні позолочені хрести, срібні лампади, п'ятдесят срібних позолочених корон; прикрашали інтер'єр церкви багато низок перлин, коралів, вироби з бурштину, сотні золотих червінців і полотняних, гаптованих золотом і сріблом напрестольних уборів, „воздухи”, аналойні покрови, священницькі шати з парчі, штофу та інших цінних тканин, 120 стародруків та старовинних рукописних книг, багато мідного та олов'яного посуду.

Старшина й найбільш поважні діди розміщувались у храмі в особливих місцях – за різьбленими бокунами, або ж стасидіями, чудової роботи, пофарбованими яскраво-зеленою фарбою. Вони стояли з обох боків біля стіни. Богослужіння в запорозьких церквах, передусім у січовій, відправлялися щодня. Утримували хор півчих старшого й молодшого віку.

Імена вбитих козаків заносились у синодик або вписувались на особливій табличці у вигляді довгастої лопатки; диякон її тримав перед собою, зачитуючи по ній перед престолом імена.

Левасер де Боплан вказує, що козаки „сповідають грецьку віру, яку називають руською. Ревно шанують святкові дні й дотримуються постів, які тривають у них вісім або дев'ять місяців року: у цей час вони утримуються від м'ясних страв. Цієї формальності вони дотримуються непорушно, бо впевнені, що від зміни їжі залежить спасіння душі” [14, 8]. Можна припустити, що спочатку правила релігійного віросповідання були спрощені, а вимоги ще не були твердими. Головне, щоб на Січі людина була хрещена, приймала православ'я.

Запорозька Січ добре забезпечувала своїх священників і монахів. Утримання січовому й взагалі всьому запорозькому духівництву давалося частиною з військової платні, що присилалася щорічно на січ з російської столиці, частиною – від продажу церковних свіч, від зборів за перевози, від усяких ловель, торговельних крамниць, питних прибутків – шоста бочка від привізних у січ вина та горілки, а найбільше – від щедрих милостинь, духовних заповітів і військової здобичі: у запорозьких козаків XVI, XVII і XVIII століть було в загальному звичаї перед смертю давати частину свого надбання в церкву „на спомин козацької душі”; так само було в них у звичаї після повернення з військових походів ділити свій прибуток на три частини й першу частину „від усякого меча й весла” віддавати в монастирі й церкви рідного й чужого краю [15, 290].

Духовенству дозволялося брати нагороду за відправу так званих таїнств і різних потреб. Але робити це можна було тільки за встановленою мірою: від копійки до одного – чотирьох карбованців. Зловживанням рішуче клався край, здирства переслідувалися.

Запорожжя мало свої благодійні традиції. Архіви свідчать, наскільки кіш сприяв цьому. Багато ченців приїздило на Січ збирати милостиню. А запорожці справді славилися щедрістю.

Необхідно відзначити ще одну особливість духовних відносин між козаками: у запорозьких козаків як людей військового звання відомі святі й відомі свята користувалися особливою повагою перед іншими; такі: Покрова пресвятої Богородиці, архістратига Михайла й Миколи-чудотворця. На честь Покрови пресвятої Богородиці завжди влаштовували церкву в самій січі; це свято мало подвійне значення для запорозьких козаків: під покровом Богоматері запорожці не боялися ні вражого вогню, ні грізної стихії; під покровом Пріснодеви вони залишалися цнотливими й свято виконували найголовніший девіз свого життя – захист православної віри й безшлюбність. Архістратиг Михайло, найголовніший „з безтілесних сил воїн”, був невидимим керівником запорожців на війні, віщував їм своєю трубою перемоги, давав знак до відступів. Святитель і великий чудотворець Микола, здавна користувався повагою в російських людей як заступник всіх „плаваючих, мандрівних і подорожуючих” [16, 271], невидимо супроводжував запорозьких козаків у їхніх морських подорожах. З другої половини XVIII ст. великою повагою стало користуватися ще свято на честь святого Андрія Первозванного.

Таким чином, конфесійний чинник був визначальним у розвитку національно-визвольного руху, а також відігравав важливу роль у формуванні станової свідомості козацтва.

Збройну боротьбу проти ворогів Вітчизни козацтво поєднувало з активною позицією в політичному житті українського суспільства. Оскільки політика теж розвивалась переважно в релігійних, церковних формах, то й козацтво втягувалося в церковні справи, виступало на захист православної віри, а отже – нації.

Демократизм козацьких традицій впливав на формування церковної ієрархії, де вирішальну роль у призначенні на посади відігравали козацькі ради. А глибока релігійність козаків, їхня відданість православ'ю гуманізувала суспільні відносини всередині козацького стану й спонукала до пошуків найбільш справедливих форм існування козацької спільноти.

У подальшому дослідженні, на думку автора, доцільно було б розглянути проблему співіснування представників різних релігій на території сучасної незалежної України.

Література

1. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII – XVIII ст. / В.А. Смолій. – К., 1985. – 360 с.
2. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.) / В. Щербак. – К.: Вид. дім „KM Academia”, 2000. – 300 с.
3. Лыман И.И. Запорожский иерей Анатолий Мелес / И.И. Лыман // Культурная жизнь юга России. – 2003. – № 1. – С. 34 – 36; Лыман И.И. Православная церковь на юге Украины / Упорядник: И. Лыман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2004. – 560 с.; Лыман И.И. Церковный устро́й Запорожских Вольностей / И.И. Лыман // Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко;

- Відпов. ред. С.Р. Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – С. 624 – 626.
4. Сидоров В. Казачья вера / В. Сидоров // Крестьянин. – 2000. – № 6. – С. 14.
 5. Сборник рукописей о севастопольской обороне. – Спб., 1872. – Т. II. – 543 с.
 6. Устное повествование Никиты Коржа. – Одесса, 1848. – 153 с.
 7. Феодосий. Самарско-Николаевский монастырь / Феодосий. – Екатеринослав, 1873. – 283 с.
 8. Щербак В. Вказана праця.
 9. Борецький І. Протестація // Пам'ять братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. / І. Борецький. – К.: Наук. думка, 1988. – С. 319 – 320.
 10. Исторические сочинения. – М., 1846. – 418 с.
 11. Эварницкий Д. Сборник материалов / Д. Эварницкий. – СПб., 1888. – 308 с.
 12. Максимович М. Собрание сочинений / М. Максимович. – К., 1877. – Т. 2. – 546 с.
 13. Филарет. Черноморская Николаевская пустынь / Филарет. – Харьков, 1856. – 140 с.
 14. Левассер де Боплан. Опис України // Пригоди, подорожі, фантастика – 89: 3б.: Повісті, оповід., нариси / Боплан Левассер де / Упоряд. М.П. Семенюк. – К.: Молодь, 1989. – С. 5 – 28.
 15. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків / Д.І. Яворницький. – Т. 1. – К., Наук. думка, 1990. – 592 с.
 16. Там само.

Мягкая А.А. Влияние православия на развитие народовластия в казацкой среде.

В статье рассматривается влияние конфессионального фактора на развитие национально-освободительного движения второй половины XVII – начала XVIII вв., его роль в формировании сословного сознания казачества. Подчеркивается глубокая религиозность казаков, важный вклад православной веры в формирование властных структур и общественно-политической организации казацкой среды.

Ключевые слова: *религия, вера, православие, религиозность, духовенство, церковные дела, православное братство, народовластие, конфессиональный фактор, национально-освободительное движение, властные структуры, общественно-политическая организация.*

Myagkaya A.A. The impact of Orthodoxy on the democracy's development in the Cossack sphere.

In this article the religious factor's impact on the national liberation movement's development of the second half of the XVII – the beginning of the XVIII centuries, it's role in the forming of the Cossacks' estate consciousness are examined. The deep Cossacks' religiosity and important contribution of the Orthodox faith to forming of the power structures and social and political organization of Cossack sphere are emphasized.

Key words: *religion, faith, Orthodoxy, religiosity, clergy, church proceedings, Orthodox congregation, democracy, religious factor, national liberation movement, power structures, social and political organization.*

**ДІТИ І ПІДЛІТКИ ДОНБАСУ В УМОВАХ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД**

Висвітлюються етапи розвитку історіографії проблеми життя дітей і підлітків Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: історіографія, діти, підлітки, Велика Вітчизняна війна.

Зі здобуттям незалежності України розпочався процес ґрунтовного переосмислення історичного минулого, що охопив, зокрема і різноманітні проблеми Великої Вітчизняної війни. Водночас у сучасній історіографії війни ще й досі переважають дослідження, що стосуються воєнно-політичних та економічних її аспектів, а розробка питань історії соціальної сфери, зокрема, історії дитинства, значно відстає. У зв'язку з цим, великий науковий інтерес становить системне дослідження життя молодого покоління Донбасу в умовах війни, яке не можливе без детального аналізу історіографії.

Метою даної статті є систематизація наукової літератури і висвітлення особливостей розвитку історіографії проблеми життя дітей і підлітків Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни. Зазначені дослідження можна поділити на 3 групи: 1) наукові розробки радянського періоду; 2) дослідницькі здобутки зарубіжних науковців; 3) сучасна вітчизняна історіографія.

Найбільшим за обсягом є доробок радянських учених, який доцільно розподілити за хронологічним принципом. Перший етап розвитку радянської історіографії охоплює період Великої Вітчизняної війни. У цей час з'явилися публікації, які розроблялися на базі зведень Радянського інформбюро та матеріалів періодичних видань [4]. Безпосередньо дитячим проблемам в роки війни присвячено низку публікацій у журналі «Советская педагогика» та «Дошкольное воспитание» [39]. Стан мережі медичних закладів, дитячих будинків, культурних установ та шкіл Ворошиловградщини в 1943-1945 рр. проаналізовано у роботі А.І. Гаєвого [9]. Подвигу юних підпільників м. Краснодона було присвячено дослідження „Молодая гвардия Украины" [46].

Перші публіцистичні та наукові розвідки періоду війни були невеликими за обсягом, мали обмежену джерельну базу та носили пропагандистський характер. Їх автори зробили первинне узагальнення інформації, що сприяло формуванню підвалин історіографії Великої Вітчизняної війни.

Другий етап розвитку радянської історіографії припадає на 1945-1955 рр. і характеризується активізацією наукових пошуків дослідників, що призвело до появи низки узагальнюючих праць та енциклопедичних видань, які висвітлюють різні аспекти історії війни. Поряд з цим з'являються дослідження, присвячені вивченню окремих аспектів життя дітей і підлітків в умовах війни. Так, Ф.І. Лисенко, М.М. Грищенко, П.Г. Тичина [15; 42] торкаються питань освіти молодого покоління. Медичні аспекти впливу війни на стан здоров'я юних громадян України було висвітлено Ф.І. Зборовською, О.О. Рікманом [23]. Особливості окупаційного режиму та його наслідки для Донбасу було висвітлено у роботі О.В. Іонова [26]. Підсумовуючи огляд історіографії даного

етапу, слід зазначити, що в цей час продовжувався збір фактографічного матеріалу, але проблема життя дітей і підлітків у роки війни вивчалася досить обмежено, що пояснювалося перебуванням дослідників під жорстким ідеологічним пресом.

Новий етап розвитку радянської історіографії припадає на II половину 1950-х – 1960-ті рр. Після XX з'їзду КПРС було створено сприятливі умови для активізації наукових пошуків істориків. У першу чергу слід зазначити фундаментальні видання з історії Великої Вітчизняної війни, де міститься матеріал і про життя юних мешканців Донбасу. Це, зокрема „Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза”, праці М.І.Супруненко, М.В. Ковалю, М.Н. Андрюхіна тощо [58]. У згаданих роботах подається скорегована концепція Великої Вітчизняної війни, розглядаються питання участі населення у патріотичних рухах та відбудовчих процесах, а також зустрічаються і окремі факти про життя наймолодшої категорії населення Донбасу. Проблеми участі неповнолітніх у сільськогосподарських роботах, у наданні матеріальної допомоги регулярній армії частково розкрили Ю.В. Арутюнян, С.П. Лаута [40]. Заходи держави щодо захисту дітей проаналізував А.М. Сініцин [56]. У цей період було створено цілий ряд фундаментальних праць з історії освіти в УРСР [47], у яких висвітлюється навчання та виховання молоді в умовах Великої Вітчизняної війни. Розвиток культури в роки війни розкрито у роботах М.В. Ковалю [33]. У 1960-ті роки з'являються перші розвідки, що торкаються окремих аспектів життя молодого покоління Донбасу в умовах війни публікації Г.Я. Ємченка, Р.І. Кігінька, Г.П.Ляшенко [20; 29; 45].

Отже, дослідники у II половині 1950-1960-х рр. накопичили значний фактичний матеріал, але не ставили за мету вивчення особливостей життя юних мешканців Донбасу. Недоліком більшості праць є заідеологізованість та поверховість дослідження деяких проблем, акцентування уваги на ролі партії та уряду у житті молоді.

1970-1980-ті рр. - наступний етап розвитку радянської історіографії, коли дослідники розширили коло наукового пошуку. Історична наука поповнювалася працями узагальнюючого характеру, серед яких слід відзначити публікацію “Історія Української РСР у 8 тт.”, де певне місце займають питання долі молоді УРСР. Участь підлітків у патріотичних рухах, особливості організації навчально-виховного процесу у воєнних умовах висвітлюється у роботах, присвячених історії правлячої партії та комсомолу [16]. Внесок у розробку питань відродження галузей народного господарства Донбасу і участі в ньому підлітків зроблено М.С. Зіничем, І.І. Белоносим, С.Н. Саженом [55]. Утім роботи не дають достатнього уявлення про ефективність підготовки та використання праці неповнолітніх на промислових підприємствах.

Широко в історіографії 70–80-х рр. XX ст. представлена тематика патріотичної діяльності учнівства та молоді в роки Великої Вітчизняної війни. Так, О.Г. Перехрест у контексті дослідження історії комсомолу звернувся й до фактів життя підлітків [49]. Глибокий аналіз проблем мирного населення періоду війни міститься у монографії М.В. Ковалю [32], дисертаційній роботі

Т.В. Вронської [7]. Проте дослідники позбавлялися можливості висловлювати критичні зауваження щодо дій влади по відношенню до молоді. Особливості навчання юних громадян проаналізовано у роботах С.А.Черніка, Л.В. Яковлевої, О.О.Сушка [59;63]. Окупаційну політику стосовно освіти і виховання молодого покоління на території України розглядають М.В.Коваль, В.В.Ленська [31; 41]. Однак автори не розкривають багатьох аспектів освітньої політики радянської та нацистської влади. Питання професійної підготовки підлітків через мережу навчальних закладів Державних Трудових резервів та їх трудової діяльності у роки війни розглянуто у роботах А.В. Митрофанової, М.Ф. Пузанова, Г.І. Терещенка [53]. Однак автори не висвітлювали насильницьких наборів молоді до зазначених навчальних закладів. Злочинам нацистів присвячено монографії Н.С. Алексєєва, Т.В. Першиної [1], які звернулась і до питання трагедії малолітніх жертв нацистів, хоча й не в повній мірі.

З середини 1980-х рр. активізується увага науковців до вивчення проблемних питань життя дітей та підлітків. Так, до демографічних наслідків війни звернулися дослідники А.Л. Перковський і С.І. Пирожков [50]. Автори простежили динаміку народжуваності в роки війни, однак статистика демографічних втрат серед дітей і підлітків в цьому дослідженні не подається. Л.В. Пилипенко розкриває питання державної допомоги дітям-сиротам [51]. У дослідженні П.М. Чернеги [62] аналізується діяльність профспілкових організацій щодо відбудови шкільної мережі, покращення умов побуту малозабезпечених та неповних родин, допомоги сиротам.

Патріотичну діяльність молоді України висвітлили В.А. Кульпинський, В.І. Кучер, А.С. Мельничук, М.В. Трущенко [38]. На досить ґрунтовній джерельній базі простежує нелегкі воєнні долі юних комбатантів - вихованців підрозділів Червоної армії М.І. Дем'яненко [17]. Однак дослідники не виходять із руслу традиційних підходів радянської історіографії до висвітлення подій воєнної історії

Комплекс заходів органів влади з питань охорони дитинства в роки війни аналізує Т.Т. Гриценко, однак автор обминає негативні моменти державної політики [14]. Окремо слід згадати перше спеціальне видання про юних учасників Руху Опору – «Дети-герои» [18], яке ґрунтується на значній фактографічній базі. Проте автори поза увагою залишили трагічність долі неповнолітніх тієї доби.

Історіографія Великої Вітчизняної війни розроблялась і на регіональному рівні. Серед узагальнюючих праць, присвячених історії Донбасу треба виділити публікацію, присвячену історії міст і сіл УРСР. Серед спеціальних праць, що зачепають різні аспекти юних мешканців Донбасу, необхідно згадати роботи Н.А. Буцко, М.Ф. Хорошайлова [5; 61]. Автори у загальних рисах розглянули внесок підлітків Донбасу в справу боротьби з ворогом, однак при цьому наводяться лише окремі приклади трудового подвигу неповнолітніх і майже відсутній критичний аналіз фактичного матеріалу.

Таким чином, у розглянутий період було накопичено значний фактичний матеріал, започатковано вивчення проблемних питань. Дослідниками була

підготовлена відповідна світоглядна основа для трансформацій у методології досліджень, проте суттєвих методологічних змін ще не відбулося.

Підсумовуючи досягнення радянської історіографії щодо вивчення проблеми становища дітей та підлітків періоду війни слід наголосити на тому, що дитяча тематика досліджувалася лише на дотичному рівні і жоден з науковців не визначив її предметом окремого дослідження. На зміст і на якість досліджень негативно виливали ідеологічний контроль та марксистсько-ленінська методологія, що характеризувалася недооцінкою людського виміру історії.

З інших методологічних позицій досліджували історію дитинства зарубіжні історики. Аналіз їх доробку слід розпочати з праці французького вченого Ф. Ар'єса - засновника концептуально нового напрямку в історіографії - історії дитинства [2]. Його послідовниками стали російські дослідниці М.Р. Зезина, Н.Н. Карамашева [28]. Зокрема у дослідженні Н.Н.Карамашевої зроблено детальний аналіз державної політики Радянського Союзу у сфері охорони дитинства. Питання створення і функціонування дитячих будинків в окремих регіонах Росії висвітлено у статтях Є.Кринко, М.Стругової [37]. Серед робіт зарубіжних авторів оригінальністю та ґрунтовністю аналізу відзначається праця російської дослідниці М.С. Зінич [24], яка присвячена вивченню побуту цивільного населення воєнної доби, у тому числі і життю юних громадян.

Концептуальному переосмисленню проблем, пов'язаних з життям дітей і підлітків в умовах окупації, сприяв науковий доробок В. Косика, Б. Єржабкової [35; 21]. Так, чеська дослідниця Б. Єржабкова звертається до питання освітньої політики Німеччини у рейхскомісаріаті «Україна». У цілому розвідки зарубіжних дослідників відрізняються різноманітністю підходів аналізу історичного матеріалу, однак їх пізнавальний потенціал є обмеженим, оскільки науковцями не було опрацьовано документальні матеріали архівів України.

Після здобуття Україною незалежності ситуація в українській історичній науці почала наближатися до світових стандартів. Її характерною особливістю стало розгортання справжньої методологічної революції, розширення проблематики воєнно-історичних досліджень, що супроводжувалося відкриттям доступу дослідників до засекречених раніше архівних матеріалів. В останні роки робиться спроба створення нової наукової концепції Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, у рамках якої значне місце посідали б соціальні проблеми історії, зокрема історія дитинства. Серед здобутків сучасної вітчизняної історіографії виділяються праці М.В.Ковалю [34], який одним із перших привернув увагу науковців до маловідомих питань воєнної історії. Утвердженню нових методологічних підходів до вивчення історії Великої Вітчизняної війни, а саме принципів україноцентризму та антропоцентризму, значним чином сприяли праці О.Є. Лисенка [42]. До аналізу автором було залучено широке коло історичних джерел, в тому числі і недоступних раніше, що надало можливість вийти на якісно новий рівень концептуальних висновків і узагальнень.

Про значний інтерес дослідників до воєнної проблематики свідчить поява фундаментальних праць Г.М. Головка, Т.В.Вронської [12; 8]. Особливості життя молодого покоління у сільській місцевості в роки війни розглянув

І.В. Рибак [54]. Тяжкі наслідки політики нацистської Німеччини для цивільного населення України і дітей у тому числі, аналізує І.Г. Ветров [6]. Внесок у розробку дитячої тематики зробив М.М. Гон, який одним із перших у вітчизняній історіографії поставив питання про виокремлення історії дитинства із загальноісторичного контексту [13]. Значною подією став вихід праці „Безсмертя. Книга Пам'яті України“, у якій міститься стаття В.В. Литвинова та В.І. Міщенко [44]. Автори концентрують увагу на аналізі становища неповнолітніх в'язнів нацистських концтаборів.

Умови життя та рівень медичного обслуговування цивільного населення України розглянуто у монографії П.В.Доброва та І.В.Перехрест [19]. Автори приділяють певну увагу й рівню медичного обслуговування дітей, а також функціонуванню мережі дошкільних дитячих закладів та дитячих будинків.

На особливу увагу заслуговують дослідження О.А.Бомбандьорової [3] та О.В.Потильчака [52], які розкривають коло питань, пов'язаних з навчанням і трудовою діяльністю неповнолітніх трудрезервників в умовах війни. Проте науковці торкаються лише окремих аспектів досліджуваної нами проблеми і не відбивають регіональних особливостей життя дітей і підлітків Донбасу. Проблемам відновлення діяльності навчальних закладів, дитбудинків, культурних установ УРСР присвячені дисертації О.В.Замлинської [22], Н.Г. Красножон [36]. Однак дослідниці зосередили свою увагу на періоді з 1943 р. по 1953 р.

Окупаційний режим у Донбасі розглядається І.С.Тарнавським [60], проте широкий спектр досліджуваних автором питань зумовив схематичний характер розгляду проблем молодого покоління. Дисертації Л.Г.Голиш [11], М.О. Соловей [57], присвячено особливостям функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у повоєнне десятиріччя.

Вперше у вітчизняній історіографії до комплексного аналізу проблеми неповнолітніх мешканців Наддніпрянської та Східної України в умовах війни звернувся Г.М. Голиш [10]. Робота написана з урахуванням досягнень сучасної історіографії, базується на антропоцентричному підході та широкій джерельній базі. Проте поза увагою Г.М. Голиша залишилася така вікова категорія, як діти до 8 років. Дослідник не проаналізував питань, пов'язаних з дитячою безпритульністю, бездоглядністю, злочинністю, перебуванням дітей у дошкільних закладах, дитячих будинках. Крім того, географічні межі дослідження є ширшими, ніж Донбас, що не дозволило авторові у повній мірі розкрити регіональні особливості. Отже, розвиток сучасної української історіографії надає можливість вийти на новий якісний рівень досліджень історії дитинства Донбасу.

Аналіз наукового доробку дозволяє зробити висновок про те, що вітчизняними та зарубіжними науковцями проведено ґрунтовну роботу з накопичення фактичного матеріалу, запроваджено нові методологічні підходи, започатковано дослідження історії дитинства. Проте ще й дотепер, розробка дитячої проблематики на регіональному рівні знаходиться на початковій стадії, що робить науковий пошук у зазначеному напрямку актуальним.

Література

1. Алексеев Н.С. Злодеяния и возмездие. Преступления против человечества/ Н.С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1986. – 400 с.
2. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке/ Ф. Арьес. - Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 1999. - 416 с.
3. Бомбандьорова О.А. Підготовка та використання державних трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни. – Дис. канд. іст. наук: 07.00.01./ О.А. Бомбандьорова. – К., 2000. – 204 с.
4. Буков Я. Режим насилля и порабощения/Я.Буков. - М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1941. - 16 с.
5. Буцко Н.А., Мартышевский М.А. Подвиг Донбасса. Трудовой и боевой героизм трудящихся Донбасса в первый период Великой Отечественной войны/ Н.А. Буцко, М.А. Мартышевский. – К.: Вища школа, 1975. – 159 с.
6. Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні. 1941 - 1944. / І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 231 с.
7. Вронская Т.В. Общественно-политическая деятельность молодежи на освобожденных территориях Украинской ССР в период Великой Отечественной войны (1943 -1945 гг): Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.01/ Т.В. Вронская. – Одесса, 1989. – 18 с.
8. Вронська Т.В. В умовах війни. Життя та побут населення України (1943-1945)/ Т.В.Вронська. – К.: Без вид., 1995. – 83 с.
9. Гаевой А.И. Возрождение хозяйства и культуры Ворошиловградской области/ А.И. Гаевой – М.: Госполитиздат, 1944. – 46 с.
10. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: Монографія/ Г.М. Голиш – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
11. Голиш Л.Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943 - 1950 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Л.Г. Голиш; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2007. — 20 с.
12. Головка Г.М. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія / Г.М. Головка. – К.:Олан, 2004. – 704 с.
13. Гон М. М. Дитячий дискурс історії / М. М. Гон // Історія в школах України. – 2002. – № 2. - С. 19-22.
14. Грищенко Т.Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т.Т. Грищенко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 3. – С. 58-62.
15. Грищенко М.М. Народна допомога школі/ М.М. Грищенко. – К.: Радянська школа, 1948. – 76 с.
16. Данилюк М.З. Натхненна праця в ім'я перемоги. Комуністична партія України – натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни/ М.З. Данилюк. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 164 с.
17. Дем'яненко В.І. Сини полків: Нариси, листи, спогади, документи/ В.І. Дем'яненко. – К.: Молодь, 1978. – 144 с.
18. Дети-герои / Составит. И. К. Гончаренко, Н.Б. Махлин. – К.: Рад. школа, 1985. – 608 с.
19. Добров П.В., Перехрест І.В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943-1950 рр.)/ П.В.Добров, І.В. Перехрест. – Донецьк: ДонНУ. – 290 с.
20. Емченко Г.Я. Годы суровых испытаний (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июнь 1941-1945 гг.)) / Г.Я. Емченко. – Луганск: Луганское областное изд-во, 1961. – 205 с.
21. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів / Пер. з нім. мови/ Б. Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
22. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02./ О.В. Замлинська. – К., 1995. – 219 с.
23. Зборовская Ф.И. Санитарные последствия войны среди детского населения и

- мероприяття по їх ліквідації/ Ф.И. Зборовская // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: Труды Первой конференции. 22-24.04.46 г. – М., 1947. – С.129-137.
24. Зинич М. С. Трудовой подвиг рабочего класса в 1941-1945 гг. По материалам отраслей машиностроения / М.С. Зинич– М.: Наука, 1984. – 232 с.
25. Зинич М.С. Будни военного лихолетья. 1941 - 1945/ РАН Ин-т Рос. Истории/ М. С. Зинич. – М.: Ин-т Рос. истории РАН, 1994.-Вып. 1. – 125 с; Вып.2. – 143 с.
26. Іонов О.В. Злочинства німців у Донбасі / О.В. Іонов. – К.: Політвидав України, 1955. – 37 с.
27. Історія Української РСР: У 2 томах / Голов. ред. К.К. Дубина. – Т. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 859 с.
28. Карамашева Н.Н. Охрана детства в СССР в годы Великой Отечественной войны (на материалах Восточной Сибири). Автореферат. Дисс...к.и.н./ Н.Н. Карамашева. – М., 1993.
29. Кігінько Р.І. Розквіт культури Донецького краю / Р.І. Кігінько. – Сталіно: Донбас, 1960. – 36 с.
30. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М.В.Коваль. – К.: Наукова думка, 1979. – 133с.
31. Коваль М.В. За ґратами нового порядку / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1981. – № 5. – С.119-128.
32. Коваль М.В. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1977. – 264 с.
33. Коваль М.В. Украинская советская культура в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Автореф. дис...канд. ист. наук / М.В.Коваль. – К., 1964. – 18 с. та ін.
34. Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війні 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення/ М.В.Коваль. – К.: Без вид., 1994. – 58 с. та ін.
35. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні/ В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
36. Красножон Н.Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ Н.Г. Красножон. – К., 2002. – 17 с.
37. Кринко Е. На грани выживания: детские дома Кубани в 1941-1945 годы / Е. Кринко, Т.Хлышина, И. Юрчук // Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985 / под ред. Е. Ярской-Смирновой, П. Романова. - М: Вариант; ЦСПГИ, 2008. - С. 35-59.
38. Кульпинський В.А., Кучер В.І. Учнівська молодь Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни/ В.А.Кульпинський, В.І.Кучер // Радянська школа. - 1981. - № 5. - С.89-91.
39. Куфаев В.И. Забота о детях в дни Великой отечественной войны/ В.И. Куфаев // Советская педагогика. – 1942. – №8-9.
40. Лаута С.П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни/ С.П.Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.
41. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Укр.іст.журн. – 1990. – №10. – С.81-86.
42. Один народ – дві історії війни / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – С. 3-8 та ін.
43. Лисенко Ф.І. Героїзм радянського вчителства та школярів у Великій Вітчизняній війні (Із спогадів) / Ф.І. Лисенко // Радянська школа. – 1947. – № 6. – С.40-48.
44. Литвинов В. В., Міщенко В.І. Діти – жертви гітлерівського режиму/ В.В.Литвинов, В.І. Міщенко // Безсмертя. Книга Пам'яті України. – К., 2000. – С.363-371.
45. Ляшенко Г.П. Культурное строительство в Донбассе (1943-1950 гг.). Автореф... канд. ист. наук./ Г.П. Ляшенко. – Донецьк, 1968. – 25 с.
46. Молодая гвардия Украины. – М.: Московский большевик, 1944. – 57 с.
47. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917-1967) / Відповід. ред. А.Г. Бондар. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с. та ін.
48. Очерки истории Донецкой областной комсомольской организации / Г.Я. Пономаренко,

- А.И. Бут, И.Я. Омельяненко и др. – К.: ЦК ЛКСМУ „Молодь”, 1987. – 296 с.
49. Перехрест О.Г. Участь комсомольців і молоді Радянської України в охороні тилу (1941-1942 рр.)/ О.Г. Перехрест // Укр.іст.журн. – 1975. -№11. – С. 74-80.
50. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр./ А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // Укр.іст.журн.- 1990. – №2. – С.15-25.
51. Пилипенко А.В. Зігріті всенародною любов'ю/ А.В. Пилипенко // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85-86.
52. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівської Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ О.В. Потильчак. – К., 1999. – 207 с.
53. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерк истории профессионально-технического образования в Украинской ССР/ М.Ф. Пузанов, Г.И. Терещенко– К.: Вища школа, 1980. – 232 с.
54. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 - 1991)/ І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 303 с.
55. Саженок С.Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні/ С.Н.Саженок. – К., 1985. – 112 с.
56. Сеницын А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны / А. М. Сеницин // Вопросы истории. – 1969. – № 6. – С. 20-29.
57. Соловей М.О. Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу в 1943-1945 рр.) / М.О.Соловей // Історичні і політологічні дослідження: [зб. ст. / гол. ред. П.В. Добров].- Донецьк: ДонНУ, 2007. - № 5/6 (35/36). - С. 162 - 168.
58. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945)/ Н.И. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
59. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943-1945 гг.): Автореф... канд. ист. наук./ А.А. Сушко. – К., 1983. – 24 с.
60. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01./ І.С. Тарнавський. – Донецьк, 1999. – 19 с.
61. Хорошайлов Н.Ф. Суровые годы войны. Героические страницы истории партийных организаций Донбасса периода Великой Отечественной войны/ Н.Ф. Хорошайлов. – К.: Политиздат Украины, 1977. – 180 с.
62. Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны/ П.М. Чернега. – К.: Вища школа, 1987. - 175 с.
63. Черник С.А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны: Историко-педагогическое исследование / С.А.Черник. - М.: Педагогика, 1984. - 240 с.

Овчинникова Я.С. Дети и подростки Донбасса в условиях Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: обзор историографии.

Освещаются этапы развития историографии проблемы жизни детей и подростков Донбасса в условиях Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: историография, дети, подростки, Великая Отечественная война.

Ovchinnikova Y.S. Children and teenagers of Donbas in the conditions of the Great Patriotic War 1941-1945: the historiography review.

Stages of development of a historiography of a problem of a life of children and teenagers of Donbas in the conditions of the Great Patriotic War are covered.

Key words: a historiography, children, teenagers, the Great Patriotic War.

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ БІБЛІОТЕК
І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГРОМАДСЬКОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ**

У статті розглядається розвиток бібліотечного краєзнавства з 50-х рр. до початку 90-х рр. ХХ століття. На конкретних прикладах висвітлено яким чином правляча партія здійснювала керівництво даним напрямом роботи бібліотек. Виявлено етапи та закономірності розвитку бібліотечного краєзнавства.

Ключові слова: бібліотеки, краєзнавство, клубна робота, об'єднання громадян, партійне керівництво, ідеологія.

У 20-30-х рр. ХХ століття у культурній політиці України запанували принципи централізації та уніфікації, як засоби досягнення „єдності” духовного життя народу. В основі усіх перетворень знаходився так званий „класовий підхід” [1]. Однак утилітарне тлумачення культурних перетворень вихолощувало головне – духовний зміст, що особливо негативно позначалося на національних традиціях та особливостях. Як показав у своїх дослідженнях доктор іст. наук Я.І Мандрик, тотальний контроль над усіма видами суспільної діяльності, інтенсивний терор і репресії, а також жорсткі антирелігійні кампанії у 20-х – 30-х рр. минулого століття призвели до духовного спустошення та занепаду загальнолюдських цінностей. Розвиток освіти та соціалістичної культури, котрі, знаходячись на службі індустріалізації країни, не спроможні були компенсувати збиток, завданий ментальності та топосу народу [2]. Таким чином, у республіці з середини 20-х рр. була встановлена диктатура пролетарської ідеології в галузі культури. До початку 30-х рр. було встановлено жорсткий контроль і над бібліотеками республіки.

Саме на такому історичному тлі у 30-ті рр. бібліотеки республіки змушені були взяти на себе таку функцію, як розвиток краєзнавства. Справа в тому, що враховуючи його згортання у 1933-1934 рр. краєзнавство ідеологічно переорієнтувалося – зі суспільного на більшій частині руху воно почало все більше приймати офіційні риси. Одночасно варто зазначити, що матеріальна база в особі бібліотек, для розвитку краєзнавства у республіці, була значною. Зокрема, у 1934 р. в Україні функціонувало 2791 міська бібліотека, 9583 сільських (у загальній кількості 12374), знаходилось 17287 пересувних бібліотек з загальним фондом близько 20 млн. екземплярів [3, 248]. Офіційні статистичні дані також говорять про те, що з 1926 р. до 1937 р. кількість бібліотек у республіці збільшилася з 6233 до 13769 [4, 108], тобто в кожній сільській раді, райцентрі, місті була хоча б одна бібліотека. У той же час варто ще раз підкреслити, що бібліотеки України спочатку створювались як соціально активні ідеологічні організації, котрі несуть на собі відбиток „партійності”, тобто вони розглядалися як активні пропагандисти пануючої в УРСР ідеології. Таким чином, з одного боку, бібліотеки були спроможні надати матеріальну базу для розвитку краєзнавства, а з іншого – бібліотечне краєзнавство споконвічно повинно було слугувати ідеологічним цілям правлячої партії.

Мета статті: розглянути особливості розвитку краєзнавства у республіці на основі бібліотечних закладів у післявоєнні роки та до отримання Україною незалежності.

На період Другої світової війни краєзнавча робота у республіці була припинена. У післявоєнні роки краєзнавча робота бібліотек відновилася лише у 50-ті рр. ХХ століття. З середини 50-х рр. в обласних бібліотеках почав формуватися зведений каталог краєзнавчої літератури. У наступні роки (60-70-ті рр.) цей краєзнавчий напрям роботи бібліотек отримав подальший розвиток на всій території України. Про це свідчить досвід Харкова, Львова, Одеси, де на відміну від інших областей України, краєзнавчі каталоги існували не тільки в обласних, але й у наукових бібліотеках. У зв'язку з цим теоретична розробка питань створення каталогів мала велике, як політичне, так і культурне значення. Тут не було нічого зайвого чи випадкового, адже мова йшла про технології, котрі дозволяють формувати світогляд людей, у даному випадку – "світогляд будівельника комунізму" [5, 106-112]. Усе більшого значення надавалося роботі з краєзнавчою літературою. Так, наприклад, з 16 складених списків літератури Луганської обласної бібліотеки 7 були краєзнавчого характеру, до інших також входили краєзнавчі видання [6].

На всесоюзному рівні зазначалося, що краєзнавча робота бібліотек з усіх республік Радянського Союзу була краще налагоджена у бібліотечній системі УРСР. У журналі „Бібліотекар” за 1960 р. зазначалося: „Особливо цікавий досвід районних бібліотек України. Тут ця робота почалася не зверху, а знизу – з району та села. Бібліотекарі розшукують матеріали на місцях, виписують літературу з книгосховищ, котрої бракує, складають спеціальні картотеки. Повсюдно створюються краєзнавчі та літературно-меморіальні куточки, куточки передового досвіду. Зокрема, за починанням Ічнянської бібліотеки на Чернігівщині організовано 100 меморіально-літературних куточків на честь видатних співвітчизників. Приклад ічнянців наслідували бібліотекарі Винницької, Хмельницької та Львівської областей. Зібрані ними спогади старожилів друкуються в районних і обласних газетах... Цікавляться краєзнавством і в Тернопільській області. Так, у Тербовлянській бібліотеці знаходиться чимало книжок, ілюстрацій, діаграм, котрі розповідають про район. Копії деяких документів отримані з Центрального архіву Жовтневої революції УРСР; замовлені мікрофільми. Усі ці матеріали демонструються на постійній виставці, для котрої відведена окрема кімната. Ведеться краєзнавча картотека, котра містить статті та нотатки з районної газети, починаючи з 1946 р. Складена цікава довідка про історичне минуле району. Бібліотека не обмежується збиранням матеріалу тільки про минуле... Ржищевська бібліотека Київської області райкому партії збрала широкий матеріал про теперішнє та минуле свого району. І багато що опублікувала на сторінках районної газети” [7, 27-29].

Варто зазначити, що саме з 1961 р. питання культури, бібліотечної справи у республіці відійшли на другий план у справах правлячої партії. У той же час у липні 1962 р. ЦК КПРС нагадав бібліотечним працівникам, що бібліотеки повинні брати участь у вихованні „... відданих Вітчизні, активних, усебічно

розвинутих будівельників комуністичного суспільства” [8, 313-314]. Саме тому бібліотеки приділяли особливу увагу патріотичному та військово-патріотичному вихованню своїх читачів. Прикладом може слугувати робота бібліотеки м. Котовська Одеської області, де проводилися спеціальні вечори, виступали ветерани війни та письменники-фронтовики. А в селищі Вишневому тієї ж області за ініціативою бібліотеки було створено загін „червоних слідопитів”, котрі активно проводили краєзнавчу роботу [9, 11-114]. Таким чином, робота бібліотек України з розвитку краєзнавства в період часу, котрий розглядається, продовжувала мати чітко виражену ідеологічну спрямованість. Це підтверджується тим, що в кожній бібліотеці була обладнана чи Ленінська кімната, чи Ленінський куточок; а також куточки передового досвіду, де зосереджувалися матеріали про обрані соціалістичні зобов’язання та соціалістичні змагання колгоспів, радгоспів, цехів, бригад і перебіг їх виконання. Активізувалася й атеїстична пропаганда. Усе це значною мірою погоджувалося з краєзнавством; подібна робота розглядалася як власно краєзнавча.

28-30 вересня 1971 р. у м. Хмельницькому відбулася республіканська науково-практична конференція бібліотечних працівників України з питань інформаційно-бібліотечного обслуговування та розвитку рекомендаційної бібліографії, котра була організована Міністерством культури УРСР та Державною республіканською бібліотекою УРСР імені КПРС. Треба зазначити, що рекомендаційна бібліографія грала важливу роль у справі розповсюдження краєзнавчої інформації та відповідних знань. Рішенням конференції закріпили видання довідників з рекомендаційної бібліографії: з історично-краєзнавчої тематики – за Державною історичною бібліотекою УРСР. Також було вирішено залучати до цієї роботи наукові бібліотеки інших відомств і масові бібліотеки [10, 146-147]. Таким чином, Міністерство культури УРСР приділяло увагу не тільки ідеологічному напрямку роботи бібліотек республіки, але й важливішим організаційним питанням роботи бібліотек, зокрема інформаційно-бібліографічній роботі, використовуючи й краєзнавчу тематику. На початку 70-х рр. ХХ століття однією з основних завдань бібліотек України була пропаганда літератури, котра присвячена 50-літтю створення СРСР. У цій роботі були задіяні всі бібліотеки України. З цією метою були створені спеціальні молодіжні клуби при бібліотеках, котрі носили такі назви, як „Данко” (Київ, бібліотека імені 50-ліття газети „Правда”), „Моя вітчизна – СРСР” (Київ, бібліотека імені Лесі Українки), „Ліра” (Кировоград, бібліотека імені Маяковського) та ін. Завершальним етапом роботи бібліотек республіки за цим напрямом було проведення районних, міських, обласних науково-практичних конференцій працівників бібліотек усіх відомств і організацій, книжкової торгівлі, лекторів, громадськості. Особливо відзначеними були конференції у Запоріжжі, Донецьку, Києві, Сімферополі, Харкові, Чернігові. За даний період у бібліотеках України було організовано 126728 книжкових виставок, проведено 32342 читацькі конференції, 92475 літературних, тематичних вечорів книги, 23648 усних журналів, 34784 ленінські уроки, 27316 зустрічей читачів зі старими комуністами, учасниками громадянської та Вітчизняної війн,

письменниками [11, 3-12]. На основі цього підйому розвивалася й **краєзнавча** робота бібліотек. З метою її покращення у жовтні 1972 р. Державною республіканською бібліотекою імені КПРС було проведено на базі Хмельницької обласної бібліотеки імені М.Островського семінар-практикум для обласних бібліотек, котрі обслуговують доросле населення, однак і тут не обійшлося без політичної підкладки, оскільки краєзнавчу роботу передбачалося проводити „... у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС” [12, 146-148].

У зв'язку з цим цілком природно, що бібліотеки повинні були грати невластиву їм роль ідеологічних закладів, адже саме такими їх бачила „керуюча та спрямовуюча сила” того часу в країні – КПРС. Саме згідно з Постановою ЦК правлячої партії „Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні працюючих і науково-технічному прогресі” [13, 2-3] бібліотеки всіх типів розглядалися важливими опорними базами, як ідеологічних, так і науково-технічних організацій. Цей підхід був закріплений у керівних документах, а на республіканському рівні Міністерство культури України видало відповідний документ, що зобов'язував бібліотеки проводити ідеологічну роботу [14]. Робота бібліотек дійсно була спрямована на це. У зв'язку з цим краєзнавство почало мати ще більшу ідеологічну спрямованість.

З початку 1977 р. була розпочата активна підготовка до святкування 60-тої річниці, як її тоді називали, „Великої жовтневої революції” [15, 411-431]. Безумовно, грали у процесі підготовки свою роль і бібліотеки УРСР. Поєднується з цим документом і Постанова ЦК правлячої партії „Про підвищення ролі усної політичної агітації” [16, 432-437], у чому бібліотеки поряд з домами культури, клубами, кінотеатрами, школами повинні були брати активну участь.

Таким чином, після його розгромлення у середині 30-х рр. краєзнавство, повністю відродившись у 50-ті рр., почало знову активно розгортатися в УРСР лише у 60-70-ті рр., причому у різноманітних формах. Наприклад, 13 травня 1978 р. за ініціативою працівників відділу краєзнавства (зараз відділ україністики) ХДНБ імені В.Г.Короленка (Харків) – Г. Каширіної, Т. Шерстюка, В. Ярошика було створено клуб „Краєзнавець”, котрий функціонує до сьогодні. Тематика його досліджень Слобожанщини велика: від вивчення діяльності окремих видатних діячів краю, до відтворення історії окремих заводів, закладів, селищ, міст, самої бібліотеки імені В.Г.Короленка. У роботі клубу брало участь більш ніж 100 осіб [17, 111-113]. Оскільки краєзнавство почало грати все більш значущу роль у роботі бібліотек республіки у 1965-1970 рр. перед бібліотеками було поставлено завдання з удосконалення краєзнавчого довідково-бібліографічного апарату та поповнення його новими науковими джерелами. У 70-ті рр. ця робота продовжувала поширюватися.

Краєзнавство поєднувалося з патріотичним вихованням, як дорослих, так і дітей. Зокрема, у середині та наприкінці 70-х рр. питанням патріотичного виховання та краєзнавству були присвячені науково-практичні конференції, котрі відбулися в Донецьку, Львові, Хмельницькому [18, 39-45]. А Державна історична бібліотека УРСР, котра курирувала краєзнавчу роботу бібліотек республіки, постановила, що на основі об'єднаних планів рекомендаційної

бібліографії бібліотеки України випускають на основі кооперування біля 180 бібліографічних довідників, головним чином краєзнавчого характеру. Кожна обласна бібліотека зуміла видати бібліографічні матеріали з краєзнавства свого регіону. Усе це ще раз підтвердило ефективність централізації, кооперації та координації в діяльності бібліотечних організацій при виконанні масштабних завдань загальнодержавного масштабу.

Однак, як бачимо, краєзнавство на засадах бібліотек, продовжуючи розвиватися під керуванням політичного керівництва країни, придбало надмірний ідеологічний відтінок. Достатньо поглянути на назви краєзнавчих бібліографічних матеріалів, котрі на той час видавалися бібліотеками України: „В.І. Ленін і Вінниччина”, „Ленін і наш край” (Львів), „Ім'я Леніна на мапі Херсонщини”, „Ленін і Полтавщина”, „В.І. Ленін і Черкащина”, „Ленін і Київщина”, „Ленін і Ворошиловградщина”, „Ленін і Житомирщина”, „В.І. Ленін і Поділля”. Керівництво цим процесом здійснювалося з Москви, тон задавав Московський інститут культури [19, 28-48]. У цілому це був чужий до абсурду напрям роботи (мається на увазі не саме краєзнавство, а „краєзнавча ленініана”), як для бібліотек, так і для України в цілому. Абсолютно незрозуміло, яке відношення мав „вождь світового пролетаріату” до українських міст і областей, бібліотеки котрих включали його до своєї краєзнавчої роботи. Однак, за свідченнями Л.Я. Якимової (Київський державний інститут культури імені Олександра Корнійчука) ця робота активно проводилася не одне десятиліття [20, 45-52].

Краєзнавча робота бібліотек послужила для розвитку клубного руху, оскільки значну увагу у своїй роботі вони продовжували приділяти його розвою. Розглянемо це на прикладі Харківської області. В області в середині 80-х рр. функціонувало 34 централізовані бібліотечні системи (25 у районах і 9 у самому Харкові) та існувало близько 700 клубів та об'єднань за інтересами, лекторіїв і кінолекторіїв, шкіл, салонів, у тому числі для дорослих – 97; для дітей – 216, для юнацтва – 314, змішаних – 71, до того ж за роки одинадцятої п'ятирічки кількість об'єднань збільшилася удвічі. Клуби за інтересами мали тематичну спрямованість: військово-патріотичну, краєзнавчу, музичну, літературну, дискусійну та ін. Типовими назвами були: „Червона гвоздика”, „Прометей”, „Молодий воїн”, „Патріот” та ін. Бібліотеки у клубній роботі тісно співпрацювали з навчальними закладами, ДТСААФ, профспілками [21, 17-23].

З настанням „добы перебудови” для бібліотек настав складний час. Створюється стійке враження, що в дійсності ніхто не збирався вирівнювати становище у культурній сфері. Зокрема, у постанові ЦК КПРС про роботу Київської міської партійної організації питанню культури приділено тільки два слова, а все інше – здебільшого загальні положення про патріотизм і виконання рішень XXVII з'їзду без визначених цифр і термінів [22, 291-296]. Однак, без урахування духовної складової народу, його ментальності неможливо організувати ефективне функціонування культурних інститутів суспільства, і, зокрема, бібліотек.

Певною мірою це питання вирішувало краєзнавство, котрим бібліотеки України продовжували безперервно займатися всі ці роки. Відомий одеський

краєзнавець Н. Щербина зазначала, що другим (після музеїв) місцем, де підтримувалось і розвивалось краєзнавство, як в Одеській області, так у всій республіці – були бібліотеки. Однак, бібліотечне краєзнавство дуже часто займалося у своїх бібліотечно-краєзнавчих дослідженнях 1950-х – 1980-х рр. ХХ століття фальсифікацією та підробками [23, 36-44]. Теоретично та методично формування краєзнавчих фондів бібліотек, як й інші види краєзнавчої роботи, ґрунтувалися на затвердженому ще у 1959 р. „Положенні про краєзнавчу роботу обласних, крайових, республіканських бібліотек” [24, 192-196] та на „Положенні про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури УРСР” [25]. А безпосереднє методичне керування всією краєзнавчою роботою бібліотек України здійснювала вищезазначена Державна історична бібліотека УРСР.

Однак, навіть у такому урізаному вигляді краєзнавча робота бібліотек дала позитивні результати; наприклад, при Дніпропетровській ОУНБ з жовтня 1990 р. працює краєзнавчий клуб „Ріднокрай”, котрий з самого початку свого існування став своєрідним науково-дослідним і просвітницьким центром Дніпропетровська. Заснований він двадцятьма професійними істориками та краєзнавцями-аматорами. Однак, його історія уходить у 60-ті рр. ХХ століття, коли у 1962 р. при бібліотеці розпочало свою діяльність Дніпропетровське товариство краєзнавства [26, 22-24]. Безумовно, проводилася краєзнавча робота й в інших областях республіки. Зокрема, у Дубенській центральній районній бібліотеці Рівненської області краєзнавча робота проводиться з середини 80-х рр. ХХ століття, існує й краєзнавча картотека; і хоча при бібліотеці немає краєзнавчої організації, тим не менш, вона співпрацює з місцевими письменниками, проводить регулярні краєзнавчі заходи [27, 25]. Значний внесок до краєзнавчої роботи робили наукові бібліотеки, котрі видали комплексні бібліографічні посібники з краєзнавства. Щорічно бібліотеки України підготовлювали від 100 до 130 краєзнавчих бібліографічних посібників. У цілому на кінець 1987 р. (за попередні п'ять років) було підготовлено близька 500 таких видань [28, 80-88].

Окрім розглянутого вище, треба зазначити, що у той чи іншій мірі саме з краєзнавства виросла україністика. Уперше в історії України у вересні 1990 року було поставлено питання про загальну концепцію україністики на першому Конгресі міжнародної асоціації україністів. Археографічна комісія, а згодом й Інститут української археографії (сьогодні Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України (ІУА)) взяли участь у розробці концепції архівної та рукописної україністики. У зв'язку з розвитком зазначеного напрямку збільшилася й роль національної бібліографії, котру В. Омельчук визначає як специфічну форму відображення багатовікової пам'яті народу, засіб обміну та збагачення досягнень його культури, інформаційного забезпечення рішення економічних і політичних проблем, як на рівні держави, так і на рівні взаємодії з міжнародним суспільством [29, 184-195].

Висновки. Краєзнавство в Україні розвивалося з перервами у часі. Якщо у 20-ті рр. ХХ століття воно мало яскраво виражений громадський початок, то у

30-ті рр. воно було фактично пригнічено владою та підкорене державі. Бібліотеки, котрі були визначені владою як у першу чергу ідеологічні організації, котрі повинні проводити цілеспрямовану комуністичну пропаганду, займалися краєзнавчою роботою за поставленим за ними обов'язком. Поступово, починаючи з 60-х рр. ХХ століття краєзнавча робота бібліотек, з одного боку, набувала все більшого значення – на основі цієї роботи створювалися клуби за інтересами та інші формальні та неформальні об'єднання читачів, а з іншого – краєзнавство ставало все більш політизованим. Однак, саме ця робота бібліотек дозволила їм зіграти значну роль, як у збереженні та примноженні конкретних знань з краєзнавства, об'єднанні людей з патріотичною спрямованістю думки, а також у кінцевому підсумку дозволила бібліотекам брати активну участь у побудові Української держави.

Література

1. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави / Л.М. Новохатько. - Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01: Київський ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 1999. - 43 с.
2. Мандрик Я.І. Політика радянської держави у сфері культури в українському селі (кінець 20-х - 30-ти роки). - Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Я.І. Мандрик. - НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознав. - Л., 2006. - 33 с.
3. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 – червень 1941. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 248.
4. Культурное строительство в СССР. Стат. сб. - М. -Л.: Госпланиздат, 1940. - 269 с.
5. Юферова О.Є. Організація та координування краєзнавчої бібліографії / О.Є. Юферова // Бібліотекознавство та бібліографія. -Збірник статей. - Вип.1. - Х.: Ред. -вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1964. - С.106-112.
6. ДАЛО. - Виконавчий комітет мЛуганської обласної ради депутатів трудящих. Управління культури. - Р-5116. - Оп.9. - Справа № 400. - Аркуш 85-100.
7. Вадиковская Л. Краеведы о своём опыте / Л. Вадиковская // Библиотекарь. - 1960. - №5. - С.27-29.
8. Коллективу Государственной ордена Ленина Библиотеки СССР имени В.И.Ленина. Всем работникам библиотек Советского Союза. (Источник: «Правда». - 3 июля 1962 г.) / КПСС о культуре, просвещении и науке. Сборник документов. - М.: Изд-во политической литературы, 1963. - С.313-314.
9. Ангелов Г.В. Патріотичне виховання на бойових традиціях / Г.В. Ангелов // Українській історичний журнал. - 1967. - №1. - С.111-114.
10. Бабіч Є.К. Республіканська науково-практична конференція бібліотечних працівників / Є.К.Бабіч // Бібліотекознавство та бібліографія. - Міжвідомчий республіканський збірник. - Вип.12. - Х.: Ред. -вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1972. - С.146-147.
11. Лозовий В.Д. Бібліотеки республіки – 50-річчю утворення СССР / В.Д. Лозовий // Бібліотекознавство та бібліографія. - Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. - Вип.14. - Х.: Вища школа, 1974. - С.3-12.
12. Золотуха Т. Республіканський семінар-практикум бібліографів-краєзнавців / Т.Золотуха // Бібліотекознавство та бібліографія. - Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. - Вип.14. - Х.: Вища школа, 1974. - С.146-148.
13. Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі. (У ЦК КПРС) // Соціалістична культура. - 1974. - №7. - С.2-3.
14. Про заходи Міністерства культури УРСР по виконанню постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі». Постанова колегії Міністерства культури УРСР. -29 липня 1974 р. - К., 1974. - 11с.

15. Про 60-у річницю Великої жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС 31 січня 1977 р. (Друкується за текстом газети Правда. - 1977. - 1 лютого. - №32)/ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / Переклад з восьмого російського видання. - Т.12. - 1975-1977. - К.: Вид-во політ. літератури України, 1983. - С.411-431.

16. Про підвищення ролі усної політичної агітації. У виконання рішень XXV з'їзду КПРС. Постанова ЦК КПРС 1 лютого 1977 р. (Друкується за текстом документа, що зберігається в ЦПА ІМЛ, ф.17, оп.59, од.зб.416, арк.113-121 (Вперше опубліковано у викладі в газеті Правда. - 1977. - 25 лютого. - №56) / Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК/ Переклад з восьмого російського видання. - Т.12. - 1975-1977. - К.: Вид-во політ. літератури України, 1983. - С.432-437.

17. Корж М. Основи напрями роботи клубу «Краєзнавець». (До 20-річчя його діяльності) / М. Корж // Краєзнавство. - 1999. - №1-4. - С.111-113.

18. Козакова Н.В. Інтернаціональне і патріотичне виховання юних читачів у бібліотеках для дітей / Н.В. Козакова // Бібліотекознавство та бібліографія. - Республіканський міжвідомчий тематичний науковий збірник. - Вип.19. - Х.: Вища школа, 1979. - С.39-45.

19. Щерба Н.Н. Основные вопросы методики составления краеведческих библиографических пособий на тему «В.И.Ленин и край» / Н.Н. Щерба // Учёные записки Московского гос. ин-та культуры. - Вып.20. - М., 1971. - С.28-48.

20. Якимова Л.А. До історії бібліографічної лєнініани для дітей в УРСР / Л.А. Якимова // Бібліотекознавство і бібліографія. - Міжвідомчий республіканський науково-методичний збірник. - Вип.23. - Х.: Вища школа, 1983. - С.45-52.

21. Фатєєва Є.К. Використання прогресивних форм роботи бібліотек з юнацтвом / Є.К. Фатєєва // Бібліотекознавство і бібліографія. - Республіканський міжвідомчий науково-методичний збірник. - Вип.26. - Х.: Вища школа, 1986. - С. 17-23.

22. О работе Киевской городской партийной организации по выполнению решений XXVII съезда КПСС. Постановление Центрального Комитета КПСС 27 января 1988 г. / Справочник партийного работника. - Вып.29. - М.: Изд-во политической литературы, 1989. - С.291-296.

23. Щербіна Н. Роль державних культурно-освітніх закладів і архівних установ у розвитку історичного краєзнавства на Одещині у другій половині ХХ ст. / Н. Щербіна // Краєзнавство. - 2008. - №1-4. - С.36-44.

24. Положение о краеведческой работе областных, краевых, республиканских (АССР) библиотек // Руководящие материалы по библиотечному делу. Справочник. - М., 1982. - С.192-196.

25. Положення про краєзнавчу роботу бібліотек Міністерства культури УРСР/ Міністерство культури УРСР. - К., 1978. - 9 с.

26. Тітова Н. Клуб «Ріднокрай» у Дніпропетровській ОУНБ/ Н. Тітова// Бібліотечна планета. - 2005. - № 4 (30). -С.22-24.

27. Ільчук Л. Центр краєзнавчої роботи / Л. Ільчук // Бібліотечна планета. - 2005. - № 4 (30). -С.25.

28. Томіна В.П. Перспективи розвитку бібліографії краєзнавчої бібліографії в Українській РСР / В.П. Томіна // Бібліотекознавство і бібліографія. - Республіканський міжвідомчий науково-методичний збірник. - Вип.28. - Х.: Вища школа, 1988. - С.80-88.

29. Омельчук В.Е. Национальная библиография Украины / В.Е.Омельчук // Библиотеки национальных Академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития. - Научно-практический и теоретический сборник. - Вып.1. - К.: НБУВ, 2000. - С.184-195.

Орешкина М.А. Особенности развития краеведческой работы библиотек и их значение для общественной и культурной жизни Украины.

В статье рассматривается развитие библиотечного краеведения с 50-х гг. до начала 90-х гг. XX века. На конкретных примерах освещено, каким образом правящая партия

осуществляла руководство данным направлением работы библиотек. Выявлены этапы и закономерности развития библиотечного краеведения.

Ключевые слова: библиотеки, краеведение, клубная работа, объединения граждан, партийное руководство, идеология.

Oreshkina M.A. Characteristic of development of libraries' local history activity and its significance for public and cultural life of Ukraine.

The article deals with development of library local history in the period from the 50th till the beginning of the 90th years of 20 century. On concrete examples the author has investigated how the ruling party carried out a management of this direction of libraries' activity. Stages and laws of development of library local history are revealed.

Key words: libraries, local history, club work, associations of citizens, a party management, ideology.

УДК 655.413 (09)

Пархоменко К.В.

ВИДАВНИЧА ІСТОРІЯ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА

Стаття присвячена видавничій історії шкільного підручника ХХ - початку ХХІ ст.

Ключові слова: шкільний підручник, еволюція, видавнича історія, ідеологічна заангажованість.

Шкільний підручник – об'єкт, який історично розвивається. Він виник задовго до появи друкарства і пройшов складний шлях свого розвитку до сучасної навчальної книги, яка видається в Україні багатотисячними тиражами. Підручники надають багатий матеріал з історії письма, розвитку орфографії, вдосконалення правил правопису, зміни алфавіту, накреслення літер. За текстами підручників можна послідовно простежити основні зміни, що відбуваються у мові, політиці, ідеології, які слова і вислови склали літературну мову, як змінювалися у часі стилістичні норми. Складність шкільного підручника, багатство і різноманітність його змісту, важливість його функцій – все це робить шкільну книгу дуже цінним історичним документом.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. відбулися якісні зміни цільових, ціннісних, змістовних і процесуальних основ підручників, однак видання навчальної книги залишилося затребуваним. В Україні сьогодні діють близько 45 видавництв, науково-педагогічних і технічних центрів, що випускають навчальну літературу. Тому актуальним є дослідження художньо-конструктивних особливостей продукції, яка сьогодні випускається, відповідність сучасних підручників освітній системі, їхня здатність на основі новітніх теоретичних і прикладних розробок успішно виконати соціальне замовлення суспільства, зафіксоване у Державному освітньому стандарті. Це питання вивчають відповідні наукові установи, видатні педагоги, історики, лінгвісти.

Дослідження представлено працями Н.М. Сикорського, С.Г. Антонової, Д.Д. Зуєва, Н.К. Крупської, І.Я. Лернера та багатьох інших. Великий матеріал з даної проблематики зібраний у щорічниках «Проблеми шкільного підручника», випущених видавництвом «Просвіта» в 1974–1991 рр. (усього було видано 20 збірників). В останні роки проблема шкільного підручника опинилась у

центрі уваги багатьох фахівців в області педагогіки, психології, інших дисциплін, про що говорять численні дослідження, монографії та статті. На жаль, дослідження цієї проблеми в історичному контексті не є вичерпними, ясність, єдність і одноставність думок стосовно даного питання відсутні.

Спостерігаючи за еволюцією шкільного підручника, можна сказати зі впевненістю: змінилася як його форма, так і зміст. Зважаючи на зауваження професора історії Києво-Могилянської академії Наталії Яровенко, що «парадигма шкільного підручника – дидактично-виховної історії – весь час змінюється, суспільство постійно потребує якогось оновлення...» [15, 8], зазначимо важливість встановити відповідність цілей історичної освіти новим завданням, які постали перед суспільством на сучасному етапі.

Треба визнати, що видавнича історія – це, в першу чергу, історія зовнішнього вигляду шкільних підручників. Якщо порівнювати сучасні шкільні підручники з підручниками ХХ століття, то ми бачимо різні зміни. Підручники минулих років не завжди були гарними. Видавалися якісні, ретельно вивірені, але бідні і нудні з точки зору поліграфічного оформлення підручники. Розглядаючи видання підручників минулого століття, при всьому розмаїтті паперу і способів друку, можна відзначити загальну тенденцію до вживання паперу середньої якості, що має неприємний жовтий відтінок. Великим недоліком підручників минулого століття можна також вважати обмежену кількість (а то і повну відсутність) ілюстрацій. Так, у підручнику «Нова історія» (1908 р.) Іванова К.О. зовсім були відсутні карти. Автор вважав, що для них існують історичні атласи. У «Короткому підручнику нової історії» Р. Віппера, навпаки, карти були єдиним видом ілюстративного матеріалу [11, 203]. Фарби у підручниках минулих років були відсутні, обкладинки теж не були яскравими. Вже у радянський період винятком стали букварі та книги для читання у початковій школі, де з'явилися колір та ілюстрації, але папір залишався все одно неякісний (газетний). Незначним виключенням були підручники з історії (у них включалися ілюстрації, малюнки), географії (карти), ботаніки (малюнки рослин давалися в кольорі). Стиль викладу був ідеальним, про помилки не могло бути й мови. Також не можна не відзначити зручності користування радянськими підручниками, яка досягалася за рахунок суворої відповідності видань стандартам і санітарним вимогам: корінець зшитий нитками, добра розкриваність, легкий для читання розмір шрифту.

Окремо варто окреслити проблему ідеологічної заангажованості шкільних підручників. Фальсифікація історичних фактів, на жаль, супроводжує навчальну книгу з самого моменту її зародження, історія завжди страждала від спотворень на догоду політичній ситуації. «Хто управляє минулим, той керує майбутнім; хто керує сьогоденням, той керує минулим», – це висловлювання англійського письменника і публіциста Джорджа Оруелла вірне не тільки для тоталітарних та авторитарних режимів [16]. В усі часи проповідники перебрівували історію для доказу правдивості своєї релігії, правителі – для досягнення своїх політичних цілей, націоналісти – для доказу більшої старовинності й унікальності свого народу, і. т. ін. Частіше такі маніпуляції відбуваються приховано, впливаючи на свідомість та підсвідомість школярів, а

іноді і відверто нав'язливо. Прикладом подібної відвертості, в післяреволюційних абетках у числі перших слів, які повинна опанувати дитина, ми знаходимо слова, породжені революцією, промисловою термінологією тощо: Ленин, комунізм, коммуна, коммунары, комиссариат, пионеры, комсомольцы, наш Октябрь, СССР, красноармеец, работа, кружки, кулаки і т.п. Сторінки радянських підручників рясніли виразами на кшталт: «Слава Великому Жовтню», «22 квітня – день народження В.І. Леніна»; єдиний конструктивний лад підручників часто руйнувався полосними фотопортретами вождів партії на початкових розворотах.

Тільки в середині 90-х років стали з'являтися кольорові підручники. Кінець ХХ–початок ХХІ ст. відзначений появою шкільного підручника іншого зразка. Оформлення навчального видання націлювалось на створення позитивної емоції учня. Ми бачимо гарні обкладинки (хоча й не завжди якісні), щільний білий папір (іноді навіть занадто білий, шкідливий для зору), багато ілюстрацій, кольору, світла. Ці якості стали притаманні не лише підручникам з історії, географії, але й російської мови або математики. Однак, поруч з яскравими підручниками продовжували видаватися шкільні підручники на поганому папері, чорно-білі, але тепер ще й з помилками, погано вичитані.

Як ілюстрацію вищеназваного твердження візьмемо видання «Всесвітня історія: Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець ХV–початок ХХ ст.): 8 кл. / І.А. Мішина, Л.М. Жарова, О.О. Міхеєв. – К.: Генеза, 1994. – 384 с» [3]. Цей підручник увібрав у себе практично всі видавничі помилки й недоліки, які тільки можна собі уявити. Серед них: дрібний кегль додаткового тексту; маленький пропуск між рядками; неправильно оформлений зміст: текст дуже дрібний, без вказівки параграфів, набір тексту проведений без відповідних пробілів (шпона) між рядками. У підручнику багато помилок, навіть у вихідних відомостях на звороті титулу: «К.: Генеза»; «Источник неиссякаемой таинственности» та ін. Формат 84x108 не відповідає санітарним вимогам, а погана палітурка має нечіткий малюнок. Форзац незадрукований, хоча можна було б зайняти вільне місце, наприклад, хронологічною таблицею історичних дат. Взагалі підручник чорно-білий, не має вклейок, карт.

Багато причин недосконалості шкільних підручників виявляються через їхню мову і стиль. Як пише відомий російський історик літератури та текстолог Б.В. Томашевський, під час створення підручника треба вирішувати, в яких словах припустимо викладати зміст (лексика), як краще будувати речення (синтаксис), як з'єднувати фрази між собою і створювати зв'язний текст (стилістика) [14, 115]. Проте, як з'ясовується на практиці, видавники шкільних підручників не завжди дотримувалися цих правил.

Як доказ – приклад навчального посібника для 5 класу «Країнознавство. Росія» – К.: Київська Русь (2008), складеного трьома авторами: Звиняцьківським В.Я., Олейниковим А.А., Філенком О.М. [5]. Видання, на перший погляд, виконано на досить високому рівні: гарний білий папір, ілюстрації (картини відомих художників, портрети видатних історичних діячів, карти). Автори підручника обрали досить вдалу манеру спілкування з читачем. Увесь текст «пронизаний» зверненнями до умовного співрозмовника: «Ти, мабуть, не

помітив (ла), що...»; «Уяви собі ...», «Ти запитаєш ...», «Ти знаєш про ...» і т. п. Всі ці прийоми скорочують дистанцію між адресатом і адресантом мови і сприяють більш продуктивному розумінню тексту читачем. Однак, після більш глибокого прочитання, на жаль, виявляються недоліки й очевидні помилки.

Так, формат видання – 70x100 1/16. Згідно санітарних вимог, для школярів 5–11 класів найбільш підходить видовжений формат 60x90 1/16. При збільшенні формату збільшується довжина рядка, що веде до порушення правил гігієни читання (стомлюваність школярів з'являється при читанні книг як з надмірно довгим, так і з надмірно коротким рядком). Згідно гігієнічних вимог, вага видання для учнів 5–6 класів не повинна бути більше 400 гр, однак дане видання важить 600 гр, це є недоліком. Дослідження доходить висновку: автор іноді забуває, що його адресат – школяр 5 класу. Ось кілька прикладів невдалих і навіть помилкових синтаксичних побудов, до того ж змістовно іноді занадто складних: «Индивидуальная преданность, задуманная как средство против индивидуального террора, привела только к новому разгулу последнего: «террористы» успешно отстреливали «преданных»»; «При сохранении демократических, гарантированных Конституцией прав и свобод личности, так трудно завоеванных в 80-90-е годы XX столетия, Россия начала XXI века стала управляемой, власть – предсказуемой, экономика - стабильной»; «Елизавета Петровна, не имея детей, зато имела большой выбор наследников...»; «Дворянство передавалось от отца к сыну»; «На своем пути русские землепроходцы не встречали никаких государств...» та багато інших.

Автор неодноразово застосовує ускладнений синтаксис, довгі речення: «Любовь к народным пословицам и поговоркам, песням и сказкам, к русской национальной одежде, которую она и сама охотно надевала, подчеркнутое внимание к православным обрядам и строгое соблюдение их (церковную службу, по ее словам, Екатерина знала не хуже священника) – все это уже не будет казаться сплошным лицемерием, если понять, что стремление «понравиться народу» постепенно переросло у Екатерины в чувство родства».

До того ж, виявлена фактична помилка: «...Наполеон уже 9 ноября 1899 года, в возрасте тридцати лет, становится фактическим правителем...Франции». Правильно: 9 листопада 1799 року.

Таким чином, шкільний підручник не завжди був і є зразком літературної грамотності. Авторам і редакторам шкільних підручників слід мати на увазі, що недоліки, здавалося б, суто стилістичного характеру, неминуче обертаються недоліками змістовного плану, знижують ефективність підручників.

З набуттям незалежності Україною з'явилась велика кількість нових підручників. Наприклад, з історії України вже на початку нового століття можна окреслити такі: авторів Ляха Р., Темірової Н. або видання Власова В. (для учнів 7 класів видавництва «Генеза» відповідно 2003 та 2005 рр.); або ж Турченка Ф. з новітньої історії України (1939 – початок XXI ст.) для учнів 10-11 класів (також «Генеза», 2006 р.). Цікавими, грамотними, такими, що відповідають сучасності та мають високий методичний рівень, спираються на наведені архівні документи, є навчальні посібники Гупана Н.М., Пометун О.І.,

Фреймана Г.О. (видавництва «А.С.К.», 2007 р.), що висвітлюють об'єктивно події новітньої історії українського народу.

Пригортають увагу підручники з рідної мови для середньої школи видавництва «Освіта» у 2002-2008 рр. (автори М. Пентилюк, І. Гайдаєнко; Бондаренко Н., Ярмолук А.; колектив авторів підручника для 9 класу: Біляєв О., Пентилюк М., Симоненкова Л., Симоненкова Т.). Досить високого рівня, на нашу думку, примірники видання з української літератури: підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів під ред. О. Міщенко видавництва «Генеза» (2008 р.); два підручника для 11 класів (автори Семенюк Г. Ф., Ткачук М.П., Ковальчук О.Г. «Освіта», 2006 р. та Р.В. Мовчан, Ю.І. Ковалів, В.Ф. Погребенник та ін. «Перун», 2005 р.). Треба відзначити, що більшість примірників виконані за допомогою сучасних комп'ютерних технологій, досягнень в сфері дизайну, принципово новими поліграфічними матеріалами – все це забезпечило їх якісне, високоестетичне оформлення. Проте, не всі сучасні видання є зразковими, багато з них вимагають серйозного авторського, редакторського, дизайнерського та художнього вдосконалення. Зараз ми не будемо детально торкатись негативних прикладів, зупинимось лише на самих розповсюджених помилках, які трапляються на сторінках навчальних книг.

1. Формат. Згідно вимог ДСТУ, для школяра найбільш зручними є підручники середніх форматів. Для учнів 5-11 класів найбільш підходить видовжений формат 60x90/16, при такому форматі довжина рядка дорівнює 108-113мм, що з точки зору гігієни читання вважається найкращим. Для підручників 1-4 класів, де застосовується більш великий шрифт і тому бажана більша довжина рядка, оптимальним є широкий формат 70x90/16. Із загального числа проаналізованих підручників (15 примірників), лише половина видань дотримали ці вимоги, у інших виданнях обрано випадкові формати: 60x84, 84x108, 70x100. Зі зміною формату змінюється довжина рядка, яка вже перестає відповідати гігієнічним вимогам (стомлюваність школярів проявляється при читанні книг як з надмірно довгим, так і з надмірно коротким рядком). Так, розробки лікарів-гігієністів показали, що найбільш прийнятна для учнів 1-4 класів довжина рядка 126мм, 5-11 класів – 98мм. На жаль, навіть у підручниках зі стандартним форматом, спостерігається нестандартний розмір рядка – 123мм («Російська мова» для 3 кл. О.В Малихіної).

2. Шрифтове оформлення часто буває заниженим. Наприклад, у підручнику для 3 класу О.В. Малихіної додатковий текст набраний 12 кеглем при нормі не менш 14 кегля. За правилами в букварі кількість переносів на сторінці не повинна перевищувати чотирьох. У букварі Е.С. Прищепи можемо спостерігати набагато більшу кількість переносів на одній сторінці 6 і більше.

3. Ілюстрації. У букварі Прищепи ілюстрацій недостатньо, на деякі букви ілюстрації відсутні. У підручнику Є.І. Лобчук для 1 класу ілюстрації чорно-білі – для учнів 1 класу це взагалі неприпустимо. Іншою крайністю є підручник О.В. Малихіної для 7 і 8 класу, на сторінках якого ми бачимо всі кольори веселки, комікси. Таке враження, що семи- та восьмикласників спеціально затримують на рівні 5 класу.

4. Архітектоніка проаналізованих книг, у цілому, досить вдала, за винятком підручників Малихіної, де матеріал не розбитий на розділи та параграфи. При аналізі підручника М.Т. Баранова було виявлено, що такий елемент довідкового апарату як зміст написаний в рядок – це абсолютно неприпустимо і є грубою помилкою.

5. Зовнішні елементи підручника. У деяких виданнях виявлені наступні дефекти: непродрукування окремих літер, втрата елементів зображення, змазування, подряпини (Малихіна 3 кл.); затечі клею на обрізи й усередину блоку, що викликають склеювання сторінок і пошкодження тексту під час розкриття (Бикова бкл.); також неприпустимо просвічування фарби на звороті листа (К.П. Голобородько 5кл., Содоль Г.В.) Вищеназвані дефекти призводять до втрати інформації, перешкоджають легкості читання. Аналізуючи вагу підручників, відмічено, що два видання (Голобородько і Бикової) важать більше норми. Усі ці приклади демонструють низьку видавничу культуру деяких сучасних шкільних підручників.

Здійснивши певний аналіз видавничого і змістовного конструювання шкільних підручників минулого століття, автор дійшов наступних висновків:

1. У досліджуваній період змінилися уявлення про призначення і структурні ознаки шкільного підручника. Підручник нового покоління – це поліфункціональна психодидактична система, конструкція якої характеризується змінами змісту, структури і стилю навчального тексту.

2. Чимало видань на кінець ХХ століття характеризуються низькою культурою та незадовільним оформленням через недотримання видавництвами державних стандартів і гігієнічно-санітарних вимог. Постійне використання школярами таких видань у процесі навчання навіть здатне викликати погіршення їхнього здоров'я.

3. Соціально-політичні та економічні зміни протягом ХХ ст. викликали суттєві зрушення як змісту, так і зовнішнього вигляду підручників.

4. Недоброякісне видавниче конструювання може згубити навіть геніальний задум. Тому важливість видавничої підготовки у процесі створення шкільного підручника очевидна. Для успішного створення сучасної навчальної книги необхідні якісні зміни у написанні (відповідності видання навчальній програмі та достовірності матеріалу), редагуванні (грамотності мови та стилістичної доцільності), виданні та поліграфічному оформленні підручників; нарешті, відповідності історичній правді, а не політичній кон'юнктурі.

У подальшому дослідження цієї проблематики доцільно розглянути у напрямку аналізу науково-методичного досвіду створення підручників з літератури та історії, простеження процесу маніпуляції історичними подіями, відмінність в інтерпретації певних історичних фактів у різні періоди.

Література

1. Баранов М.Т. Російська мова. Навч. посібн. для 5 кл. – М., 1973.
2. Бикова Е.І., Давидюк Л.В., Статівка В.І. Російська мова. – К., 2006.
3. Всесвітня історія: Епоха становлення сучасної цивілізації (кінець XV–початок ХХ ст.): 8 кл. / І.А. Мішина, Л.М. Жарова, О.О. Міхеєв. – К.: Генеза, 1994. – 384 с.
4. Голобородько К.П. Російська мова. – К., 1996.

5. Звиняцьківський В.Я., Олейников А.А., Філенко О.М. Країнознавство. Подорож по Русі і Росії в часі, просторі і мові: Книга для читання в 5 кл. – К., 2008.
6. Лобчук Є.І., Рамзаева Т.Г. Російська мова. – К., 1984.
7. Малихіна О.В. Російська мова: Підручник для 3 кл. – К., 2003.
8. Малихіна О.В. Російська мова: Підручник для 7 кл. – К., 2007.
9. Малихіна О.В. Російська мова: Підручник для 8 кл. – К., 2008.
10. Прищепа Е.С., Колесниченко В.І. Буквар: Підручник для навчання дітей укр. грамоті в 1 кл. – К., 2002.
11. Проблеми шкільного підручника. [Збірник]. Вип. 6. (Питання теорії підручника). – М.: Просвіта, 1978.
12. Проблеми шкільного підручника. [Збірник]. Вип. 18. (Мова і стиль шкільних підручників) – М., 1988.
13. Содоль Г.В., Проніна Н.Т. Російська мова: Навч. посібник для учнів ст. кл. шк. з рос. мовою навчання. – К., 1998.
14. Томашевський Б.В. Стилїстика: Навчальн. посібн. – Л., 1983.
15. Яровенко Н. Историк – це раб джерела. // Дзеркало тижня, №42 (517), 16–22 жовтня, 2004.
16. <http://aphorism-list.com/autors.php?page=oruel&tkautors=oruel>

Пархоменко Е.В. Издательская история школьного учебника.

Статья посвящена издательской истории школьного учебника XX ст. – нач. XXI ст.

Ключевые слова: *школьный учебник, эволюция, издательская история, идеологическая заангажированность.*

Parhomenko K.V. Publishing history of school textbook.

The article devoted the publish history of school books in the 20th and 21st centuries.

Key words: *school textbook, evolution, publishing history, ideological bias.*

ББК 42.162 г.

Петренко А.Е.

ВОСПОМИНАНИЯ ОБ УЧИТЕЛЕ И СТАРШЕМ ДРУГЕ

(к 110-и летию со дня рождения Василенко П.М.)

Освещены некоторые периоды жизни и научного творчества академика УААН, академика РАСХН, чл. корр. НАН Украины Петра Мефодьевича Василенко.

Ключевые слова: *Василенко П.М., корифей, земледельческая механика, Луганский сельхозинститут, ученики, механизация сельского хозяйства.*

Уважение к истине – начало премудрости.

А. Герцен «Дилетантизм в науке»

Биографистика корифея земледельческой механики Василенко П.М. (1900-1999) в настоящее время насчитывает более 40 работ [1]. Задача данной статьи на основе архивных материалов, личных встреч и впечатлений дополнить ее по мере возможности, особенно в период становления этой незаурядной личности в науке.

В 2010 исполняется 110 лет со дня рождения Василенко Петра Мефодьевича, академика Украинской академии аграрных наук и Российской академии

сельскохозяйственных наук (бывшая ВАСХНИЛ), лауреата Золотой медали им. В.П. Горячкина, члена-корреспондента НАН Украины. Его фундаментальные работы опубликованы во Франции, Великобритании, США, Китае, Болгарии, Румынии и других странах мира, продолжают играть важную роль в дальнейшем развитии теории сельскохозяйственной техники. Его имя присвоено кафедре сельскохозяйственных машин Национального университета биоресурсов и природопользования Украины (бывшему НАУ) и Харьковскому Национальному техническому университету сельского хозяйства. Его научное творчество освещено в диссертации Деркача А.П. «Діяльність академіка П.М. Василенка в контексті розвитку землеробської механіки в Україні», 2006 г.

Впервые Василенко П.М. я увидел в 1973 г. при поступлении в целевую аспирантуру Украинской сельскохозяйственной академии. Я увидел полноватого пожилого мужчину небольшого роста, крепкого телосложения. Он отнюдь не производил впечатления старика, хотя ему в то время было почти 73 года. В предварительной беседе со мной, узнав, что я работаю в Луганском СХИ сказал – «Это моя Alma mater». Заинтересовался моей научной работой, знанием украинского языка, а также судьбой своего учителя по Мигеевскому сельскохозяйственному техникуму В.М. Рогатнева. Рогатнев Василий Михайлович выпускник физико-математического факультета Казанского университета 1914 года. С 1916 – студент Московского СХИ. Он свободно владел латынью, знал хорошо немецкий и французский языки, преподавал в Мигеевском техникуме машины и орудия, математику и геодезию. В 1929 возглавил кафедру механизации сельского хозяйства в Луганском СХИ [2, 3].

Возникало реальное ощущение, что профессор, академик ВАСХНИЛ на равных обсуждает с тобой проблему точного высева мелких семян и интересуется твоим жизненным мировоззрением. В дальнейшем я имел счастье быть учеником Василенко П.М., испытывать на себе все его обаяние как ученого и как человека. С момента нашего знакомства и до последних дней он находил время переписываться со мной. В своих письмах Петр Мефодьевич раскрылся еще раз как удивительный человек и учитель. Привожу два из этих писем.

«Дорогой Александр Емельянович!

Сердечно поздравляю Вас и Ваших родных с Праздником 1-го Мая и 40-летием со дня Победы нашего народа в Великой Отечественной Войне 1941-1945 гг. Желаю Вам крепкого здоровья и дальнейших творческих успехов в труде на благо нашей Родине.

При этом высылаю Вам Вашу книгу, которую Вы предоставили мне на время. Большое Вам за это спасибо и прошу извинить за задержку с ее возвращением Вам.

Высылаю также Вам только что вышедшую из печати монографию, посвященную «Основам научных исследований» в области механизации сельского хозяйства. Буду рад, если она Вам будет чем-либо полезной. Апрель 1985. Ваш П. Василенко».

Дорогой Александр Емельянович!
 Сердечно поздравляю Вас и Ваши родных
 с Праздником 1-го мая и 40-летием
 со дня Победы нашего народа в Великой
 Отечественной войне 1941-1945 гг.
 Желаю Вам крепкой здоровья
 и дальнейших творческих успехов.
 Вспомогите на благо нашей Родины.
 Буду очень благодарен Вам Вашу
 книгу, которую Вы предоставили мне
 на время. Буду за это очень
 и очень признателен за заботу о се
 и благодарен Вам.
 Буду очень благодарен Вам также
 что выследили из печати монографию,
 посвященную «Основам научной
 сельскохозяйственной механизации с.х.»
 Буду рад, если она Вам чем-либо
 полезна. Апрель 1985. Ваш Н. Василенко.

«Уважаемый Александр Емельянович!

Мне предоставилась возможность получить для Вас пригласительный билет на XX Всесоюзную научную конференцию по современным проблемам земледельческой механики, который при этом высылаю Вам. Полагаю, что Вам было-бы полезно принять участие в этой конференции для дальнейшей Вашей деятельности в области научных исследований по проблемам с/х техники. 18.01.78 П.Василенко».

Уважаемый Александр Емельянович!
 Мне предоставилась возможность
 получить для Вас пригласительный
 билет на XX Всесоюзную научную кон-
 ференцию по современным проблемам
 земледельческой механики, который
 при этом высылаю Вам. Полагаю, что
 Вам было бы полезно принять участие
 в этой конференции для дальнейшей
 Вашей деятельности в области
 научных исследований по проблемам
 с.х. техники.
 18.01.78.
 П. Василенко

Его гениальная личность, простота и скромность в общении показали огромное влияние на всю мою дальнейшую жизнь. И не только в науке. На

семинарах Петра Мефодьевича я стремился понять его рассуждения, следил за его осмыслением жизни. Когда на его вопрос при поступлении в аспирантуру знаю ли я украинский язык, я ответил, что недосконально. Он сказал мне: «Какой же вы украинец? Нет языка – нет нации». Как-то при съемке его на телевидении, режиссер сделал заставку «Академик Василенко П.М.» Учитель возразил и поправил на академика ВАСХНИЛ, так как получалось в первом варианте, что он академик СССР (Большой Академии). Такое же отношение к научным званиям было и у основателя науки «Земледельческая механика» у В.П. Горячкина, почетного академика СССР. Последний считал, что его труды не отвечают его званию как академика Большой Академии. Древние греки такую точность в работе называли акрибологией, т.е. точностью при выборе слов или акрибией [4].

Ученик Василенко П.М., мой коллега по аспирантуре, профессор Булгаков В.М. эту черту Учителя характеризовал так: «В творческих муках незаметно пролетели годы аспирантуры. Нужно было уже что-то защищать. Однако Учитель требовал основательного фундаментального подхода во всех вопросах, даже в мелочах» [5].

Самое интересное для меня начиналось после занятий. Я провожал его домой на Васильковскую улицу, ехали мы от остановки «Голосеевский лес» на троллейбусе №12 до его дома, располагавшегося напротив Оперного театра. Мы разговаривали о книгах, истории, философии, культурных общечеловеческих ценностях. Моей любовью и пониманием истории я целиком обязан Учителю. Он с глубоким уважением относился к украинскому языку, рассказывал мне о своих встречах с академиком УССР Яворницким Д.И. (1855-1940). Между нами постепенно складывались дружеские отношения. Петр Мефодьевич делился со мной своими планами и мыслями о жизни. Что я ему давал – оставалось загадкой для меня на всю жизнь. Переписка и редкие встречи у нас продолжались до последнего дня. Теперь его нет, но имя его, человека с большой буквы, гиганта в науке в моей душе сохранилось с чувством благодарности и глубокой любви к нему. Часть архивных материалов из личного дела Василенко П.М. мною переданы на кафедру с/х машин Национального университета биоресурсов и природопользования Украины в 2003 году [6].

Личное дело Василенко П.М. в настоящее время хранится в музее Луганского Национального аграрного университета, так как Мигеевский с/х техникум, согласно реорганизации был объединен с Луганским с/х техникумом, то он приобрел статус Луганского СХИ. В связи с чем диплом о высшем образовании, выданный Мигеевским с/х техникумом был заменен на диплом об окончании Василенко П.М. Луганского с/х института. В то время многие выдающиеся ученые селекционеры, такие как академик АН СССР Ремесло В.Н. (1907-1983), академик ВАСХНИЛ Кириченко Ф.Г. (1904-1988) окончили такие техникумы [7].

Воистину сказано, что пути господни неисповедимы. В 1925 году, при поступлении в аспирантуру на кафедру почвоведения Харьковского СХИ

Петру Мефодьевичу было отказано, зато теперь Харьковскому Национальному техническому университету сельского хозяйства присвоено его имя [8].

В личной карточке П.М. Василенко, поступающего в аспирантуру, выданной в сентябре 1925 года руководством Мигеевского агротехникума дана следующая характеристика кандидата:

«Интересуется своей специальностью. Проявил активность в общественных работах, академично успеваает. 28.09.1925 года. Секретарь по студ. делам».

«Серьезный работник. Поручив ему истинное дело, можно вполне надеяться на добросовестное его выполнение. Тех. секретарь Правления Техникума».

«На протяжении всего времени пребывания в техникуме отличался успехами и всегда имел стремление глубоко-научного подхода к проходившим дисциплинам. 28.09.1925 г. Лектор Рогатнев В.М.» [9].

В выборе аспирантов Петр Мефодьевич был предельно осторожен и рассудителен. При этом он имел дар открывать молодые таланты. Эту черту характера очень точно подметил его ученик академик УААН, академик ВАСХНИЛ, доктор технических наук Погорелый Л.В. (1936-2003). В своих воспоминаниях об Учителе он пишет: «В отношениях с аспирантами и окружающими Петр Мефодьевич был весьма корректен, требователен, хотя и предельно интеллигентен, но разборчив в знакомствах. Прежде чем встретиться с вояжером, он внимательно выпрашивал, кто да что это за человек. Он никогда не давал согласия на руководство диссертацией, участия в статье, просто встречу, без обдумывания дела. Поэтому при большой общей доступности, большом и обширном значении близкий доступ к нему для бесед и общения имел ограниченный круг людей. Если кому-то он не доверял или не симпатизировал, то деликатно избегал встреч и не высказывал открытых суждений» [10]. Автор этих строк по доброте своей душевной имел неосторожность привести на беседу к Василенко П.М. соискателя докторской степени из Луганского СХИ. Последнему, было деликатно отказано по причине занятости Учителя. А просящий о встрече просидел в это время на ступеньках дома, где жил Учитель.

В 1929 Василенко П.М. становится аспирантом кафедры сельскохозяйственной механики при Укрнауке Наркомата УССР. Кафедру в это время возглавлял академик АН УССР (1926), вице-президент АН УССР (1931) Симинский К.К. (1879-1932), известный математик. Под его руководством работали чл. корреспондент АН УССР, профессор Крамаренко Л.П. (1881-1960), академик АН УССР (1922), академик АН СССР (1929) Крылов Н.М. (1879-1955) и профессор Вовк П.Ф. – автор первого учебника по сельскохозяйственным машинам [11].

В 1923 Василенко П.М. пишет выпускную работу на тему: «Пропашной клин как необходимый элемент правильного севооборота и входящие в него для данного района культуры». «Районом» были поля Межеричкой средней с/х школы, где автор дипломной работы заведовал отраслью практического полеводства. Дипломная работа была закончена 19 октября 1923 года [12].

Почти на год она опередила статью в журнале «Донецкий пахарь» агронома Донецкой губернии В.Румянцева под названием «Об обязательном общественном пропашном клине». Объяснение выгоды от применения пропашного клина в виде чистого пара или пропашных культур агроном В. Румянцев сформулировал так: «Советская власть рядом законодательных актов облегчит всячески налоговое обязательство селян на этот пропашной клин, дабы поощрить местные общества к его скорому установлению. В каждом земельном обществе должен быть выделен со следующего года один пропашной клин, сведенный к одному месту» [13].

В 1980 году 11 июня автор этих строк защитил кандидатскую диссертацию «Теоретические и экспериментальные основы усовершенствования пневмомеханического способа посева семян овощных культур». Руководителем этой работы был П.М. Василенко [14].

Уйдя из жизни, Петр Мефодьевич навсегда остался в своих трудах, в помыслах своих учеников, их работах и сердцах. Я горжусь тем, что был его учеником.

Литература

1. Василенко Петро Мефодійович. Бібліографічний покажчик наукових праць за 1933-1999 р.р. – К.: Аграрна наука, 2000. – С.114-117.
2. Румянцев С.Д., Корчанова Ю.А., Петренко А.Е. Из истории Луганского национального аграрного университета в годы Великой Отечественной Войны. Историчні записки. Зб. наук. праць. Вип. 9. – Луганськ: СЛУ ім. В. Даля, 2006. – С.194.
3. Петренко А. Кафедра «Тракторы и автомобили» //Нива, №15 (1066), ЛНАУ 16.12.2005.
4. Акрибия. Э.С. Брокгауза и Ефрона. Т.1, СПб, 1900.
5. Василенко Петро Мефодійович. Бібліографічний покажчик наукових праць за 1933-1999 р.р. – К.: Аграрна наука, 2000. – С.76.
6. Петренко А.Е. Корифей земледельческой механики // Нива, ЛНАУ, 18.11.2003.
7. Василенко Петро Мефодійович. Бібліографічний покажчик наукових праць за 1933-1999 рр. – К.: Аграрна наука, 2000. – С. 11-12.
8. Личное Дело студента Луганского сельскохозяйственного техникума полеводства им. проф. К. Тимирязева. Оп.5, Дело, Лист 77. Архив ЛНАУ.
9. Личное Дело студента Луганского сельскохозяйственного техникума полеводства им. проф. К. Тимирязева. Оп.5, Дело 12, Лист 5 об. Архив ЛНАУ.
10. Погорелый Л.В. Петр Мефодьевич Василенко – ученый и человек Бібліографічний покажчик наукових праць за 1933-1999 р.р. – К.: Аграрна наука, 2000. – С.39-40.
11. Войтюк Д.Г. Науковий заповіт П.М. Василенко. Василенко Петро Мефодійович. Бібліографічний покажчик наукових праць за 1933-1999 р.р. – К.: Аграрна наука, 2000. – С.64.
12. Личное Дело Василенко П.М. Опись 5, Дело 12, Лист 48.
13. Румянцев В. Об обязательном общественном пропашном клине // «Донецкий пахарь», №39, октябрь, 1924. С- 9-10.
14. Петренко А.Е. «Теоретические и экспериментальные основы усовершенствования пневмомеханического способа посева семян овощных культур». Автореф. на соиск. уч. степени канд. техн. наук. К.: 1980.

Петренко О.О. Спомини про вчителя и старшого друга (до 110-річчя з дня народження Василенка П.М.).

Висвітлені деякі періоди життя та наукової творчості академіка УААН, академіка РАСГН, чл. кор. НАН України Петра Мефодійовича Василенка.

Ключові слова: Василенко П.М., корифей, землеробська механіка, Луганський сільгоспінститут, ученики, механізація сільського господарства.

Petrenko A.E. Memoirs about the teacher and the senior friend (to the 110 anniversary from the date of Vasilenko P. M.).

Some periods of a life and scientific creativity of the academician of the Ukrainian Academy of agrarian sciences, the academician of the Russian Academy of agricultural sciences, a member of the correspondent of National academy of sciences of Ukraine of Peter Mefodieyicha Vasilenko are shined.

Key words: Vasilenko P. M, the coryphaeus, the agricultural mechanics, Lugansk agricultural institute, pupils, agriculture mechanisation.

УДК 94(477.6) ”19”

Підченко С.А.

ПРОЯВИ РЕЛІГІЙНОСТІ У БУДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ У 20-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі архівних документів розглядаються прояви релігійності у повсякденному житті мешканців Донбасу у 20-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: Російська Православна Церква, православні віруючі, релігійність, релігійна громада, духовне життя, релігійні норми та вірування, священнослужителі.

Православна Церква завжди була берегинею етичних цінностей у Російській імперії, які накопичувалися протягом існування православ'я.. Історичні процеси, які відбулися в Україні після падіння Російської імперії дозволили говорити про глибокі зміни усіх сфер суспільного життя: політичні, економічні, соціальні та культурні. Відбулися зміни зниження матеріального стану населення, зростання духовної кризи. Однак духовність продовжувала займати вагоме місце у житті пересічної людини.

Після коренних змін радянського суспільства, під час незалежності, відбувся процес переосмислення проявів релігійності у житті людини. Це питання, розпочали вивчати не тільки історики, а й політологи, культурологи, філософи та релігознавці, оскільки воно складне та протирічне. При наявності великої дослідницької зацікавленості до зазначеного питання, серед українських істориків періоду незалежності, визначимо В.Пашенко, А.Ігнатуша, О.Бойко. В.Пашенко перший розглянув опір, який чинили віруючі владі, як прояву релігійності [1, 95–100]. Дослідженням ставлення різних соціальних груп до Церкви під час розбудови радянської держави займається запорізький науковець А.Ігнатуша [106; 199; 200], він зазначає відсоток релігійності за віком, статтю, освітою та національністю. О.Бойко простежив динаміку загального рівня релігійності православної спільноти та виявив факти набожності комуністів, голів сільрад у 20-ті рр. ХХ ст. [3]. Названі науковці лише розпочали визначати проблеми пов'язані з релігійністю пересічного мешканця, під час всебічних змін в його житті, та її проявами.

У 20-х рр. ХХ ст. у житті пересічного українського мешканця відбулися зміни. Робітничий клас отримав від радянської влади безкоштовне медичне забезпечення, освіту, держава підтримувала його при навчанні у вищій школі, надавала пенсійне забезпечення та ін. Життя селянина майже не змінилося,

відносини в родині залишилися патріархальними, від сходу до заходу сонця вся сім'я працювала у полі для свого добробуту. Більшість селян була православними, для яких віра була напрямком думок і життєвим укладом. Автор статті ставить за мету виявити прояви релігійності різних верств населення на регіональному рівні. Для вирішення поставленої мети проведемо дослідження у слідуючих напрямках: виявимо галузі життєдіяльності людини в яких відбувалися прояви релігійності, з'ясуємо характер та форми які вона приймала. Обмеження хронологічних рамок дослідження зумовлене в першу чергу змінами державної політики щодо Православної Церкви.

Влада намагалася нав'язати народу атеїстичну культуру, руйнуючу та знищуючу православні духовні цінності, накопичені попередніми поколіннями. Однак сформований духовний розвиток людини не давав можливості, навіть комуністам, відразу приєднатися до атеїстичного укладу життя. Незважаючи на рішення влади створити нову радянську людину, у релігійних родин, діти продовжували виконували церковні обряди, разом з батьками відвідували храм та брали участь у храмових богослужіннях. Релігійні батьки, які були членами церковної громади, мали можливість впливу на життя своїх дітей. У містах та промислових центрах прояви релігійності серед дітей були значно меншими ніж серед сільської дітвори. У селі 85% учнів виконували релігійні обряди і навіть 20% сільських піонерів дотримувалися багатоденних та одnodенних постів. Під час релігійних свят школи у сільських місцевостях пустували [4, 216].

Наступним важливим проявом релігійного життя була храмова, соборна молитва та участь парафіян у храмових богослужіннях. У 20-х роках чисельність віруючих молящихся у храмах по регіону, особливо у сільській місцевості, була велика. Під час служби у храм завжди приходили члени церковної ради, засновники общини та члени їх родини. У дні свят до храму йшла уся парафія, навіть коли забороняли дні відпочинку під час релігійних свят, віруючі приходили до церкви цілими родинами у яких було своє місце у храмі. Про високу ступінь релігійності парафіян свідчить велика кількість віруючих, що приходили на сповідь.

У середині 20-х рр. виникла ситуація коли не всі віруючі мали можливість відвідувати храм так часто, як раніше та здійснювати релігійні обряди у церкві. Зростала чисельність пасивних віруючих, які виконували релігійні обряди, але не мали мужності робити це відкрито, бо боялися переслідувань з боку влади і тому до складу громади не входили [2, 379]. Однак незважаючи на факти тиску з боку державних, партійних, громадських та силових структур, які намагалися зменшити вплив Церкви на віруючу людину, віруючі не виходили із складу релігійних громад.

Виконання церковних обрядів молоддю ставало свого роду проявою вірності православним традиціям [4, 212]. У міських пунктах обрядовість виконували максимум 60–65% дорослого населення, у сільській місцевості відсоток виконуючих церковні обряди був вище ніж у міській і у середньому доходив до 90% дорослого населення [4, 211].

Таїнство хрещення, незважаючи на антирелігійні дії владних структур та комсомольців, сприймалося віруючими як магічний акт захисту. Хрещення дітей відбувалося практично завжди, багато дітей було хрещеними та носили

натільні хрести. Так, у с. Ново-Слов'янську Артемівського округу хрещеній за 1925 р. відбулося 48% від усіх народжених за рік, у с. Зайцеве названого округу, за цей же період було проведено хрещень 93% від усіх народжених за рік [4, 212].

Відсутність метричних книг не дає можливості точно встановити духовну спорідненість хрещених батьків та хрещених дітей. У 20-х роках під тиском нового укладу життя, якому сприяла радянська влада, священники почали до практики таїнства хрещення застосовувати новації та вводити нову практику обряду: хрещення з одним з батьків, переніс здійснення самого таїнства до оселі хрещеного в умовах таємності, відказ від постійного ношення натільного хреста і т.д. Священники йшли назустріч проханням віруючих, які боялися переслідувань з боку влади за релігійні переконання, і не завжди фіксували обряди хрещення. Однак побічні факти, які релігійні громади не мали можливості приховати і фіксували у „Книгах прибутків і витрат”, – продаж маленьких хрестиків свідчать, що хрещення залишалося важливим елементом єдності з Богом і виражалося у самому обряді та у ношенні натільного хреста [6, 13]. У населення не зникла потреба у хрещенні, а продовжувала бути серед важливіших для віруючих [7, 14; 6, 43].

Влада намагалася зламати культурні традиції народу щодо шлюбу, проводячи популяризацію громадського шлюбу. Для цього вона розробляла проекти, які б могли змінити відношення молоді до церковного шлюбу [9, 1зв]. Як приклад, можна навести популяризацію комсомольського шлюбу – нової форми шлюбного обряду. Однак церковне вінчання у 20-х роках продовжувало залишатися значучим серед населення регіону. Людина сама, згідно зі своїми переконаннями, вирішувала про церковне укладення шлюбу, закон вже не передбачав обов'язкового укладення церковного шлюбу. Саме добровільне укладення шлюбу, на наш погляд, підтверджує наявність релігійності населення у регіоні. Так, 26% одружених с. Ново-Слов'янська Артемівського округу у 1925 р. уклали церковний шлюб та 74% уклали церковний шлюб у с. Зайцеве [4, 212]. У Луганському окрузі молодята також активно брали церковний шлюб [8, 212; 6, 43].

Наступним фактором прояву релігійності було церковне поховання, яке у 20-х роках закон не заперечував і поховально-поминальна практика мала відкритий характер. Воно мало цілу систему звичаїв та ритуалів, які підтримувалися багато століть і передавалися з покоління до покоління. Відспівували у цей час практично всіх померлих, відбувалися поєднання цивільного і церковного поховання. Спочатку прощання з померлим відбувалося вдома, потім його перевозили до церкви. Після завершення церковних треб поховальна процесія під дзвін йшла до цвинтаря по дорозі вона завжди збирала велику кількість віруючих. У 1925 р. від 50 до 95% померлих у регіоні ховали за церковним обрядам [4, 212].

Архівні документи зберегли відомості прояви релігійності членами КП(б)У та комсомольцями, які зберігали ікони у своїх домівках, хрестили дітей, виступали в якості хрещених батьків. Так, у семи партосередках Сталінського округу 6% комуністів виконували релігійні обряди [10, 328]. У січні 1923 р. усі співробітники Шахтинського повітового відділення ДПУ відмічали хрестини дитини свого працівника [11, 139]. Інформаційний відділ Центрального

комітету Ленінського комуністичного союзу молоді України повідомляв, що за 1928 р. у Донбасі виключили з комсомолу за релігійні переконання, виконання релігійних обрядів, відвідування церкви тощо, у відсотковому відношенні до усіх виключених: промислові райони – 8,4%, сільські – 15,8%, змішані – 4,1% [12, 75].

Сільські активісти у 20-х роках теж проявляли релігійність, яка виражалася у відвідуваннях церкви, виконуваних обрядів, взагалі говінні. Наприклад, у завідуючого поштою с. Велика Чернігівка Луганського району М.Гладкова, який мав одного сина піонера, а другого – секретаря комсомольського осередку, дома в куті висіли ікони. В с. Марковка ІІ три члена церковної ради входили до сільської ради, один член був уповноваженим земельною комісією. В с. Марковці І шість членів церковної ради входили до сільської ради, а один з них був заступником голови сільської ради [13, 41].

У 20-ті рр. ХХ ст. віруючі ще не зовсім уявляли собі свята без хресних ходів і тому на кожне свято намагалися отримати дозвіл на його проведення. Незважаючи на зміни у підготовці хресних ходів релігійні громади мали звертатися до органів влади, а саме до районних виконавчих комітетів (РВК) за дозволом на хресний хід, де точно вказати дату, час та маршрут ходження [14, 25]. Довгий час залишався звичай проводити загальноміські святкові хресні ходи. Так, на прохання релігійних громад м. Луганська, завідуючий окружним адмінвідділом Довбиш дозволив провести хресний хід 19 серпня 1925 р. по місту [14, 57]. У Старобільському окрузі за 1926 р. священники провели 15 хресних ходів та відслужили 20 молебнів [13, 41].

Під час церковних свят практикувалося ходження священників по домівкам віруючих. Церковна рада церкви с. Георгіївки звернулася із заявою до начальника міліції Успенського району Луганського округу за дозволом для місцевого священика ходити перед Різдвом по домівкам віруючих, щоб задовольнити релігійні потреби населення [15, 48].

Таким чином, релігійні вірування, норми та обряди були проявою релігійної організації та важливим елементом церковного життя. Вони давали православним віруючим відкрито проявляти свої релігійні почуття та, як і раніше, не локалізувалися лише в релігійній сфері та релігійних відносинах, а продовжували знаходити свій вияв і в інших галузях життєдіяльності людини (економічній, політичній, культурній, сімейно-побутовій).

Література

1. Пащенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.
2. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX – 30 рр. ХХ ст.) / О.М.Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 439 с.
3. Бойко О.В. Протидія Православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки ХХ ст. (на матеріалах Півдня України): дис....канд. істор. наук: 07.00.01 / Олег Вікторович Бойко. – Дніпропетровськ, 2007. – 258 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (ЦДАВО) – Ф. 5– Оп. 1. – Спр. 2183.
5. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО) – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2318.
6. Державний архів луганської області (далі ДАЛО) – Ф. Р. 693. – Оп. 2. – Спр. 217.
7. ДАЛО – Ф. Р. 435. – Оп. 1. – Спр. 1061.

8. Там саме – Спр. 950.
9. Там саме – Спр. 990.
10. Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917–1930 рр.): дис... доктора. іст. наук: 07.00.01 / Харьковский национальный ун-т им. В.Каразіна. - Харків, 2005. - 461 с.
11. Хюренина І.Ю. Антирелигіозна політика советської влади общественные настроения в Донбассе в 20-е годы / І.Ю.Хюренина // Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн. 6. – Донецьк, 1998. – С. 134–142.
12. ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3019.
13. ДАЛО – П. 4. – Оп. 1. – Спр. 605.
14. Там саме – Ф.Р. 435. – Оп. 1. – Спр. 998.
15. Там саме – Ф.Р. 693. – Оп. 2. – Спр. 1224.

Пидченко С.А. Проявление религиозности в повседневной жизни жителей Донбасса в 20-е годы XX века.

В статті на основі архивних документів розглядаються проявлення релігійності в повсякденній життєвій діяльності жителів Донбасу в 20-і роки ХХ століття.

Ключевые слова: Русская Православная Церковь, религиозность, религиозная община, духовная жизнь, религиозные нормы и верования, священнослужители.

Pidchenko S.A. Manifestation of religion in the daily life of people in the Donbas in the 20 years of the XX century.

In state based on archival documents are considered manifestations of religiosity in the daily life of people in the Donbas in the 20 years of the XX century.

Key words: Russian Orthodox, religiousness, religious community, spiritual life, religious norms and beliefs, priests.

УДК 94(477.61)(092)

Ратніков В.Ю., Шаповаленко О.С.

**ПЕРШИЙ ЛУГАНСЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА –
МИКОЛА ПЕТРОВИЧ ХОЛОДИЛИН**

У статті йдеться про першого міського голову Луганська, про його внесок у розвиток і становлення нашого міста, зокрема перетворення повітового населеного пункту Луганська в один з економічних, торговельних і культурних центрів Катеринославської губернії.

Ключові слова: міський голова, повітовий населений пункт, культурний центр, Катеринославська губернія.

Невід'ємною частиною становлення України як міцної держави є розвиток її регіонів. Тому сьогодні, в складних умовах економічної кризи, актуальним стає звернення до історичного минулого, дослідження діяльності видатних людей Луганщини, які сприяли консолідації зусиль громадян для відродження та відновлення нашого краю.

Історію Луганського краю досліджували вітчизняні науковці. Так, Б.Локотош у книзі «Нариси історії Луганська» відстежує події пов'язані з становленням Луганщини [1], у навчальному посібнику В.Подова, В.Курила, А.Ефремова «Історія Луганського краю» вперше в узагальненому виді характеризуються події, що відбувалися на території Луганщини з давніх часів до сьогодення на конкретних історичних матеріалах [2].

На відміну від названих авторів предметом статті стало розкриття життєвого шляху Миколи Петровича Холодиліна, дослідження його діяльності під час перебування на посаді міського голови Луганська, та соціально-економічні умови, що супроводжували становлення цієї знакової особистості.

Метою моєї статті є вивчення життєвого шляху одного з найвидатніших діячів Луганщини.

Луганщина - східний регіон України. Прекрасна і самотня рівнина, що йде від долини Сіверського Дінця. На південь відкривається погляду Донецький кряж, а на крайній півночі в межі області заходять відроги Середньоросійської височини ...

Саме Луганську належить особливе місце в історії Донецького басейну. 14 листопада 1795 було видано Указ Катерини II "Об устроении литейного завода в Донецком уезде при речке Лугани и об учреждении ломки найденного в той стране каменного угля". Відповідно до цього указу, в якому вперше містилась ідея розвитку металургії Росії на мінеральному паливі, був збудований Луганський (Катеринославський) завод - первісток металургії півдня. Його місце і роль в системі гірничо-металургійного комплексу на півдні України дуже яскраво символізує історичний герб Луганська. ("... У золотому щиті чорна із золотими швами доменна піч з червленим полум'ям, що супроводжується з боків двома чорними молотами. У вільній частині щита герб Катеринославської губернії. Щит увінчаний срібною з чорними швами баштовою короною з трьома зубцями. За щитом дві, навхрест покладені, сталевого кольору кирки, з'єднані Олександрівською стрічкою").

Завод був побудований в досить короткий термін. У 1800 році був вироблений перший чавун. Гармати і снаряди, відлиті на Луганському ливарному заводі, захищали російську державу у Вітчизняній війні 1812 року, в Кримській війні 1853-1856 рр.. Розширювався завод, а разом із ним і селище, що називалося Луганським заводом. У 1878 році міським старостою Луганського заводу був Микола Петрович Холодилін. До 30-х років XIX століття було вже майже 200 приватних будинків, але збереглися і казарми, в яких тулилося найбільш бідне населення. Серед робочих заводу були росіяни, українці, поляки, білоруси, татари, євреї. Кожна національність прагнула зберегти свої традиції, звичаї, але зливаючись, вони утворювали якийсь особливий колорит луганчанина. Первинно місто забудовувалося без офіційно затвердженого плану. Всі вертикальні вулиці називалися лініями (за типом петербургських), а всі горизонтальні мали назви. Найпершою вулицею міста була вулиця Англійська. На ній оселилися іноземні фахівці, що приїхали працювати на завод. Тут для директора заводу був збудований особняк. На цій же вулиці, в сім'ї заводського лікаря, народився В.І. Даль - укладач відомого Тлумачного словника російської мови. Пізніше з'явилися вулиці Петербургська, Успенська, Казанська, Банківська ... Згодом центральною вулицею стає Петербургська. Тут будуються двоповерхові будинки, в яких, як правило, на першому поверсі розміщувалися магазини, фотоательє, перукарня. У Луганську налічувалося більше десятка культових споруд: Казанська церква, Преображенська, Троїцька, Успенська, Петропавлівська, Вознесенська,

Миколаївський собор, синагога, костел, кілька молитовних будинків. На превеликий жаль всі ці споруди були знищені в 30-і роки ХХ століття. Єдиною збереглася, але дуже постраждала Петропавлівська церква в Кам'яному Броді.

Рік 1887 був критичним для Луганська. Завод, який став основою всієї діяльності в новоствореному місті, було закрито. Над містом нависла небезпека спустошення. Врятував завод і місто від животіння його міський голова Микола Петрович Холодилін. Вісім років він вів кампанію за відродження заводу і оббивав пороги різних урядових відомств у Петербурзі. Зрештою М.П. Холодилін зумів потрапити на прийом до імператора Олександра III і домогся передачі заводу військовому міністру. Завод в 1895 році знову був відкритий як «Казенний патронний завод» і у міста відкрилося нове дихання [4]. Що ж це за особистість Микола Петрович Холодилін? Яким його ми бачимо в архівних документах, наукових працях та літературних виданнях?

Микола Петрович Холодилін народився в 1843 році, коли його батько був ще кріпаком. Батько Миколи Петровича - Петро Тимофійович у 1850 році відкупився у князя Шеховського і пішов торгувати коробейником, спочатку по рідній Орловщині, а потім дістався і до селища Луганськ та осів у ньому. Купив він будинок на вулиці Казанській (нині вул. К. Маркса) і відкрив малу торгову справу. Торгівля видно пішла, тому що Петро Тимофійович незабаром виписав до себе братів Семена та Івана. Сім'я стала збільшуватися, а щоб плутанини не було серед дітей, хто чий, то до потомства Петра Тимофійовича стали додавати прізвисько - Тимофєєви-де й Холодиліни. Чи то холодильник він мав на льоду, чи то розум був холодним при гарячому серці, але прізвисько стало прізвищем. Петро Тимофійович школу не відвідував, але був досить грамотним самоуком, дуже любив музику. Син його, Микола Петрович, майбутній Луганський міський голова, продовжив і розширив торговельну справу свого батька. Одружившись із Ганною Федорівною Мальцевою (донькою купця) він, крім пекарні і булочної при ній, завів мануфактурний магазин.

Микола Петрович став помітною фігурою в місті, займався благодійністю, громадською діяльністю, був церковним старостою Казанської церкви. Обрали його спочатку членом Земства, а потім, у 1883 році, він був обраний міським головою. Холодилін подарував місту сад, що належав родині, який потім став садом Гірничо-комерційного клубу, а нині це міський сад імені Першого травня. Для діяльності Луганської міської думи був побудований спеціальний маєток на вулиці Казанській, в якому пізніше розміщувався музей К. Ворошилова. Зараз цю споруду передано у Музей історії та культури міста Луганська.

Остання чверть ХІХ століття, на яку припадають роки служіння М.П. Холодилина в земств і на посаді міського голови, характеризуються для Росії бурхливим розвитком капіталізму. Луганськ у цей період швидко крокував у ногу з віком. У 1874 році була побудована залізнична гілка в Дебальцеве, в 1897р. - гілка в Міллерове. У 1876р. почало діяти "Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана". Під час перебування М. П. Холодилина на посаді міського голови на вулиці Петербурзькій (нині вулиця Леніна) знесли останні казарми, що залишилися від ливарного заводу. Звільнену територію

забудували будинками в один - два поверхи з місцевого каменю - мергелю, Петербурзька вулиця поступово ставала культурним і торгівельним центром міста.

Продовжують упорядковуватися і поповнюватися новобудовами території в районі вулиць Поштової та Англійської (нині вулиця ім. В. І. Даля), де розташовані адміністративні будівлі та будинки місцевої аристократії. Приділялася велика увага благоустрою базарів. Міська дума за ініціативи М.П. Холодиліна впорядкувала ізвозчий промисел у місті та встановила тверду таксу для оплати легкових візників, особливу увагу приділяла розвитку охорони здоров'я. З 1887 року для міста почався період будівельної активності. Міською думою були знайдені і виділені кошти для розгортання робіт з благоустрою найважливіших вулиць міста, їх вертикального планування і мощення. Були проведені земляні роботи вздовж колишнього Ольховського каналу, по якому раніше надходила вода з водосховища на річці Ольховій в технологічний ставок Луганського ливарного заводу. Канал був засипаний і на його місці почала будуватися нова вулиця, яка пізніше стала іменуватися Пушкінською. Тут, крім магазинів місцевих купців і готелів, були збудовані гірничо-комерційний клуб (в теперішній час тут розміщується клуб залізничників) та будівлю цирку. Відбуваються зміни і в північній частині міста, що примикає до Кам'яного Броду. На території, що раніше була під садами мешканців, забудовуються вулиці Садова (нині К. Лібкнехта), Вокзальна, провулки Наталіївській, Полтавській. Міська дума приділяла велику увагу розвитку торгівлі у місті. У 1888 році в Луганську були створені перші споживчі кооперативи, які вже в 1912 році мали 54 своїх крамниць із оборотом близько 4 млн. крб. та налічували 8750 членів.

Самовіддано займаючись справами благоустрою, Микола Петрович, менше почав приділяти уваги власному бізнесу. У 1885 році помирає його перша дружина від якої у нього було вісім дітей, багато з яких померли в ранньому дитинстві. Через рік Микола Петрович одружується вдруге з молодого вродливою вдовою, уродженці Біловодська - Вірі Василівні (1868-1920гг.), гречанці за національністю. Вона була на 25 років молодшою за свого чоловіка. Від цього шлюбу народилося 10 дітей, четверо з них померли у дитинстві. Микола Петрович Холодилін був дуже довірливий, м'якого, доброго характеру. Незабаром торговельні справи його похитнулися. Керуючим в крамниці був чоловік його старшої доньки Анни - Олександр Долгов. Одного разу, вручивши йому товар на кілька тисяч, Микола Петрович відправив його на ярмарок, а Долгов був гравцем і програв у карти увесь товар. Управляючі користувались довірливістю Миколи Петровича, тягнули гроші та будували для себе великі будинки. Зайнятість міськими справами, безоглядна благодійність і безкорисливість вкрай розорили торговельну справа М.П.Холодиліна, і він потрапляє в "боргову яму" (тюрму). Було це приблизно в 1905 році. Велика родина Миколи Петровича почала бідувати. Жили всі разом у двоповерховому будинку, спорудженому ним у 1870 році на місці старого будинку його батька по вулиці Казанській, 105. З 1905 року його неповнолітні діти починають заробляти собі на життя самі. Після боргової в'язниці Микола

Петрович починає хворіти і відходить від активних справ. У 1920 році помирає його кохана дружина Віра Василівна, а 9 квітня 1929 року у віці 86 років згасає і Микола Петрович Холодилін, людина, з чийм ім'ям пов'язані переломні роки в історії нашого міста, роки його становлення як великого промислового і культурного центру Донбасу.

Через 80 років після смерті Холодиліна було встановлено пам'ятний знак у вигляді хреста на місці поховання. Хрест установлено на території колишнього Гусиновського цвинтаря (нині – Сквер Пам'яті). Місце поховання Миколи Холодилина вказала його правнучка, Марія Миколаївна Холодиліна-Царевська. «На Гусиновському кладовищі поховані вісім представників нашого роду. У 70-і роки, коли кладовище рекультивували, моя родина не могла перенести останки всіх родичів на діючі кладовища через відсутність достатньої для цього суми грошей. І було прийнято рішення взагалі не турбувати могили. Ми точно визначили, де поховані близькі. Ходимо на ті місця в пам'ятні для нашої сім'ї дати, щоб вшанувати пам'ять предків », - розповіла М. Н. Холодилина-Царевська. До 200-річчя міста Луганська на вулиці Пушкінській було встановлено пам'ятник Н.П. Холодиліна.

Численна родина Холодиліна дала місту Луганську та країні чимало помітних особистостей, які відзначилися на різних теренах. Так, наприклад, Ігор Миколайович був головним конструктором Коломенського тепловозобудівного заводу. Олександр Миколайович музикант і видатний діяч культури в Москві, Софія Сергіївна – архітектор. Були медики - Володимир Миколайович та Марія Миколаївна. Сергій Миколайович Холодилін – фізик, працював доцентом і завідувачем кафедрою в педагогічному та машинобудівному інститутах міста Луганська. Що характерно для цієї сім'ї, так це не тільки велика кількість талановитих в чомусь людей, а їх глибинний, непоказний патріотизм. Володимир - військовий лікар, учасник 1-ї світової війни, син його Кирило захищав Батьківщину у Великій Вітчизняній війні і загинув у 1944 році під Варшавою. Билися на фронтах Великої Вітчизняної Олександр Олександрович, Софія Сергіївна і Тетяна Сергіївна. Майже про кожного з них можна розповісти багато цікавого. Але це вже теми для інших публікацій.

Література

1. Локотош Б. Нариси історії Луганська.
2. Подов В, Курило В, Ефремов А. Історія Луганського краю.
3. Локотош Б. «Наші коріння»/«Жизнь Луганска», 24 листопада 1990.
4. Локотош Б. «Луганськ врятував від животіння і запустіння перший міський голова Н.П.Холодилін» / Жизнь Луганська. № 11. 1992р.
5. Історія міст і сіл Української РСР / Ворошиловградська область.

Ратников В.Ю., Шаповаленко А.С. Первый Луганский городской голова – Николай Петрович Холодилин.

В статье речь идет о первом городском голове Луганска, о его вкладе в развитие и становление нашего города, о человеке, который превратил малозначительный уездный населенный пункт в один из экономических, торговых и культурных центров Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: городской голова, уездный населённый пункт, культурный центр, Екатеринославская губерния.

Ratnikov V.Yu., Shapovalenko A.S. The first Lugansk city chairperson Mykola Petrovych Kholodilin.

Speech goes in the article about the first city chairperson of Lugansk, about his contribution to development and becoming of our city, about a man, which converted a not popular povitoviy settlement into one of economic, shopping and cultural centers of Katerinoslavskoy of province.

Key words: city chairperson, povitoviy settlement, cultural center, Katerinoslavskaya province.

УДК 94 (477) «19»

Ромашенко В.В.

**ПРОТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ ДИРЕКТОРІЇ
ТА РОЛЬ В НЬОМУ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВІЙСЬКА
(КІНЕЦЬ ЖОВТНЯ – ПЕРША ПОЛОВИНА ГРУДНЯ 1918 р.)**

У статті розглядаються події, які передували Протигетьманському повстанню під проводом Директорії. Висвітлюється його перебіг та аналізується місце і роль у ньому республіканського війська.

Ключові слова: УНС, Директорія, Гетьманат, республіканське військо.

Колосально важливу роль у житті кожної держави відіграють її Збройні сили. Історія України є тому яскравим свідченням, зокрема одна із її яскравих, і в той же час трагічних сторінок – національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. Адже протягом усього зазначеного періоду, від першого дня і до останнього, солдати-українці несли на собі весь тягар боротьби за Українську державність. Нерідко від їхнього рішучості залежала діяльність тогочасного політичного проводу, і навіть те, хто мав перебувати на вершині влади в Україні.

Саме про місце і роль Збройних сил у приході до влади Директорії УНР йде мова у запропонованій статті. Автор якої намагався проаналізувати перебіг подій, що передували Протигетьманському повстанню під проводом Директорії та виявити внесок у його переможній ході республіканського війська.

При написанні цього дослідження велике значення мали мемуари В.Винниченка, Д.Дорошенка, Д.Донцова, Є.Чикаленка, М.Галагана, Н.Авраменка [1-6]. Також свою особливу роль відіграли праці сучасних істориків таких, як В.Солдатенко, О.Реєнт, Д.Табачник, О.Бойко, А.Гошуляк, В.Савченко [7-12].

Отже, з кожним новим днем осені 1918 р. все очевидно ставала поразка Центральних держав у Першій світовій війні, що мало неабиякий вплив на подальше існування Української Держави П.Скоропадського. Адже висока ймовірність відходу з України австро-німецького війська, за відсутності у розпорядженні Гетьманату власних Збройних сил, відкривала широкі можливості різного роду політичним силам, як внутрішнім і, що найголовніше зовнішнім, претендувати на владу в державі.

Зокрема на східному кордоні України вичікували слушної нагоди для вторгнення на її територію більшовики. Південь приваблював білогвардійців, які там сподівались отримати допомогу від країн Антанти у їх боротьбі з радянською владою в Росії. До того ж, як одні так і інші розглядали Україну невід'ємною складовою частиною тих майбутніх державних утворень, що вони планували розбудувувати розправившись один з одним.

Усвідомлення великої загрози своїй владі та реальна оцінка власних сил спонукало П. Скоропадського до пошуку нових союзників, як в середині держави так, і за її межами. Доволі несподівано на контакт з ним пішли раніше непримиренні вороги – політичні сили соціалістичного напрямку. У середовищі яких у цей час відбувались гострі дискусії щодо вибору подальших кроків на їх шляху до влади. Зокрема, в центральному органі опозиційних сил до Гетьманату – Український Національний Союз (УНС), погляди розділились. Переважна більшість впливових його представників наголошувала на необхідності домовлятися з Гетьманом при умові його згоди на створення нового уряду де б вони мали своє представництво. Але були і ті, що досить серйозно наполягали на піднятті всенародного повстання проти Гетьманату.

На певний час гору взяли помірковані. Одним з головних їхнім аргументом у дискусії з радикально налаштованою частиною УНС була відсутність у розпорядженні останніх достатньої кількості надійних військ, тоді як у П.Скоропадського їх вистачало щоб розправитись з ініціаторами повстання [4, 160].

Через деякий час В. Винниченко та члени президії УНС А.Ніковський та Ф.Швець відвідали Гетьмана. Предметом їхньої розмови стало з'ясування перспективи покликання до життя своєрідного уряду національної єдності, утвореного на спільних засадах представниками гетьманської влади і так званої опозиції, а саме політичних партій, що входили до УНС [7, 189]. Після непростого переговорного процесу зрештою дійшли до компромісу. У новому уряді який знову очолив Ф.Лизогуб майже половину міністерських посад отримали особи делеговані УНС [3, 111].

Усе ж таки, як показав подальший розвиток подій обидві сторони не були щирими одна перед одною. Про це свідчить те, що ключовою особою серед тих хто брав участь у переговорах з Гетьманом був В.Винниченко, який паралельно з цим разом з М. Шаповалом чи не наполегливіше відстоював поміж членів УНС ідею проведення Протигетьманського повстання [7, 193].

Дійсно, навіть у той час коли новий уряд приступив до виконання своїх обов'язків ініціатори повстання не полишали надій щодо його проведення. Однією з важливою подією у цьому напрямку стала їхня нарада 30 жовтня 1918 р. з командною верхівкою Січових Стрільців. Від яких, за відсутності полковника Є.Коновальця, у ній взяли участь підполковник А. Мельник та сотник Ф.Черник. Саме від них В.Винниченко та М.Шаповал отримали принципову згоду на участь цієї військової формації у повстанні [13, 139-140]. Після цього було створено повстанський оперативний штаб у складі генерала О.Осецького (начальник штабу), В.Тютюнника (начальник оперативного

відділу), В.Кедровського (організаційний відділ) та представників від Січових Стрільців [14, 192].

Заручившись підтримкою останніх УНС здійснив спробу тиску на П.Скоропадського. Було взято на озброєння ідею запропоновану Українською демократично-хліборобською партією (УДХП) про скликання Національного конгресу, що мав би визначити загальні засади Українського державотворення. У перших числах листопада 1918 р. керівництво УНС остаточно визначилося щодо цього питання і направило його у вигляді пропозиції-ультиматуму Гетьману. Зі свого боку П.Скоропадський, демонструючи відкритість для діалогу, дав на проведення національного форуму свою попередню згоду. Вирішено було його скликати 17 листопада 1918 р. Водночас керівництво УНС, у своїй заяві засудило будь-які розмови щодо Протигетьманське повстання мотивуючи це тим, що «воно принесе тільки шкоду Українській Державі» [12, 290].

Не дивлячись на це, Гетьман не сидів склавши руки. Не задовго перед цим, 18 жовтня 1918 р. він провів консультації з командирами запланованих восьми корпусів [3, 109]. У перебігу яких переконався, що в найближчій перспективі розраховувати на власне військо не доводиться. Відтак цілком усвідомлюючи якими можуть бути для нього наслідки Конгресу та вбачаючи велику загрозу для України з боку більшовиків, П.Скоропадський вирішив заручитися підтримкою ззовні. Завдяки чому він планував забезпечити свою владу від внутрішніх і зовнішніх загроз. При цьому він був обмежений у виборі, адже єдиним, хто міг реально прийти на допомогу Гетьманату, були лише країни Антанти, але для того щоб заручитися їхньою підтримкою необхідно було зайняти таку позицію, яка цілком відповідала б їх зовнішньополітичним інтересам у східноєвропейському регіоні.

Враховуючи лояльне ставлення країн Антанти (передусім Франції) до антибільшовицьких сил в Росії, Гетьман вирішує знайти з ними спільну мову. Важливим його кроком у цьому напрямку стала зустріч 3 листопада 1918 р. з Отаманом Війська Донського генералом П.Красновим на станції Скороходово (між Полтавою та Харковом). Під час якої П.Скоропадський здійснив апробацію ідеї створення єдиного антибільшовицького фронту [9, 64-65]. Мова головним чином йшла про утворення військового альянсу ряду державних утворень, що постали на території колишньої Російської імперії, тоді як розгляд політичних питань на кшталт відновлення державного устрою Росії дореволюційного часу Гетьман всіляко відкидав, відстоюючи право кожного народу самому вирішувати у який спосіб будувати своє життя, принаймні це він підкреслював у розмові з П.Красновим. З метою створення військового антибільшовицького союзу П.Скоропадський ініціював проведення з'їзду представників від Добровольчої армії, Дону і Кубані, Криму, Грузії та Української Держави [15, 237].

Не дивлячись на категоричність думок П.Скоропадського, все ж таки Отаман П.Краснов погодився взяти на себе роль посередника у налагодженні відносин між Гетьманом та командуючим Добровольчої Армії генералом А.Денікіним. У своєму листі до його уповноваженого із загальнополітичних

питань генерала О.Лукомського лідер Дону виклав у загальних рисах погляди П.Скоропадського у супроводі зі своїм баченням ситуації. На думку П.Краснова остаточна перемога над більшовиками могла бути досягнута не від допомоги із-зовні але лише шляхом об'єднання зусиль усіх тих хто відстоює відмінні від них (більшовиків) погляди на влаштування життя колишніх народів Російської імперії. Одну з ключових ролей у створенні антибільшовицького фронту Отаман відводив Українській Державі П.Скоропадського. Він аргументував це тим, що навіть за відсутності Збройних сил у розпорядженні Гетьманату, без природних багатств України, великих запасів зброї та боєприпасів, що дістались їй у спадщину після ліквідації царизму, обійтись буде дуже складно [15, 238].

Проте усі зусилля Отамана П.Краснова не мали позитивних наслідків. Генерал А.Денікін не пристав до запропонованого плану дій. Головна причина розбіжностей полягала насамперед у тому, що командуючий Добровольчою армією вважав за необхідне спочатку усім тим хто прагнув вести боротьбу з більшовиками стати під його зверхність, як у політичному так і у військовому плані. Тобто усі новоспечені держави повинні були відмовитись від ідеї їх самостійного державного розвитку, підтримавши тим самим, відродження «єдиної і неділимої» Росії. У той же час усіма Збройними силами у боротьбі з радянською владою мали безпосередньо підпорядковуватись А.Денікіну. Безумовно така його позиція була неприйнятною для Гетьмана, а отже антибільшовицький фронт за задумом П.Скоропадського створити не вдалось.

У свою чергу В. Винниченко і М. Шаповал ні на хвилину не полишали ідеї Протигетьманського повстання. Згідно їхнього плану головною військовою потугою мав стати полк Січових Стрільців, якому повинна була допомагати Рада залізничників, провідну роль у якій відігравав А.Макаренко – згодом один із членів Директорії. Значення цієї Ради полягало у тому, що вона мала вплив на залізничну варту всіх ліній залізниці яка при нагоді могла б бути використана, як організована військова сила у повстанні [16, 30]. Певні розходження полягали у виборі подальших дій. Найбільш реально розглядалися два варіанти розгортання повстання. Згідно першого, планувалось силами полку Січових Стрільців за короткий термін (не більше одного-двох днів) захопити Київ, у якому у цей же час мав виступити залізничний полк генерала О.Осецького. Однак обрано було другий варіант, суть якого зводилась до наступного: навколо існуючих військових сил організувати народні маси, забезпечити їх зброєю і поступово захопити столицю України [1, 437-438]. Після того, як 13 листопада гетьманський уряд з перевагою в один голос (вісім проти семи) висловився проти проведення Національного конгресу, а Гетьман його заборонив [8, 233], керівництво УНС, як зазначає О.Бойко «втративши надію на кардинальні перетворення в Українській Державі легально-демократичним шляхом» [10, 181], не вбачало нічого іншого, як погодитись на повстання.

Уже вечором наступного дня відбулося конспіративне засідання представників від Національного Союзу, соціалістичних партій, залізничників, селянської спілки, військових. Присутність останніх, серед яких найбільш

помітною постаттю був генерал О.Осецький, надавала зібранню особливої ваги [17, 25]. У ході цієї зустрічі, на зразок Великої Французької революції, було обрано Директорію, яка й мала очолити повстання. Спочатку планувалося обрати трьох осіб, але у підсумку ними було кооптовано ще двох [12, 296]. В остаточному варіанті Директорія набула такого вигляду: В.Винниченко, С.Петлюра, Ф.Швець, О.Андрієвський, А.Макаренко. Цікавим виглядає те, що входження С. Петлюри до її складу відбулося за ультимативної вимоги Січових Стрільців.

Після утворення Директорії її члени виїхали до Білої Церкви де вже на той час перебував С.Петлюра звільнений Державною вартою з під арешту. У Києві залишився Український військово-революційний комітет (УВРК), що свого часу був створений при Центральному Комітеті УСДРП, маючи на меті консолідувати навколо себе всіх невдоволених гетьманським режимом [11, 61] і підняти збройний виступ проти нього у місті. До складу Комітету входили В.Чехівський, А.Пісоцький, М.Авдієнко, М.Галаган, М.Марченко, З.Висоцький, Н.Завгородній [2, 289]. Також УВРК займався агітацією серед киян, перешкоджав зв'язку провінції зі столицею, вербував здатних до військової служби осіб.

Більш конкретно підготовкою повстання займався Військово-оперативний штаб, створений УВРК. До нього увійшли: М.Авдієнко, М.Галаган, Г.Горобець. З-поміж іншого він узявся організувати військові сили у Києві, які, при наближенні головних сил Директорії до міста, мали розпочати збройний виступ, і тим самим полегшити його захоплення. Вже через кілька днів функціонування Військово-оперативного штабу до його розпоряджень, згідно свідчень М.Галагана, перейшли невеличкі відділи двох гетьманських полків розташованих у Києві. Але, усвідомлюючи те, що цих сил було замало, з огляду на наявність у місті значних військових сил відданих Гетьманату, керівники штабу головний акцент робили на організацію робітничих загонів [5, 388].

Після того, як М.Авдієнко вирушив до Директорії, весь тягар роботи у Військово-революційному штабі ліг на плечі інших його членів. Так, М.Галаган розробляв військові операції, а Г.Горобець – налагоджував контакти з іншими військовими відділами, які мали б узяти участь у запланованій акції [5, 388].

15 листопада 1918 р. оперативне військове керівництво повстанням зосередив у своїх руках, за згодою інших членів Директорії, С.Петлюра вже як командуючий республіканським військом, перебуваючи на чолі штабу до якого увійшли: (генерал О.Осецький, полковники О.Шаповал, В.Кедровський, Є.Коновалець, А.Мельник, підполковник В.Тютюнник) [12, 204]. Цього ж дня С. Петлюра видав Універсал до українського народу, у якому йшлося: «Військо Української Народної Республіки має своєю метою дощенту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вони досі опиралися» [18, арк., 8]. Отже сигнал до початку повстання було зроблено. При цьому, станом на 15 листопада полк Січових Стрільців мав наступний вигляд: один курінь Р.Сушка, чотири сотні на чолі з І.Рогульським, О.Думіним, М.Загаєвичем, В.Кучабським, одна кулеметна сотня Ф.Черника (12 кулеметів), одна гарматна батарея Р.Дашкевича, (4 гармати), кінні розвідка Ф.Бориса, відділ підстаршин В.Чорнія,

сотня Д.Герчанівського, кіш А.Домарадського. Всього ж ця військова формація мала 46 старшин та 816 рядових стрільців при 12 кулеметах і 4 гарматах [13, 135]. Саме спираючись на цю військову потугу Директорія розпочала повстання.

Самий же його початок слід відраховувати 16-им листопада, коли Січові Стрільці встановили свій контроль над Білою Церквою. Не гаючи часу, відділ Стрільців під командуванням сотника Ф.Черника вирушив у напрямку Києва. До цього бойового з'єднання входили: 3-тя сотня сотника М.Загаєвича, один взвод 2-ої сотні хорунжого Р.Харамбури, кінна розвідка хорунжого Ф.Бориса, сотня кулеметників під командуванням самого Ф.Черника та імпровізований бронепотяг з однією гарматою сотника Р.Дашкевича. Загальна кількість відділу складала трохи більше 300 осіб [14, 194]. На своєму шляху він захопив, роззброївши гетьманську варту, Фастів та наблизився до Мотовилівки.

У свою чергу Гетьман П.Скоропадський, довідавшись про події в Білій Церкві, активізував свої дії. Спочатку він відправив назустріч повстанцям, до Фастова, відділ під командуванням генерала Святополка-Мирського (батальйон офіцерів, сердюцький полк, одна батарея, кінна сотня, бронепотяг) загальною кількістю біля 3 тисяч осіб [13, 159], який зустрівся з Січовиками біля Мотовилівки. Саме тут відбулася чи не вирішальна битва повстанських і гетьманських військ. Адже, у разі перемоги останніх, невідомо, як би розвивались події далі. Однак маючи чисельну перевагу, Святополк-Мирський не зміг нею скористатися. Долю бою вирішили два взводи Мельника та Забликевича [14, 194] 2-ої сотні Січових Стрільців під загальним командуванням сотника О.Думіна, які рішучим наступом з правого флангу змусили гетьманців залишити поле бою. На вечір 18 листопада 1918 р. Мотовилівка була в руках повстанців.

Серед інших кроків П.Скоропадського, спрямованих на те, щоб перехопити ініціативу до своїх рук, стало оголошення загальної мобілізації офіцерів колишньої російської армії та призначення 18 листопада 1918 р. головнокомандуючим Збройних сил Української Держави генерала Ф.Келлера. Проте вже 27 листопада його на цій посаді змінив генерал Долгорукий [19, арк., 2]. Не дала очікуваних результатів і мобілізація. З поміж майже 15 тисяч офіцерів, що перебували у Києві, на його заклик відгукнулися лише 5 тисяч [8, 238].

Більш успішніше розвивалися події для Директорії. Від початку повстання на її бік перейшла значна кількість гетьманських військових частин, що у значній мірі забезпечило його успіх на початковій стадії [12, 207]. З 15 на 16 листопада 1918 р. проти Гетьманату у Харкові виступив командир 2-го полку Запорізької дивізії полковник П.Болбочан. У місті за опрацьованим напередодні планом відразу було захоплено головпоштамп, телеграф, обеззброєно гетьманські війська [6, 250]. Харків цілковито перейшов до рук повсталого вояцтва. Згодом на бік Директорії зголосився кінний Лубенський полк сердюків полковника Ю.Отмарштейна, Сірожупанна дивізія на Чернігівщині, Чорноморський Кіш Поліщука у Бердичеві, штаб Одеського корпусу, Подільський корпус генерала Ярошевича, кадри Полтавського місцевого корпусу [20, 170].

Отже, в цілому ряді міст України активну роль відігравали військові, які приєднувалися до Протигетьманського повстання. У цих містах влада дуже легко переходила до рук Директорії, і саме військові були єдиним гарантом цієї влади.

Лише у поодиноких випадках повстанці зустрічали опір з боку прихильників Гетьмана. Так, у Чернігові кадри місцевого корпусу чинили опір військам Директорії. На Волині – відділ губернського старости Д.Андро, який під натиском республіканських військ не зумівши закріпитись у Житомирі змушений був відійти до Києва. У Рівному – офіцерський загін генерала Чистякові (біля 700 мобілізованих офіцерів). У Миколаєві – біля 500 осіб [12, 323]. Однак усі ці спроби не мали особливого впливу на загальну картину стрімко розвиваючих подій.

У цей же час лави війська Директорії поповнились за рахунок отаманських загонів. Так, отаман Зелений в районі Трипілля сформував загін, що нараховував біля 10 тисяч осіб (Дніпровська дивізія) [14, 195]. У свою чергу отаман М.Григор'єв, який діяв у степових районах Херсонщини, згуртував навколо себе до 120 дрібних селянських відділів загальною чисельністю до 15 тисяч. На основі яких було утворено п'яти полкового складу Херсонську повстанську дивізію. 12 грудня 1918 р. Григор'єву вдалося після дводенної облоги захопити Миколаїв [12, 323].

Одразу ж після перемоги під Мотовилівкою до лав республіканського війська Директорії зголосились записатись тисячі селян. За даними, що містяться в науковій літературі їх чисельність сягала біля 30 тис. [21, 377]. У Білій Церкві з селян-добровольців формувались військові частини відповідно кожен селян потрапляв до того роду військ у яких проходив службу в російській армії. Зазвичай це були піхотні сотні – 200-250 осіб. Звідси військовослужбовців відправляли до Фастова, де вони отримували одяг, зброю та вирушали в розпорядження до командування Січових Стрільців на ст. Боярка. Безумовно велика заслуга у формуванні військових відділів з селян належала залізничній та телеграфічній службам. Формуванням гарматників провадив Р.Дашкевич. Йому вдалося підготувати 7 батарей. Самовіддана робота В.Соловчука дала можливість зарахувати до складу повстанської армії біля 1500 кулеметників [13, 182-185].

Здобувши перші перемоги, війська Директорії нестримно просувалися до Києва, битва за столицю України мала стати вирішальною у боротьбі Директорії за владу з Гетьманом П.Скоропадським. Перші спроби оволодіти містом не мали успіху. Війська повстанців то наближались у передмістя Києва, то знову відступали. Причиною цього була, не до кінця з'ясована позиція німецького війська дислокованого у Києві до республіканських військ, а також те, що Директорія не хотіла завдати руйнувань столиці України [5, 392]. На вимогу німецької сторони 29 листопада війська Директорії відійшло на лінію Підгірці-Глеваха-Жеркова-Богущівка-Будова-Буча-Гостополь [13, 187-188].

Подальший розвиток повстання цілком залежав від позиції австро-німецького військового контингенту – як єдиної на території України сили, що могла завдати поразки Директорії. У цей час з огляду на революційні події в

самі Німеччини її військо в Україні зазнало ряд суттєвих змін. Широкого розповсюдження набувало утворення рад солдатських депутатів, кожна з яких прагнула діяти на власний розсуд, через це було доволі важко передбачити відношення таких рад до республіканського війська. Зокрема у Харкові місцева солдатська рада висунула Запорізькому корпусу ультиматум: якнайшвидше залишити місто, в іншому випадку ця військова формація повинна була себе вважати у стані війни з німцями [22, 50]. Однак, у переважній більшості випадків, солдати окупаційного війська стомлені від військових дій, прагнули якнайшвидше повернутися додому, тому не маючи ніякого бажання проливати кров ні за Гетьмана ні за Директорію, зберігали нейтралітет [23, 48].

На початку грудня 1918 р., повстанські війська, об'єднані в «Осадний Корпус» під командуванням полковника Є.Коновальця, взяли в облогу Київ. Загальна кількість солдат цієї частини на початку грудня 1918 р. складала 50 тисяч при 48 гармат [8, 238]. Разом з тим продовжувався вплив селянських мас, яке широко відгукнулося на наказ Директорії від 27 листопада про мобілізацію [24, арк., 14]. У той час як П.Скоропадський міг розраховувати, згідно свідчень В.Кучабського, на «2396 багнетів, 109 скорострілів, 36 легких гармат, 6 гавбичних, 1 важку гармату 83 шаблі» [13, 195].

Після того як Директорія 11 грудня домовилась з німецьким командуванням про виведення їх війська з України шлях на Київ став вільним [8, 238]. Головні бої за столицю України розгорнулися 13-14 грудня. Тоді ж до «Осадного Корпусу» приєдналась 2 Дніпровська дивізія отамана Данченка (до 20 тисяч бійців) [13, 195]. Зі свого боку Військово-оперативний штаб УВРК віддав наказ підпорядкованому йому загонам захопити ключові військові об'єкти Гетьманату. Відтак було блоковано Генеральний Штаб, Військове міністерство та інші урядові інституції, що розміщувались на Печерську. Такі кроки УВРК деморалізуючи вплинули на гетьманські військові частини. Левова частка яких переходила на бік Директорії: Лубенський і Радомишльський полки та відділи інших частин. По обіді 14 грудня в Києві вже майже не було вірних Гетьману військових частин. Натомість у місто почали вступати перші частини республіканського війська [11, 63-64].

Саме у цей час прийшла звістка про вступ війська Директорії в Одесу, у якій не було виявлено жодних слідів Антанти. Це досить сильно позначилось на позиціях Гетьмана. Адже остання надія на підтримку його режиму із-зовні більше не мала під собою ніякого підґрунтя. Розуміючи безпорадність свого становища, П.Скоропадський 14 грудня 1918 р. зрікся влади і залишив територію України.

Таким чином, у розпал боротьби за владу в Україні між Директорією і Гетьманом вирішальну роль і місце відіграло українське вояцтво. Адже вони не тільки підтримали плани керівників повстання, а й першими взяли за справу. Тому висвітлення подальшої долі республіканського війська заслуговує на окреме дослідження.

Література

1. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення / В.Винниченко. – К.: КНИГА РОДУ, 2008. – 800 с.
2. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Т. 2. / Д.Дорошенко. Українська Гетьманська Держава 1918 року / К.: видавництво Темпора, 2002. – 352 с.
3. Донцов Д. Рік 1918, Київ / Д.Донцов. Упорядник.: К.Галушко. – К.: Темпора, 2002. – 208 с.
4. Чикаленко Є. Щоденник (1918-1919) / Є.Чикаленко. Т.2. – К.: Темпора, 2004. – 464 с.
5. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): Документально-художнє видання / М.Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
6. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання / Н.Авраменко. –К.: Темпора, 2007. – 456 с.
7. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В.Солдатенко. – К., Світогляд, 2007. – 621 с.
8. Реєнт О. Павло Скоропадський / О.Реєнт. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2003. – 304 с.
9. Табачник Д. Українська Держава і Біла гвардія: від протистояння до запізненого компромісу / Д.Табачник. // Політика і час. – 1996. - №7. – С. 59-67.
10. Бойко О. Український національний союз і організація Протигетьманського повстання / О.Бойко / Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – К., 2002.
11. Гошуляк А. Український Військовий революційний комітет перших тижнів діяльності Директорії / А.Гошуляк // Київська старовина. – 1999. - №1. – С. 61-64.
12. Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В.Савченко. – Харків: Фоліо, 2008. – 380 с.
13. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Ювілейне вид. 1917-1967 / В.Кучабський. – Чикаго: Б. в., 1969. – 663 с.
14. Шрамченко С. Історія українського війська. Т. 2. / І.Крип'якевич, Б.Гнатевич, З.Стефанів, О.Думін, С.Шрамченко. К.: Варта, 1995. – 463 с.
15. Краснов П. Всевеликое Войско Донское / П.Краснов. Архив русской революции. – Т. 5-6. – С. 190-321. М., 1991.
16. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 1. Власними силами / М.Стахів. – Торонто: Б. в., 1962. – 272 с.
17. Лашенко Р. Як ми обирали Директорію УНР / Р.Лашенко / Розбудова держави. – 1992. - № 6. – С. 24-28.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУ). – Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. Оп. 1. Спр. 55.
20. Нагаєвський І. Історія української держави: двадцятого століття / І.Нагаєвський. – К., 1993. – 413 с.
21. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – Том 2 / Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – 744 с.
22. Сідак В. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника / Т.Вронська, Т.Осташко, В.Сідак. – К.: Темпора, 2004. – 416 с.
23. Гольденвейзер А. Из Киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) / А.Гольденвейзер / Революция на Украине: по мемуарам белых. – Репринтное воспроизведение издания 1930 г.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 13.

Ромашенко В.В. Антигетманское восстание под проводом Директории и роль в нем республиканского войска (конец октября – первая половина декабря 1918 г.).

В статтє рассматриваются события, которые предшествовали антигетманскому восстанию под руководством Директории. Освещается его ход и анализируется место и роль в нем республиканского войска.

Ключевые слова: УНС, Директория, Гетманат, республиканское войско.

Romashenco V.V. Protigetmansce revolt under the wire of Directory and role in him republican army (end the October – the first half the December 1918 of).

In the article, the events which preceded to the Protigetmanscomou revolt under the wire of Directory are examined. His motion is lighted and a place and role in him is analysed republican army.

Key words: UNS, Directory, Getmanat, republican army.

УДК 378(477) „1945/1985”

Сафонова Н.М.

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х–ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. ХХ СТ.

Стаття присвячена історичній модернізації системи вищої освіти Радянської України у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: реформування вищої школи, навчальний процес, вищі навчальні заклади, студенти, викладацькі кадри.

Вища школа, яка є складовою духовного і культурного життя, певною мірою віддзеркалює соціально-політичні особливості і економічний стан суспільства на різних етапах його розвитку. Актуальність обраної теми полягає в тому, що ціла низка аспектів розвитку одного з головних джерел відтворення інтелектуального і формування науково-технічного потенціалу нації за радянський час – системи вищої освіти – не є у повній мірі науково вивченою. Без дослідження різних аспектів цієї проблеми завершення формування цілісної картини про розвиток духовного життя українського суспільства, його надбань та відтворення втраченого за ХХ ст. є ускладненою.

Значна низка попередніх дослідників історії розвитку різнобічних аспектів вищої школи – Алексеев Ю., Бистра М., Васильчук Т., Галкин К., Головка Н., Даниленко В., Жабенко О., Зезина М., Кремень В., Курило В., Куцаєва Т., Майборода С., Николаєнко С., Шепотько В. та ін. – висвітлюють складний шлях освітянської сфери у різні періоди історичного часу [1]. Наукова новизна даної роботи полягає у дослідженні й узагальненні радянського освітянського досвіду вищої школи у запропонованих хронологічних межах, з огляду не лише на загальну стратегію, а й ефективності проведених реформ. Вивчення досвіду розвитку української вищої освіти у другій половині ХХ ст. і пов'язаних з цим процесів важливо для розуміння як наслідків попередніх трансформацій, так і результативного пошуку нових шляхів еволюції вищої школи.

Переможцем вийшовши з Другої Світової війни, зруйнована радянська країна зберегла свій головний потенціал відродження – сильний духом народ. Перед комуністичним керівництвом постало питання відшукати заходи соціального впливу на населення. Серед таких чинників освіта стала одним з суттєвих факторів. На початку повоєнного періоду державне управління в галузі освіти України мало на меті відновлення системи освіти та управління нею, уніфікацію освітянських структур радянських республік тощо. Ці зміни були здійснені на підставі низки правових документів. Так, Верховною Радою

СРСР був прийнятий закон 1946 р., яким передбачалося перетворення рад народних комісарів у ради міністрів і народних комісаріатів у міністерства. Внаслідок цього на базі Народного Комісаріату освіти УРСР було утворено Міністерство освіти УРСР. Відповідно до Конституції УРСР Міністерство освіти УРСР належало до групи республіканських міністерств і було головним органом управління освітою в питаннях, які стосувалися компетенції Української РСР. Реорганізація системи управління призвела не лише до зміни структури самого міністерства, а й передбачала передачу університетів і науково-дослідних інститутів від Міністерства освіти УРСР (у компетенції якого залишалися лише педагогічні та учительські інститути) до загальносоюзних органів. Вже Постановою уряду УРСР від 4 січня 1955 р. було здійснено наступну реорганізацію структури і штатів апарату управління. Згідно з нею структура міністерства включала 13 підрозділів (на відміну від попередніх 15). Чисельність апарату Міністерства освіти з метою економії фінансових ресурсів було скорочено (з 200 до 157 працівників). Зрозуміло, що республіканські органи не були самостійними у прийнятті важливих рішень, а були “ретранслятором” регіональної політики уряду СРСР [2, 336].

В умовах СРСР, коли єдина політична сила узурпувала право визначати і контролювати розвиток країни, КПРС, визнана конституційно як спрямовуюча сила, окреслювала перспективи розвитку держави і керувала життям суспільства. Рішення пленумів КПРС стосовно вищої освіти, які оформлювалися спільними постановами з Радою Міністрів СРСР або Радою Міністрів України, фактично відігравали роль законодавчих положень. Водночас відділи ЦК КПУ науки і учбових закладів, пропаганди та агітації мали право контролю над створеним Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти України. Протягом 1969-1990 рр. у МВССОУ діяло управління з викладання суспільних наук водночас при наявності сектора суспільних наук у ЦК КПУ [3].

Найважливішим недоліком освітньої системи, за партійною оцінкою тогочасної системи освіти, вважалась недостатня підготовленість випускників навчальних закладів до практичної діяльності. З метою подолання цього недоліку Верховною Радою УРСР 24 грудня 1958 році було прийнято Закон “Про зміцнення зв’язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР”, який визначав основні напрями перебудови освітньої системи республіки [4] і закріплював пріоритет заочної та вечірньої форм навчання з метою щорічного зростання кількості випускників відповідно до потреб народного господарства.

У підготовці кадрів основоположним був принцип поєднання навчання із практикою або роботою на виробництві, який дозволяв поєднувати теоретичну підготовку з практикою, забезпечувати кращу підготовку спеціалістів, сприяв збільшенню можливостей трудящих здобути середню спеціальну та вищу освіту. Тому достатньо вмотивованим є визначення відповідною постановою вечірнього та заочного навчання як основної форми підготовки спеціалістів середньої кваліфікації. У вищій школі реалізація принципу поєднання навчання з практикою призвела до закріплення за кожним вищим навчальним закладом

підприємств, установ і організацій для виробничої роботи та практики студентів, а також розширення заочного навчання. Заочні відділи працювали майже в усіх вищих навчальних закладах. З метою упорядкування системи заочної освіти, наближення її до виробництва, більш широкого використання для заочного навчання навчально-матеріальної бази й професорсько-викладацького складу стаціонарних вузів, створення кращих умов для навчання студентів-заочників, Міністром вищої і середньої спеціальної освіти УРСР було видано наказ “Про організацію загальнотехнічних факультетів вищих учбових закладів на території Української РСР” від 11 березня 1960 р. № 84, яким передбачалося створення загальнотехнічних факультетів [5, 95]. Напередодні, Постановою уряду 25 серпня 1959 р. при Раді Міністрів було створено Головне управління професійно-технічної освіти, до компетенції якого переходили всі установи колишнього Головного управління трудових резервів при РМ СРСР, що перебували на території республіки. Головне управління професійно-технічної освіти здійснювало керівництво професійно-технічною освітою через обласні та міжобласні управління з професійно-технічної освіти [6].

Певна лібералізація стосунків центру і республіканських структур не обійшла і систему освіти. Починаючи з 1962 р., передбачалося затвердження Постановами колегії Міністерства освіти УРСР керівників: управлінь і відділів міністерства; обласних, Київського і Севастопольського міських ВНО; обласних, міських інститутів удосконалення вчителів; ректори педагогічних інститутів; затверджувалися наказами по міністерству: працівники Міністерства освіти; директори педагогічних училищ. У ВНЗ декани факультетів обиралися радою факультету; завідувачі кафедр вищих навчальних закладів заміщувалися на конкурсній основі.

Здійснення перебудови партійного керівництва на основі виробничого принципу викликало також зміни у системі державного управління освітою. Так, у 1962 р. по 19 областях було створено по два відділи народної освіти (промисловий і сільський) [7, 109]. Проте ця тенденція не набула подальшого розвитку, і вже через 2 роки відбулася перебудова партійно-управлінської системи на основі галузево-територіального принципу.

Реформа система народної освіти, проведена у 1958-1964 рр., мала на меті зняти протиріччя між бажанням молоді вищої освіти і гострої потреби радянської екстенсивної моделі у робітничих руках. В середині 50-х рр. радянські вузи могли прийняти лише третину з 1,5 мільйона випускників середньої школи [8, 1149].

Зміна політичного керівництва з усуненням М.Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС викликала подальше переформатування освітньої політики у вищій школі. Так, 3 вересня 1966 р. постановою ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи покращення підготовки фахівців та вдосконалення керівництва вищою та середньою спеціальною освітою в державі»[9] визначався відтепер пріоритет денної форми навчання студентів. Вказана постанова від 1966 р. декларувала необхідність збільшення результатів вищої освіти у подальшому і можливість запропонованими в ній заходами подолання недоліків попереднього планування та управління в освітній сфері. Фактично ж

виконання цих положень повертало і посилювало централізацію управління вищою освітою УРСР на користь союзних органів, оскільки останні були цього частково позбавлені у 1958 р. під час створення Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України[10]. Так, за п. 4 МВССОУ мало передати кілька великих вузів у союзне підпорядкування, а за п. 6 головний контроль над всіма вузами перейшов також до центру СРСР. Наприклад, Міністерству охорони здоров'я СРСР із українського відомства передали Кримський і Харківський медичні інститути. Планування потреб республіки у фахівцях стало функцією Держплану СРСР, відтепер МВССОУ та інші міністерства, що мали вузи у підпорядкуванні, лише створювали проектні документи[11]. Саме МВССО СРСР отримало право затверджувати призначення керівників усіх вузів УРСР, тоді як ЦК КПУ мало просити у ЦК КПРС взагалі окрему згоду на ці призначення[12]. Все вищевикладене характеризує стрімке зростання і посилення централізації управління системою вищої освіти.

Згадана постанова викликала суперечливі оцінки. Вона розширила права вузів у господарських, навчальних і управлінських питаннях. Однак, її зміст констатує ці можливості в обмежених формах, бо додаткове залучення кваліфікованих кадрів на викладацьку роботу мало відбуватись за участі центру та партійних організацій (п.п. 16-17); лише окремі вузи, до того ж як виняток, могли отримати від МВССО СРСР право на видавничу діяльність (п. 18); межі фінансової самостійності чітко узгоджувалась з Держпланом СРСР (п.п. 23, 29). Постановами ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи покращення підготовки фахівців та вдосконалення керівництва вищою та середньою спеціальною освітою в державі» (3 вересня 1966 р.), «Про подальше вдосконалення вищої освіти в державі» (18 липня 1972 р.) і «Про подальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки фахівців» (12 липня 1979 р.) стратегія розвитку вищої освіти у поєднанні господарчих потреб та ідеологічної складової залишалася незмінною[13]. Так, новий Закон «Про народну освіту», датований 1974 р., (Розд. 8 «Вища освіта»), вказував на зв'язок навчання з комуністичним вихованням, а його ст. 57 визначала серед інших одну з найважливіших цілей освіти – надання практичних навичок і знань з організації масово-політичної та виховної роботи [14]. В свою чергу, «Основні напрямки економічного та соціального розвитку СРСР на 1981-1985 рр. і на період до 1990 р.» визначали потребу розвитку науки та посилення її зв'язків із виробництвом [15]. Проте, як зазначає Т. Куцаєва, «плани чіткіше поєднати науковий потенціал вищої школи з науковими потребами можна розглядати більше лише як спробу залучити всі можливі засоби до подолання наростаючої економічної кризи» [16].

Програма «Основні напрямки реформування загальноосвітньої та професійної школи», прийнята у 1984 р., декларувала мету «змінити зміст і способи відтворення кадрів, рівень та спрямованість знань», плануючи докорінно перебудувати роботу вищої школи відповідно до потреб науково-технічного прогресу, економіки та політики[15, 3]. Однак про такі формальні заходи «кабінетних педагогічних поєм» критично відгукнулися навіть учасники першого з'їду педагогічних працівників [17]. Загострювання тенденції відсутності випереджального характеру отриманих знань підтверджується і

зауваженням ректора Київського університету ім. Т.Г. Шевченка М. Білого про необхідність постійно науково вивчати перспективи спеціальностей через 10 і більше років, ще до початку їх включення у освіту, щоб через темпи науково-технічного прогресу професія не виявилась застарілою [18]. Співзвучна того часу й думка Президента АНУ Б.Патона на нараді 1979 р. працівників вузів про те, що випускники не завжди відповідають сучасним запитам науки саме тому, що їх знання іноді застарілі, а професійна і виробнича адаптація потребує від молодого спеціаліста часу і додаткових зусиль [19].

Окремої уваги потребує визначення позиції радянських урядів у мовному питанні, яке традиційно передувало становленню національного державотворення. Зазначений вище Закон 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти» унікав демократичності питання встановлення мови навчання. Формальний характер дозволу навчатись рідною мовою посилювався вилученням пункту 19, де-юре зміцнюючи вплив мови російської. Конституція 1978 р. у ст. 45 задекларувала право громадян на вищу освіту. Йшлося про її безоплатність, державні стипендії та пільги студентам, про поточні потреби (розвиток заочної, вечірньої вищої освіти тощо). Питання навчання рідною мовою знов обходилося, проте в 1978 р. надавалася можливість навчатись рідною мовою у школі (про вузи не йшлося) [20]. Формальний підхід навчання рідною мовою залишався досить довгий час, власне, до розпаду СРСР. Як підкреслює дослідниця Т.О. Куцаєва, «відсутність спеціальних законів і підзаконних актів відображає умовність цього положення» [21, 31].

Освітня політика формувалася постановами і рішеннями партійних з'їздів, пленумів і конференцій, у яких питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль. Так, ЦК КП(б)У своїми постановами від 15 вересня 1947 р. «Про поліпшення викладання та політико-виховної роботи в вищих навчальних закладах УРСР» та від 28 червня 1950 р. «Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді Української РСР наголошували на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей [22, 223]. Інформація про стан виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» і її аналогів у наступних роках була складовою звіту діяльності вищих навчальних закладів міністерству [23]. Таку інформацію у вигляді звітів про роботу кафедр суспільних наук повинні були надавати всі вузи. Останнє, наприклад, ілюструється звітом 1973 р. кафедри політекономії Дніпропетровського інженерно-будівничого інституту, в якому визначалися застосовані заходи у навчальній діяльності: консультації з методики конспектування джерел авторів марксизму-ленінізму, встановлення чіткого переліку таких праць, перевірка і аналіз конспектів та вміння застосовувати його на семінарських заняттях та ін. [24]. Севастопольський приладобудівничий інститут доповідав: «Кафедра истории КПСС усилила контроль за изучением студентами произведений классиков марксизма-ленинизма. 2-3 раза в неделю преподаватели проверяют конспекты студентами

первоисточников, проводят групповые собеседования по отдельным произведениям К.Маркса, Ф.Энгельса, В.И.Ленина, добиваются использования студентами положений классиков в выступлениях на семинарах» [25].

Український інститут інженерів водного господарства (м. Рівно) звітував: «Всі члени кафедр схвально сприйняли цю постанову і розглядають її як яскравий прояв піклування нашої партії про розвиток марксистсько-ленінської науки, комуністичне виховання студентської молоді. Керуючись неухильно вказаною постановою ЦК КПРС, кафедри історії КПРС і наукового комунізму спрямували свою роботу на те, щоб поряд з хорошою професійною підготовкою, озброїти майбутніх інженерів марксистсько-ленінською наукою, знанням законів суспільного розвитку, навчити вільно орієнтуватися в суспільних явищах, давати їм класово-партійну оцінку, прищепити високі морально-етичні норми, вміння працювати з людьми і бути завжди провідниками ідеології і політики КПРС серед трудящих, в робочих колективах»[26].

Як підсумок, зазначимо, що провідними тенденціями освітньої політики досліджуваного періоду можна визначити наступні: централізація управління та посилення впливу ідеології в сфері освіти; підпорядкованість освітянських реформ загальній стратегії радянського будівництва; залучення максимальної кількості населення республіки до навчання; реалізація принципу поєднання навчання із практикою або роботою на виробництві, зокрема, через розширення мережі заочного та вечірнього навчання; зміна з часом, внаслідок соціально-економічного розвитку, пріоритету на денну форму; зростаюча русифікація освіти. Проте стратегія розвитку вищої школи у поєднанні економічних потреб та ідеологічної складової залишалася незмінною.

Подальше дослідження означеної проблематики доцільно, на наш погляд, розглянути у контексті порівняння стратегії і напрямів реформування вищої освіти в УРСР і вітчизняної вищої школи часів незалежності.

Література

1. Див. напр.: Алексєєв Ю.М. Україна: освіта і держава (1987-1997 рр.). - К.: Експрес-Об'ява, 1998. - 110 с.; Васильчук Т.В. Поновлення системи вищої освіти України в повоєнні роки (1945–1953 рр.) // Грані:Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – № 5–6. – С.93–97; Головкин Н.Л. Восстановление и развитие системы высшего и среднего педагогического образования Украинской ССР (1943–1950 гг.): Дис... канд. ист. наук. – К., 1987; Зезина М.Р. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма. – М.: Изд. МУ, 1982. – С. 108; Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). – К.: Либідь, 1992; Курило В.М., Шепотько В.П. Освіта в Україні і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки. – К.: Деміур, 2006; Вища освіта в Україні: Навчальний посібник./ В.Г.Кремень, С.М.Ніколаєнко, М.Ф.Степко та ін.; за ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка. – К.: Знання, 2005.
2. Майборода С., Жабенко О. Тенденції державної політики у розвитку освітньої галузі України (1950-1960 рр.) // Зб. наук. пр. УАДУ. – 2001. – Вип.2. – С.334-342.
3. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр. 8653. – Арк. 11.
4. Закон СРСР “Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти” // Радянська школа. – 1959. – № 1. – С. 3-15.

5. Жабенко О.В. Особливості і тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001рр.): дис.... кандидата наук з державного управління: 25.00.01/ Жабенко Олександр Вікторович. – К., 2003. – 209 с.
6. Накази Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР з основної діяльності. – ЦДАВО України, ф.4621, оп.1, спр.178, арк.78-80.
7. Накази Міністра освіти УРСР та його заступників з питань основної діяльності. – ЦДАВО України, ф.166, оп.15, спр. 3671.
8. История России. С древнейших времен до начала XX в./А.Н.Сахаров, Л.Е.Морозова, М.А.Рахматуллин и др.; под ред А.Н.Сахарова. – М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. – 1263 [1].
9. Накази МВССО СРСР за 1966 р. – ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. Том 1.– Спр. 2. – 211арк.
10. Про призначення міністра вищої та середньої спеціальної освіти // ВВР УРСР. – 1959. – № 22. – Ст. 126.
11. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 74; 52.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1992. – Арк. 2.
13. Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. документов. 1965-1973. – М.: Политиздат, 1973. – с. 402-413.
14. Закон УРСР “Про народну освіту” // ВВР УРСР. – 1974. – № 28. – С.233.
15. Основні напрямки реформування загальноосвітньої та професійної школи // ВВР УРСР. – 1984. – № 16. – Ст. 237.
16. Куцаєва Т.О. Зміни пріоритетів щодо розвитку форм навчання у вузах України в період 1965-1985 рр. // Наукові записки: Зб. наукових статей Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – № 59. – С. 210-221.
17. На трибуні 1-го з'їзду педагогічних працівників України. Освіта. – 1992. – 23 грудня. – С.3.
18. Белый М.У. Роль университетов в подготовке кадров для высшей школы. – К.: Вища шк., 1975. –8 с.
19. Совецание работников высших учебных заведений УССР. Киев. 11-12 апреля 1979 г.: Материалы. – К.: Вища шк., 1980. – 49 с.
20. Конституція УРСР. – К.: Політвидав, 1989. – С. 17.
21. Куцаєва Т.О. Розвиток вищої освіти в УРСР (1965-1985 рр.): дис....канд. іст. наук: 07.00.01/Куцаєва Тамара Олександрівна. – К., 2007. – 208 с.
22. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник постанов (1941-1960рр.). – К.: Держполітвидав, 1961. – Т.2. – 664 с.
23. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр. 2300. – Арк.1-4.
24. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 12. – Спр. 2305 – Арк.12.
25. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр. 2300 – Арк.117-119.
26. Там само. – Арк.131-132.

Сафонова Н.М. Общие тенденции развития украинского высшего образования во второй половине 40-х – первой половине 80-х гг.

Статья посвящена исторической модернизации системы высшего образования в Советской Украине во второй половине XX ст.

Ключевые слова: реформирование высшей школы, учебный процесс, высшие учебные заведения, студенты, преподавательские кадры.

Saphonova N.M. Reforming the system of higher education in Ukraine (the 90-ties of the 20th and at the beginning of the 21st century).

The article devoted the historical modernization in the system of Higher Education in Soviet Ukraine in second part of the 20th centuries.

Key words: reformation of higher education, educational process, higher educational institutions, students, teaching staff.

УДК 947. 7 (477-Дон) «1920»

Тарасенко Л.Б.

**СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ СОЦІАЛЬНОГО
РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст.**

Автор досліджує розвиток селянських промислів у Донбасі в 20-і рр. ХХ ст. та їхній вплив на соціальне розширення селянства.

Ключові слова: селянство, підприємницька діяльність, промисли, Донбас, соціальне розширення, соціальні верстви селянства.

На сьогодні становище сільських мешканців значно ускладнилося в зв'язку з тяжкою ситуацією в сільському господарстві країни. Життєвий рівень українського селянства, й так найменш соціально захищеного в Україні, катастрофічно знижується. Мрією сільських мешканців залишається вирішення проблеми їхньої трудової зайнятості та працевлаштування. Майже перед кожною селянською сім'єю постало питання, як протистояти об'єктивним негараздам та вижити, особливо, коли влада бездіяльна. Українським селянам, які не вперше стикаються зі значними проблемами, вирішувати їх, скоріше за все, доведеться самотійно. З іншого боку на сучасному українському ринку праці конче потрібні спеціалісти таких рідкісних професій як ковалі, бондарі, бляхарі, різьбярі тощо. Опанування нових професій селянами мало би допомогти зняти гостроту питання.

Історія вже знає приклади, коли недостатність засобів до існування та нагальна потреба певним чином зміцнити своє господарство спонукала селян поряд із працею в землеробстві та тваринництві займатися різними промислами, отримуючи при цьому додаткові заробітки. Зокрема це стосується періоду нової економічної політики, коли селянство на тлі основного заняття - сільськогосподарського виробництва - вдавалося також до різного роду промислів.

Втім не лише проведення історичних паралелей (до того ж завжди умовних), а, насамперед, потреба у серйозному осмисленні досвіду минулого з метою врахування та недопущення в майбутньому попередніх прорахунків визначає незгасаючий інтерес дослідників до всебічного, об'єктивно-реалістичного вивчення та висвітлення специфічних особливостей життя і виробничої діяльності селянства в 20-і рр. ХХ ст., чим і обумовлюється актуальність указаної проблеми.

Яскравим свідченням прояву значного інтересу до проблем українського села періоду непу є існування різноманітної наукової літератури з питань політико-економічних і соціальних перетворень у ньому в зазначений період. Останнім часом до висвітлення різних форм виробничої діяльності селян у 20-і рр. ХХ ст., піднесення сільськогосподарського виробництва, соціальних змін на селі тощо звертався ряд дослідників, зокрема О.І. Ганжа [1], В.М. Смирнов [2], О.О. Сушко [3, 4]. П.П. Панченко та В.А. Шмарчук [5], колективи авторів [6].

Проте доводиться констатувати той факт, що на регіональному чи місцевому рівнях багато питань досліджені недостатньо. З огляду на це, за мету даної публікації ставиться висвітлення впливу селянських промислів на соціальне розшарування селянства Донбасу в 20-і рр. ХХ ст.

У зазначений період промисли, кустарництво, відходництво, що були одним із джерел додаткового чи основного доходу селянства, визначали стиль його життя, давали змогу зайняти чимало сільськогосподарських робітників та в цілому сприяли підвищенню селянського добробуту. Хоча протягом Першої світової та громадянської війн відбулося значне скорочення селянських господарств із промислами, втім необхідно звернути увагу на те, що на початку 20-х років кількість таких господарств складала пересічно по Україні 13,1%, а по Донецькій губернії значно більше - 22,5% [7, 54]. Та не зважаючи на це, у 1922-1923 рр. у загальному підсумку дохідної частини бюджету селянського господарства Донецької губернії на промисли та заробітки припадало лише 4,6%, у той час, коли у Київській губернії – 10,0%, Одеській – 5,1%, Подільській – 6,0%, Полтавській – 4,7%, Харківській – 12,2%, Чернігівській – 13,9% [8, 144-145].

Як бачимо, в Донецькій губернії цей показник був найнижчим. Але потрібно звернути увагу на те, що саме тут селяни отримували найвищий заробіток із розрахунку на одну зайняту особу. Особливо це було відчутно в промисловому Гірничому районі (до нього відносилися Артемівська, Луганська та Сталінська округи), де порівняно добре оплачувалося хурманування - гужовий підвіз вугілля та будівельних матеріалів до місцезнаходження шахт та залізниці [7, 64].

Промислові заробітки мали певне значення для всіх груп господарств. Оскільки в переважній більшості промисли були додатком до сільського господарства, можна відзначити, що, чим бідніше господарство, тим частіше воно вдавалося до поповнення свого грошового бюджету промислами. Саме невелика доходність бідняцьких господарств змушувала селян займатися відхожими промислами та іншими додатковими заробітками, про що неодноразово заявлялося на засіданнях та нарадах окружних партійних організацій губернії [9, 52].

Набагато менше стороннього заробітку в силу більшої заможності потребували представники інших груп селян [10, 22-23]. Наприклад, участь представників вищесередніх і сильних груп у чужому сільському господарстві була мінімальною, дещо більшою була їх участь у ремеслах, праця на фабриках і заводах, але головним їхнім промислом являлося вже згадане вище хурманування. Воно було найпоширенішим заняттям саме заможних господарів Донбасу, оскільки їхні господарства мали достатню для цього кількість робочої худоби [7, 68]. Згідно довідки Донвугілля цей заробіток селянства в 1924-1925 рр. склав 680 000 крб. [11, 40].

Отже, до сторонніх заробітків вдавалися в різній мірі селяни всіх груп. У більшій - бідніші в силу недостатності засобів до існування, заможніші - головним чином тоді, коли це було їм дуже вигідно.

Додаткові заробітки селян Донецької губернії характеризувалися місцевим характером. Зростаючі вугільна та металургійна галузі промисловості Донбасу потребували робочих рук, особливо, чоловічих. У травні 1923 р. відмічався значний приток селянства на рудники. Це були, головним чином, батрацькі елементи села, гнані на відхожі промисли зростаючими куркульськими господарствами [12, 5]. У деяких населених пунктах усе сільське населення працювало на рудниках та заводах [13, 2]. Значне місце при цьому посідали промисли з видобутку вугілля [14, 6].

Відтак, специфічна промислова направленість регіону визначала розвиток місцевих промислів, що забезпечували зайнятість сільського населення в умовах аграрного перенаселення та певні додаткові заробітки.

Окрім цього, селянство мало заробіток від випадкових робіт на лініях залізниць: за очистку від снігу під час заносів, роботи з виправлення ліній та інші поденні роботи. Так, сільське населення Донецької губернії у 1923-1924 рр. та у 1924-1925 рр. отримало приблизно однакову суму заробітку на залізниці, до речі, найвищу в Україні, - 1 297 000 крб., що склало 20% від загальної суми заробітків селян на українських залізницях [11, 40]. Доволі значний дохід селянству давало рибальство. Зокрема, цей заробіток сільськогосподарського населення Донецької губернії склав у 1924-1925 рр. 420 000крб. з 1 260 000 крб. по Україні, тобто, третю частину [11, 32-33].

Таким чином, селянство Донбасу мало також додаткові заробітки від робіт на залізниці та занять рибальством.

За часів непу, коли в окремі роки з різних причин грошові надходження до селянського бюджету різко скорочувалися, і селянин не міг придбати необхідні промислові товари, а з іншого боку промисловість також не завжди забезпечувала селян необхідними товарами, в пригоді селянинові ставали кустарнопромислові заняття: вміння нескладне знаряддя праці викувати, полотно зіткати, шкіру видубити, стіл змайструвати тощо.

Більшовицька влада зі свого боку була зацікавлена в розвиткові кустарних промислів, оскільки вони відігравали значну роль не тільки в задоволенні потреб селянського ринку, а й у вирішенні проблеми використання надлишкового сільського населення. Але це було актуальним, головним чином, для сільськогосподарських районів з малорозвиненою фабрично-заводською промисловістю. Для селянства промислових районів Донбасу кустарні промисли відігравали незначну роль. Вони не мали масового розповсюдження, були розпорошеними, й заняття ними сільського населення промислового характеру не мало [13, 2]. Для порівняння: якщо в 1924 р. кількість кустарів у Полтавській губернії становила 95 578 чол., у Чернігівській - 79 690 чол., то в Донецькій губернії - 11 582 чол. [15, 33-34]. Щодо соціально-професійної структури кустарів Донбасу, то вона майже не відрізнялася від загальноукраїнської: ті ж млинарі, олійники, круподерники, хлібопекарі, цеглярі, гончарі, слюсарі, ковалі тощо [16, 3-27], розвивалися колесний, бричечний, жерстяний промисли [14, 6]. Кустарнопромислові заняття як вид виробничої діяльності селян, належали до приватного підприємництва з метою задоволення внутрішніх споживчих потреб селянського двору [3, 67].

Таким чином, кустарні промисли, характерні переважно для бідняцьких селянських господарств, слугували важливим джерелом поповнення сімейного бюджету, засобом виживання, а не «капіталістичного нагромадження». Проте значного розповсюдження серед селянства Донбасу вони не мали, бо більш вигіднішими були заробітки у промисловості.

Повернення до вільної торгівлі викликало відродження самостійних селянських промислів - підприємницької діяльності, що полягала у володінні закладами промислового типу зі значним обладнанням, роботі на замовлення з застосуванням найманої робочої сили на основі використання надлишкових засобів виробництва. Ці підприємства, як правило, були закладами з первинної обробки сільськогосподарської продукції (млини, олійниці тощо) [5, 146,147]. Саме куркульські господарства займали чіткий соціальний стан у самостійних промислах, котрий визначався наявністю відповідних засобів виробництва. Сільські олійні заводи, млини мали функціональні ознаки промислових підприємств кустарного типу. Вони були націоналізовані, а тому селяни-власники зверталися до господарських органів з проханням про їх повернення [3, 67].

У селах Донбасу оренда сільськогосподарських підприємств мала місце, починаючи з 1922 р. Об'яви про здавання в оренду кооперативним організаціям, артілям та приватним особам сільськогосподарських підприємств, у тому числі на пільгових умовах, почали розміщуватися в місцевій пресі вже в січні 1922 р [17, 4; 18, 3]. Про поширення цього виду самостійного підприємництва у Донбасі з 1922 р. свідчать також договори, що уклалися на оренду націоналізованих олійниць, скотобоєнь, млинів тощо між приватними особами та державними органами [19, 230; 20, 20-22; 21, 20]. Проводячи у цій справі (втім, як і в інших) класову політику, держава обмежувала заможних селян та надавала пільги бідності. На основі декрету ВУЦИКУ від 5 грудня 1923 р. про права, переваги й пільги КНС останні, орендуючи млини та олійниці, отримували 50% знижку орендної плати [21, 62]. Тримаючи під постійним контролем «хлібне» питання, держава проводила досить жорстку, здирницьку політику відносно відрахувань приватних млинів державі: 40% від помелу. У той час із перемолу приватного зерна на державних та кооперативних млинах для цих млинів в такому випадку відрахування державі складала 25% від помелу [22, 1].

Таким чином, економічну можливість займатися самостійними промислами мали заможні селяни. Для них, не зважаючи на державні обмеження, промисли являлися тою підприємницькою справою, що забезпечувала не тільки відносно стійке стале становище в своїй групі, а й подальше зміцнення та зростання, що було підґрунтям для соціального розшарування селянства.

Підводячи підсумок, можемо зазначити, що в Донбасі в роки непу з відродженням господарського життя почали відроджуватися селянські промисли, що характеризувалися їхнім місцевим характером, зайнятістю в них у різній мірі представників усіх селянських прошарків, та за ступінню організації поділялися на несамостійні, індивідуальні кустарні й самостійні.

Місцевий характер промислів визначався наближеністю до сировинної бази, розвитком гірничо-металургійної промисловості.

Для бідноти і деяких середняків, які не могли забезпечити себе з власного сільського господарства і в силу різних обставин не мали змоги поширити своє сільськогосподарське виробництво, вони полягали в найманій праці в господарствах і самостійних промислах заможних селян, відходництві та додаткових заробітках на рудниках і заводах, залізниці, у рибальстві, кустарно-ремісничій діяльності в рамках свого споживчого господарства тощо і слугували джерелом доповнення селянського бюджету.

Заможні селяни брали участь у промислах тоді, коли вони приносили великий заробіток. Частіше за все заможні селяни займалися хурмануванням, а також орендували заклади промислового типу. Куркульські господарства мали капітал, щоб орендувати приватні підприємства сільськогосподарського напрямку і забезпечувати організацію їхньої діяльності, а реалізація виробленої продукції слугувала підвищенню матеріального достатку їхніх родин, ще більше поглиблюючи різницю між заможниками та іншими соціальними верствами села. Отже, заняття промислами можемо назвати в числі факторів, що відігравали певну роль у процесі соціального розширення селянства Донбасу в роки нової економічної політики.

Література

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / НАН України. – К., 2000. – 208с.
2. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики. – Харків: Майдан, 2002. – 304 с.
3. Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УРСР (1921-1929). Наукове видання. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 94с.
4. Сушко О.О. Становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921 – 1929рр.): історико-теоретичний аспект: Дис...д-ра іст. наук: 07.00.01/ К., 2004. – 503с.
5. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – Київ: Знання, 2000. – 343с.
6. Історія українського селянства: Нариси у 2-х т. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. / О.В. Андрощук, В.К. Баран, О.М. Веселова та ін. – 2006. – 652 с.: іл.
7. Гуревич М.Б. Питання сучасного сільського господарства України. З передмовою М.М. Вольфа. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – 182 с.
8. Україна. Статистичний щорічник. 1925 р. – Харків, 1925. – 515 с.
9. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. – С. 145.
10. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. – С. 422.
11. Кривецкий С. Емкость крестьянского рынка Украины в 1924-1925 хозяйственном году. Опыты статистико-экономического исследования. Издательство «Пролетарий», 1925. – 65 с.
12. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. – С. 3.
13. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. – С. 125.
14. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. – С. 115.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 3040. – О. 1. – С. 1309.
16. ДАЛО. – Ф. Р-681. – О. 1. – С. 593 а.
17. «Красный пахарь», 1922. – 13 января. – № 3.
18. «Красный пахарь», 1923. – 25 марта. – № 4.
19. ДАЛО. – Ф. 1146. – О. 2. – С. 230.

20. ДАДО. –Ф. 221. – О. 1. – С. 6.
21. ДАЛО. – Ф. П-34. – О. 1. –С. 20.
22. ЦДАВОВУ. – Ф. 2. – О. 3. – С. 1171.

Тарасенко Л.Б. Крестьянские промыслы как один из факторов социального расслоения крестьянства Донбасса в 20-е гг. XX в.

Автор исследует развитие крестьянских промыслов в Донбассе в 20-е гг. XX в. и их влияние на социальное расслоение крестьянства.

Ключевые слова: *крестьянство, предпринимательская деятельность, промыслы, Донбасс, социальное расслоение, социальные слои крестьянства.*

Tarasenko L. Peasant crafts as one of the factors of social stratification of the peasantry of Donbass in the twenties of the 20th century.

The author examines the development of peasants' trading on the territory of Donbas in twentieth of the 20th century, and its influence of the social stratification of peasants.

Key words: *peasantry, entrepreneurial activity, crafts, Donbass, social stratification, social layers of peasantry.*

УДК 930+94

Толстенцова В.О.

ЗАМОВЛЯННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОВІР'Я НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Досліджується двовір'я на українських теренах за допомогою аналізу українських народних замовлянь.

Ключові слова: *замовляння, двовір'я, джерела, магичні формули, релігійна система.*

Християнізація Київської Русі разом з розповсюдженням нової віри призвела до появи такого явища в культурній та релігійній сферах українського народу, як двовір'я, що уявляло собою поєднання, злиття старої язичницької та нової християнської релігії. Злиття двох релігійних систем відобразилося не тільки в сфері релігійній, а вплинуло й на подальший розвиток культури народу. Характер цього явища, тривалість, територію розповсюдження, механізми формування дозволяє досягнути ціла низка історичних джерел різного характеру: археологічних, етнографічних, усних та письмових тощо. Вивчення джерельної бази з цієї проблематики вже на даний момент дає можливість говорити про довготривалість двовір'я як культурно-релігійного явища, тому можна достатньо впевнено говорити про наявність слідів поєднання двох вищезазначених релігійних систем на протязі усього періоду з часів християнізації до сьогодні у тому середовищі, де культурні та релігійні процеси відзначаються певною сталістю. Вивчення потребують і на перший погляд цілком язичницькі релігійно-культурні прояви, як-то замовляння, які демонструють не стільки пережитковість старих уявлень, що ми можемо бачити під час аналізу інших джерел, скільки використання двох релігійних систем одночасно, на рівних основах. Саме рівноправне одночасне використання християнства та язичництва є двовір'ям у класичному розумінні, а тому потребує ретельного дослідження.

Таким чином, вивчення двовір'я, дослідження джерел з цієї проблематики, є дуже важливим для розуміння особливостей, характеру культурно-релігійного розвитку українського народу. Проте серед джерельної бази можна виділити такі культурно-релігійні форми, що мають суто язичницький характер, але у випадках виявлення у їх структурі християнського елемента, є дуже виразною ілюстрацією двовір'я та засобом його вивчення. Прикладом цього та об'єктом дослідження цієї статті є замовляння.

Вивченням феномену двовір'я на теренах сучасної України, проте здебільшого оглядово, почали займатися вже в перше століття після Хрещення Русі переважно особи духовного сану та представники вищої влади. Серед істориків дослідження даної проблематики активізувалося на початку ХХ ст., над нею працювали Е. В. Анічков, Д. Б. Антонович, Н. М. Гальковський, І. Огієнко, А. С. Фаமிцин, торкався проблеми М. С. Грушевський. Більш пізніше та найбільш широко цією проблематикою займався Б. А. Рибаків, серед дослідників двовір'я другої половини ХХ ст. можна також виділити наступних: В. П. Зоц, Ю. В. Крянев і П. П. Павлова, А. Г. Кузьмін, О. П. Моця та В. М. Ричка, В. Я. Петрухин та інших. Серед сучасних дослідників феномену двовір'я – Н. Хамайко, А. Юдин, І. Левин, А. В. Карпов та деякі інші. Проте більшість з цих авторів займалися дослідженням двовір'я у загальнослов'янському масштабі, що викликає потребу виділення суто української частини та вивчення феномену двовір'я саме на теренах сучасної України.

В рамках даної статті будуть розглядатися українські народні замовляння як джерело з дослідження двовір'я. Метою написання даної статті є аналіз двовір'я на теренах України за допомогою народних замовлянь. Поставлено завдання визначити приблизну територію розповсюдження феномену двовір'я на українських теренах, тривалість існування, домінування того чи іншого елемента – християнського або язичницького – у структурі та тексті замовляння, причини довготривалості існування замовлянь, як язичницьких пережитків. Замовляння як елемент культурно-релігійної системи українського народу достатньо не вивчений, тим паче з позиції знаходження у ньому слідів двовір'я. З цього приводу проблематика поданої статті є дуже актуальною. Під час написання статті використовувалися в першу чергу тексти замовлянь, зібраних І. І. Манжурою та іншими дослідниками. Крім етнографічного матеріалу, використовувалися роботи наступних авторів: Колодного А., Крянева Ю. В. та Павлової П. П., Рыбакова Б. А., Огієнка І., Юдина А. та інших.

Замовляння – магичні словесні формули, що широко використовувалися за часів панування язичництва на українських теренах, є явищем суто язичницьким. Це усталені вислови, що супроводжують магичні дії та рухи їх виконавців — знахарів, відьом чи відьмаків, чарівників, ворожбитів, шептун тощо і виражають їх бажання вплинути на природу, на людину і її стосунки з оточенням у відповідному напрямку (доброму або злому). Первісною основою замовлянь були обрядові, магичні дії, імітаційні рухи, можливо, без слів. Пізніше словесний супровід стає головним, набуває самостійного значення. Замовляння відбивають язичницький світогляд, у них часто фігурують небесні

світила, природні стихії, фантастичні місцевості, предмети, істоти тощо, але в добу християнства «в заговірні формули ввійшло дуже багато книжних християнських і апокрифічних елементів, цілі частини християнських і еретичних молитов і призивів, без яких теперішні заговори рідко коли обходяться» (Ф. Колесса) [4]. Причиною такого поєднання, а також довго тривалості існування замовлянь у народному побуті, здебільшого є збігання ролі язичницьких замовлянь у людській свідомості з функцією християнських молитов, хоча ці релігійні дії не можна ототожнювати, хоча б за роллю та функціями прохача при виконанні цих сакральних дій. Нема нічого дивного у тому, що людина, бажаючи вплинути на сферу матеріального через сферу духовного, надприроднього та не розуміючи справжнього змісту та різниці язичницької та християнської релігії, поєднувала елементи обох у одну «молитву», прагнучи підтримки і тих, і інших надприродних сил за для отримання бажаного. Добре ілюструє такі висновки замовляння від нападу звіра на худобу, що було записане у Чернігівщині у середині XIX ст.: «Господу Богу помолюся і святому Миколаю, святому Михайлу і святій Пречистій, святому Вознесенію, святій Покрові і святому Юрію, і тебе прошу, краснее сонце, і тебе прошу, ясний місяцю, і вас прошу, зорі-зірниці, Божі помічниці, і тебе прошу, голочко: одверни злих собак од мого скота, і тебе прошу – царя Давида і кротості твоєї, стань ти мені в допоміж» [11, 14].

Християнсько-язичницький синкретизм яскраво виявляється в замовляннях при породіллі. До схід сонця баба-повитуха брала з криниці воду, обмивала породіллі руки й обличчя, примовляючи: «Вода Йордана, на ім'я Уляна, Земля Тетяна, ти очищаєш луги, береги, каміння, кремення, річки, піски. Очисть (ім'я породіллі) від злих людей, проклятих очей». Звернення до обожнюваних Землі й Води, надання їм імен має чисто язичницьку символіку, хоча в замовляння вкраплені християнські елементи (у даному випадку р. Йордан) [1, 286]. Це не поодинокі випадки. Майже у всіх замовляннях мають місце елементи, які можна віднести до християнських, і якщо використання слів бог, молитва, святий ще можна оскаржити як ті, що використовувалися і за язичницьких часів, то такі, як «раб Божий» (кротість, підкорення не вважалися чеснотами у язичників на відміну від християн) або «амінь», є суто християнськими але використовуються у замовляннях дуже часто [12; 2, 177 – 181].

Зі змісту та структури замовлянь ми можемо визначити, яке ж з двох елементів – язичницьке чи християнське – переважало. Якщо проаналізувати текст будь-якого замовляння, то ми бачимо очевидну перевагу язичницького змісту та символіки, навіть у тих випадках, коли візуально переважають християнські символи. Пояснюється це тим, що головне у християнстві, у християнських молитвах – це зміст, що відповідає християнській догматиці, додавання будь-яких чужорідних елементів призводить до втрати змісту. У язичництві ж кожен елемент має свою окрему змістовне навантаження та силу, а тому існування християнських символів поряд з язичницькими по відношенню до останніх не порушують цілісність замовляння, а навіть посилюють його властивості. В давні язичницькі формули лише додавалася

християнська символіка, як, наприклад, у випадках введення «народжена хрещена (ім'я)» замість колишнього «народжена речена (ім'я)» (тобто названа). Форма замовляння набувала християнського забарвлення, хоча зміст залишався язичницьким. Таке співвідношення добре ілюструє феномен двовір'я загалом [10; 1, 286].

Крім того, що може продемонструвати з проблеми двовір'я текст замовлянь, існування та використання їх у тому чи іншому регіоні, у певний час може багато розповісти про поширення та тривалість двовір'я як культурно-релігійного явища. Майже всі замовляння, проаналізовані у рамках дослідження поданої проблематики, відносяться до ХІХ – ХХ ст., крім того достеменно відомо, що українці користуються замовлянням і в ХХІ ст. Можливість прослідкувати корені нехристиянських символів, що входять в склад замовлянь, і віднести їх до руського язичництва дохристиянських часів, дає змогу говорити про те, що двовір'я як культурно-релігійне явище існувало увесь час після прийняття християнства і не зникло до сьогоднішнього дня. Що стосується території поширення, то приведені нами замовляння були зібрані дослідниками у різних регіонах України, що вже ілюструє загальнонаціональний характер двовір'я [2, 177 – 180; 6; 10; 11, 8 – 15].

Таким чином, замовляння є одним з джерел дослідження двовір'я, що ілюструє не тільки характер двовір'я, але й демонструє територію поширення та тривалість цього явища на теренах України. З цього приводу, замовляння потребують більш ретельного дослідження, крім того їх аналіз може дозволити встановити механізми поєднання елементів язичницької та християнської релігійних систем у феномені двовір'я.

Література

1. Історія релігії в Україні: в 3 т. / [редкол.: А. Колодний (голова) та ін.]. – Т.1. - К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 383 с.
2. Казки, прислів'я і т.п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжура / [упоряд.: І. І. Манжура]. – Дніпропетровськ: Січ, 2003. – 228 с.
3. Крянев Ю. В. Двоеверие на Руси / Ю. В. Крянев, П. П. Павлова // Как была крещена Русь. Сборник статей. – М.: Политиздат, 1989. – 318 с.
4. Кузьменко В.І. Словник літературознавчих термінів: навч. посібник з літературознавства за оновл. прогр. для вчителів та учнів серед.шк., проф.уч-щ, ліцеїв, гімназій. - К.: Укр.письменник, 1997.
5. Культура і побут населення України / [В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
6. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу [Електронний ресурс] / І.Огієнко. – Режим доступу до статті: <http://www.hram.kiev.ua>
7. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси [Електронний ресурс] / Б.А. Рыбаков. - Режим доступу до статті: <http://ariskpriest.narod.ru>
8. Соляр О. А. Українські народні замовляння: питання походження і поетики : дис. канд. філол. наук: 10.01.07 / О. А. Соляр. — Л., 2005. — 265 с.
9. Темченко А. І. Українські лікувальні замовляння: вербально-акціональні універсалії, символіка та семантика: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.05 / А.І. Темченко. — К., 2003. — 17 с.
10. Українські замовляння / [упоряд.: М. Н. Москаленко]. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.
11. Український фольклор: Хрестоматія / [упоряд.: О. Ю. Бріцина, Г. В. Довженко, Н. С. Шумада]. – 2-ге вид. – К.: Освіта, 1998. – 752 с.

12. Юдин А. Русская народная культура [Электронный ресурс] / А. Юдин. – Режим доступа до статті: <http://www.gumer.info>

Толстенёва В.О. Заговоры как источник исследования двоеверия на украинских землях.

Исследуется двоеверие на украинских землях посредством анализа украинских народных заговоров.

Ключевые слова: заговоры, двоеверие, источники, магические формулы, религиозная система.

Tolstenjova V.O. Invocations as source of investigation of doublereligion on the Ukrainian lands.

The doublereligion on the Ukrainian lands is researching with the help of the analysis Ukrainian national invocations.

Key words: invocations, double religion, sources, magical formulas, religious system.

ББК ТЗ(4УКР)

Фомін А.В.

СТАН ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ В УКРАЇНІ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)

У статті доводиться існування фізичної культури та спорту в Україні і розглядається їх стан в роки панування нацистського окупаційного режиму.

Ключові слова: нацистська окупація, спорт, фізична культура, футбол.

Період нацистської окупації України став одним з найтрагічніших за її історію. За завданням верхівки НСДАП спеціалісти СС розробили колонізаторський план «Ост», який передбачав цілковите знекровлення слов'янства, зведення його до певного мінімального числа покірливих слуг «панського класу арійців». Захопивши Україну, окупанти перш за все знищили її цілісність. Вони поділили українські землі на чотири частини, підпорядкувавши їх різним державам і різним адміністративним органам. Чернівецьку та Ізмаїльську області було включено до складу союзника Німеччини – Румунії. Одещину, південні райони Вінницької, західні Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії об'єднали в губернаторство «Трансністрія» і також проголосили частиною Румунського королівства. Західноукраїнські землі – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені до складу генерал-губернаторства, що охоплювало польські землі з центром у Кракові. Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас, як прифронтіві області, підпорядкували безпосередньо військовому командуванню. Інші українські землі входили до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у Рівному. Рейхскомісаріат поділявся на шість генеральних округів з центрами у Дніпропетровську, Мелітополі, Миколаєві, Києві, Житомирі, Рівному. На пост рейхскомісара України Гітлер призначив Еріха Коха, який навіть серед німецьких чиновників відзначався своєю жорстокістю та ненавистю до слов'ян. Що ж до Закарпатської України, то вона ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Страхотливі умови «нового порядку», покликаною задушити все живе на окупованій території, здавалося б, унеможлилювали будь-які форми суспільного життя. Щоправда, гітлерівці, нехтуючи культурними потребами місцевого населення, все ж намагалися використати деякі форми, зокрема фізичної культури та спорту, у власних пропагандистських цілях, задля «замирення» місцевого населення, а також просто для своєї розваги.

Стосовно наукового дослідження проблематики функціонування організацій та закладів фізичного виховання та спорту, то вона і досі ще залишається маловивченою. До неї також у повній мірі можна віднести вислів проф. М.В.Ковалю, який писав, що «...внаслідок негативного впливу ідеологічного фактора повноцінної історіографії з проблематики Другої світової війни в Україні так і не створено». Окремі аспекти проблеми висвітлювались у працях Ковалю М.В. [10], Доброва П.В. [8], Бистої М.О. [8], Скоробогатова А.В [15]. Однією з найбільш вагомих для дослідження означеної проблеми є праця Володимира Пристайка «Чи був матч смерті? Документи свідчать» [14], присвячена аналізу футбольного життя в окупованому Києві та розвінчанню міфологічних нащарувань минулих років. Також цього питання торкаються і численні публікації в періодичній пресі та всесвітній мережі «Інтернет» [9; 11; 12; 13; 16].

Виходячи з аналізу значного кола досліджень останніх років, можемо виокремити малодосліджені та недосліджені питання проблеми існування фізичного виховання та спорту на території окупованої нацистами України, якими, на наш погляд, є функціонування спортивних товариств та команд у Рейхскомісаріаті «Україна» та в прифронтовій зоні, наявність системи фізичного виховання громадян та молоді, які являють і завдання даної статті. Її мета – аналіз стану фізичної культури та спорту в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944).

Існування спорту та фізичної культури на окупованій нацистами території України досі оповите утаємниченістю та легендами. Одним з найбільших спортивних та історичних міфів стала легенда про «матч смерті». Склалась вона поступово, на основі як фактів, так і домислів. Після звільнення Києва одна з фронтових газет розповіла про футбольні матчі в окупованому Києві, характеризуючи їх як мужній моральний опір радянських спортсменів-патріотів ненависним німецько-фашистським загарбникам.

Спробуємо реконструювати події, виходячи з відомих нам на сьогодні фактів. На одному з пустирів Києва в районі вулиці Дегтяревській, біля хлібозаводу, де випікали хліб для німецької армії, у вільний від роботи час почали тренуватися колишні київські футболісти команд «Динамо» і «Локомотиву». Коли про це стало відомо голові київської управи Леонтію Форостовському, він запросив футболістів в управу і запропонував: «Навіщо вам грати десь на пустирі. Німці вивезли військовополонених із стадіону «Зеніт», і він порожній. Йдіть і тренуйтеся там» [12]. Ідею Форостовського в гебітскомісаріаті підтримала окупаційна влада, яка підходила до проявів спортивного життя та фізичної культури з прагматичної точки зору, намагаючись використати такі явища задля власної пропаганди. Керівники

міста вважали, що аби народ не бунтував, потрібно дати йому видовищ і хліба. На хлібозаводі, де працювали київські футболісти, їм додатково видавали по 200 грамів хліба на день. Треба сказати, що футболісти залишилися в Києві з різних причин. Більшість з них (Кузьменко, Трусевич, Клименко, Коротких, Балакин, Щегоцький, Шацький, Сухарев) потрапили в полон і були відпущені німцями за клопотанням завідувача секцією фізкультури Дублянського і професора Київського університету Штепи, який при окупаційній владі завідував відділом культури і освіти в міській управі, редагував профашистську газету «Нове українське слово». Вони і направили прохання голові київської управи Олександру Оглобліну: «Секція фізкультури при відділі освіти просить Вашого сприяння в справі звільнення кращих майстрів спорту України - футболістів збірної команди м. Києва, які в даний час знаходяться в Боярському таборі військовополонених» [11]. Інших радянські війська не встигли евакуювати при відступі.

Офіційне відкриття футбольного сезону відбулося 7 червня 1942 р. Грали команда хлібозаводу №1, яка мала назву «Старт» (у складі: Микола Трусевич, Олексій Клименко, Іван Кузьменко, Михайло Свиридовський, Микола Коротких, Федір Тютчев, Михайло Путистін, Василь Сухарев, Володимир Балакін, Михайло Мельник і Макар Гончаренко, восьмеро з них були динамівцями, троє з київського Локомотива) та українська команда «Рух». Перемогли колишні досвідчені динамівці з рахунком 7:2. Такими ж переможними були й усі наступні зустрічі, що відбувалися вже на стадіоні «Зеніт»: 21 червня – з командою угорських вояків (6:2), 5 липня – з румунськими вояками (11:0), 11 липня – з німецькою командою PGS (6:0), 19 липня – з угорською командою MSG Wal (5:1). Через тиждень угорці викликали «Старт» на матч-реванш і знов програли – 2:3. 6 серпня відбувся матч «Старту» з командою «Flakelf» (збіркою «Люфтваффе», створеною на базі авіаційних частин, що розташовувались на Київському, Васильківському, Бориспільському летовищах, до якої входили як льотчики, техніки, так і зенітники), і знову перемога – 5:1. 9 серпня відбувся матч-реванш з зенітниками. Грали спортивно, коректно. «Старт» переміг з рахунком 5:3 [9].

16 серпня «Старт» грав з «Рухом» і переміг з рахунком 8:0. Це була остання гра, після якої команду хлібозаводу №1 ув'язнили до Сирецького концтабору. За найбільш розповсюдженою версією, сталося це через те, що вони, працюючи на хлібозаводі № 1, начебто накидали в борошно, з якого випікали хліб для німецьких організацій в Києві, бите скло. Було арештовано багатьох робітників хлібозаводу, у тому числі чотирьох динамівців – Трусевича, Клименка, Кузьменка і Коротких. Відбулось це, як подає дослідник історії київської футбольної команди «Динамо» Георгій Кузьмін, з намови директора Українського стадіону Георгія Швецова, який нібито нагадав окупантам про енкаведистське минуле гравців «Старту» (команда «Динамо» належала до НКВС). Так чи ні, але в усіх дев'яти зустрічах команда «Старт» здобула перемоги з сумарним рахунком 56:11. Не можна не враховувати, що грали професіонали, провідні майстри. Так, М.Трусевич брав участь в усіх довоєнних чемпіонатах країни у вищій лізі. У 1938 р. визнаний другим

воротарем СРСР. Він першим серед голкіперів став виходити за межі штрафного майданчика і втручатися в події як польовий гравець. Півзахисник І.Кузьменко теж входив до числа 55 кращих гравців країни, міг забити гол з 40-метрової відстані. Тренуючись, вкладав три камери одна в одну, щоб м'яч був важчим, і сам надував і шнурував його. Захисник О.Клименко у 1936 – 1941 рр. брав участь у 81 матчі. Нападаючий М.Коротких грав за київське «Динамо» десять сезонів. Кожен з них був спортсменом-особистістю [13].

Активно, хоч і не так успішно, виступала також українська команда «Рух». 12 липня 1942 р. на Українському стадіоні вона грала з футболістами якоїсь німецької військової частини і здобула перемогу. Але до складу «Руху» не входили колишні провідні гравці, так само, як і до команди «Спорт» та усіх інших футбольних команд періоду окупації, сформованих, переважно, з любителів [11].

Минуло півроку, як колишні «стартівці» потрапили до Сирецького концтабору. Напередодні 25-х роковин Червоної армії, 23 лютого 1943 р., підпільники спалили механічний завод «Спорт», куди німці привезли сто саней для оковування. Згоріли всі основні цехи. Наступного дня, 24 лютого 1943 р., у Сирецькому концтаборі відбулись масові розстріли заручників. За нещасливим збігом обставин, до їхнього числа потрапили троє динамівців: О.Клименко, І.Кузьменко, М.Трусевич. За інших обставин загинув у катівнях поліції безпеки та СД М.Коротких, заарештований як кадровий співробітник НКВС [12].

Потім про матч-реванш, що відбувся 9 серпня 1942 р., написав відомий письменник, в роки війни – кореспондент «Красной Звезды» Лев Кассіль, вперше назвавши його «матчем смерті» [13]. Відтоді цей матч став одним з радянських міфів політико-виховного забарвлення. 1957 р. з'явилася повість Петра Северова та Наума Хелемського «Останній двобій». Міфотворці замінили команду місцевих льотчиків на збірну «Люфттваффе» - військово-повітряних сил Німеччини (невідомо, чи існувала така команда взагалі). Потім зняли художній фільм, дія якого відбувалася чомусь не на Керосинній, а на верхньому тренувальному полі Республіканського стадіону. Потім усіх живих учасників «матчу смерті» і тих, хто загинув, нагородили бойовими медалями «За отвагу». М.Путистин відмовився від нагороди. У 1962 р. в СРСР на екрани вийшов радянський художній фільм «Третій тайм», в основу сюжету якого була покладена тодішня офіційна радянська версія футбольного матчу. У 1971 р. на стадіоні «Динамо» встановили пам'ятник – гранітну скелю з горельєфними постатями чотирьох футболістів. У 1981 р. на стадіоні «Зеніт», перейменованому на «Старт», встановили скульптурно-архітектурну композицію, на честь «матчу смерті». 1999 р. в кварталі між вулицями Щусева та Академіка Грекова, неподалік місця, де серед останків розстріляних в'язнів Сирецького концтабору було знайдено футбольні бутси, встановлено пам'ятний знак – гранітний куб з символічно вибитою гранню, в якій завмер бронзовий футбольний м'яч (скульптор Юрій Багаліка, архітектор Руслан Кухаренко). Створення одного з найяскравіших міфів радянської доби закінчилось.

Подібні заходи мали відволікати військових та й місцеве населення від соціально-економічних проблем, тягот воєнного часу, якій тоді відчували всі, створити ілюзію нормального життя.

Спорт, як важлива складова культури, теж продовжував існувати. Так, 3 травня 1942 р. у Харкові на одному з стадіонів відбулася перша футбольна зустріч між командою української поліції та німецького війська, що закінчилася нічиєю – «2:2» [4, 4]. Великі спортивні змагання з футболу та гандболу пройшли на стадіонах міста 10 травня 1942 р. Тепер зустріч між футбольною командою однієї з німецьких частин і командою поліції закінчилася перемогою німців з рахунком «2:0» [5,3]. Були спроби створити у місті кілька спортивних організацій. При відділі народної освіти міської управи діяв підвідділ спорту. Планувалося започаткувати такі спортивні товариства як «Спорткомбінат «Січ» (на базі стадіону «Динамо») та спортклуб «Тризуб» (у приміщенні стадіону «Зеніт») [6, 24]. У Юзівці перший футбольний матч відбувся 14 червня 1942 р. В ньому зустрілися макіївська команда та юзівська футбольна команда «Авангард». 28 червня того ж року відділ народного виховання та культури міської управи дав згоду на створення спортивного товариства. А вже 4 липня знову відбулася футбольна зустріч між командами «Ясиновата» - «Авангард», 5 липня – «Мариупіль» - «Авангард» [1, 4]. 13 серпня місцева футбольна команда «Авангард» програла збірній Таганрогу з рахунком «2:5». Футбольні матчі проходили і між командами німців та італійців. Італійці, зазвичай, перемагали. Відомо, що спортивний клуб працював у м. Риково (Єнакієве) Сталінської області [2, 4].

Звичайно, в роки нацистської окупації організована радянською владою чітка система фізичного виховання, яка складалася з спортивних команд різного рівня, гуртків, секцій, будинків та палаців спорту, збірних та професійних команд була зруйнована. Проте елементи фізичного виховання існували у навчальних закладах, що відновили свою роботу в роки нацистського панування. Так, навчальна програма 1-2 класів початкових шкіл Харківщини передбачала 1 годину на тиждень для занять з гімнастики [7, 12]. Фізичне виховання стало одним з предметів й у так званих «фахових школах», зокрема у Старобільському ремісничому училищі на Ворошиловградщині (Луганщині) [3, 8]. Не дивлячись на його наявність у навчальних планах закладів освіти, а з наведених цифр видно, що обсяг фізичного виховання був замалим та не міг замінити розгалуженої системи фізичної підготовки радянських громадян, яка існувала до приходу нацистів на українську землю.

Отже, спорт, в свою чергу, також активно залучався, щоб відволікти населення від нагальних проблем, служив непоганим пропагандистським ходом, який мав свідчити про стурбованість німецького командування здоров'ям місцевого населення. Такі заходи сприяли відпочинку як для військових, так і для цивільного люду. У стратегічній меті нацистів весь український народ, як і його культура, в тому числі й фізичне виховання та спорт, не мали права на майбутнє.

У подальших дослідженнях доцільним, на наш погляд, є аналіз проблеми особливостей функціонування фізичного виховання та спорту в дистрикті «Галичина» та Трансністрії.

Література

1. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Донецкий вестник. – 1942 г. – 2 июля.
2. ДАДО. – Донецкий вестник. – 1942 г. – 22 января.
3. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р – 1706. – оп. 1. – спр. 2. – арк. 8.)
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Нова Україна. – 1942 р. – 8 травня.
5. ДАХО. – Нова Україна. – 1942 р. – 16 травня.
6. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 4. – спр. 246. – арк. 24.
7. ДАХО. – Ф. Р – 2985. – оп. 5. – спр. 25. – арк. 12.
8. Добров П.В., Бистра М.О. Система освіти в Донбасі у роки Великої Вітчизняної війни: монографія / Добров П.В., Бистра М.О. / Донецький національний ун-т. – Донецьк: Норд-Пресс, 2006. – 273с.
9. Кабкова Марія. Матч Смерті (На 64-ту річницю Великої Перемоги) [Електронний ресурс] / Марія Кабкова // ХайВей – 2009. – 9 травня. – Режим доступу до журн.: <http://h.ua/story/196329.htm>.
10. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / Коваль М.В. – К.: Видавн. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с. – (Україна крізь віки; т. 12).
11. Краснощок Юрій. Матч смерті: жодних таємниць? [Електронний ресурс] / Юрій Краснощок // Всеукраїнський загальнополітичний освітянський тижневик Персонал Плюс – 2008. – № 46. – С. 4. – Режим доступу до журн.: <http://www.personal-plus.net/298/4188.html>.
12. Краснощок Юрій. Динамо – Германия: «матч смерті» [Електронний ресурс] / Юрій Краснощок // Украина сегодня. – 2010. – 21 марта. – Режим доступу до газети: http://www.ua-today.com/modules/myarticles/article_storyid_1689.html.
13. Малаков Дмитро. «Матч смерті» (1942) [Електронний ресурс] / Дмитро Малаков // Офіційний веб-портал Київської міської влади – Режим доступу до порталу: <http://www.kmv.gov.ua/print/news.asp?Id=24626.html>.
14. Пристайко Володимир. «Чи був матч смерті? Документи свідчать» / Володимир Пристайко. – К., 2006. – 176 с.
15. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943): монографія / Скоробогатов А.В. – Х.: Прапор, 2004. – 366 с.
16. Ясинский Олег. «Старт» – Flakelf – «матч смерті»? [Електронний ресурс] / Олег Ясинский // Еженедельник «2000» – 2008. – № 8 (403) 22-28 февраля. – Режим доступу до журн.: <http://2000.net.ua/2000/sport-revju/igra/33047-start--flakelf--match-smerti.htm>.

Фомин А.В. Состояние физической культуры и спорта на Украине в годы нацистской оккупации (1941 – 1944).

В статье доказывается существование физической культуры и спорта на Украине и рассматривается их состояние в годы нацистского оккупационного режима.

Ключевые слова: нацистская оккупация, спорт, физическая культура, футбол.

Fomin A.V. The situation of physical culture and sport in Ukraine in the Nazi occupation's years (1941 – 1944).

In this article, the presence of physical culture and sport in Ukraine in the years of Nazi occupation regime's rule is proved and their situation in this period is examined.

Key words: the Nazi occupation, sport, physical culture, football.

СТРОИТЕЛЬСТВО СУЭЦКОГО КАНАЛА И ОБОСТРЕНИЕ ФРАНКО-БРИТАНСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА ЗА ПРЕОБЛАДАНИЕ В ЕГИПТЕ

В данной статье исследуется один из аспектов египетской политики Франции – политика в отношении строительства Суэцкого канала в условиях обострения франко-британского противостояния в долине Нила.

Ключевые слова: Фердинанд Лессепс, Суэцкий морской канал, Египет, Англия, Франция.

На фоне современных глобализационных и интеграционных процессов особое внимание заслуживает проблема создания и использования международных транспортных коридоров. Безусловно, один из наиболее важных транспортных путей связывающих Европу и Азию проходит через Египет. Вопросы, связанные с борьбой за установление контроля над международными транспортными артериями привлекали к себе внимание многих отечественных и зарубежных исследователей, в частности таких как: К.М.Базили, Ю.А.Боев, Г.Л.Бондаревский, М.С.Бурьян, В.Н.Виноградов, В.П.Георгиев, Н.А.Ерофеев, А.З.Манфред, Н.Н.Муравьёв, Г.А.Нерсесов, М.Т.Панченкова, М.Т.Панченкова, Ф.А.Ротштейн, К.А.Русаков, В.В.Савенков, В.Л.Самчук, Л.С.Семёнов, М.С.Андерсон, Ш.Ру, Э.Обен и др.[1]. В то же время, формирование политики Франции в отношении Египта на наш взгляд, является темой недостаточно изученной в отечественной историографии. В данной статье исследуется один из аспектов египетской политики Франции – политика в отношении строительства Суэцкого канала в условиях обострения франко-британского противостояния в долине Нила.

30 ноября 1854 г. Саид-паша подписал концессию на строительство канала через Суэцкий перешеек. Этот документ был выписан на имя Фердинанда Лессепса и предоставлял ему право на основание акционерного общества под названием "Всеобщая компания Суэцкого морского канала" (Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez). Согласно концессии, директор компании назначался египетским правительством из числа самых крупных акционеров [2;4]. Договор был заключён на срок 99 лет с момента окончания строительства. Египетское правительство брало на себя обязательство предоставить необходимую для строительства территорию, а также строительные карьеры в зоне канала. Египет должен был получать 15 процентов доходов от эксплуатации канала, компания – 75 процентов, а основатели – 10 процентов. В заключении подчёркивалось, что концессия подлежит утверждению султаном [2; 4-6].

Несмотря на то, что концессия должна была ещё утверждаться в Стамбуле, фактически она означала переход вопроса о строительстве канала через Суэцкий перешеек из теоретической области в практическую.

Узнав о получении Лессепсом концессии на строительство Суэцкого канала, Англия начала открытую борьбу против этого проекта. Британский

генеральный консул в Египте Ф. Брюс 3 декабря 1854 г. в беседе с Мухаммедом Саидом, заявил, что для Англии "это вопрос жизни и смерти... и поэтому правительство Её Величества никогда не даст своего согласия на осуществление этого проекта" [3; 379].

В Париже, узнав о получении Лессепсом концессии на прорытие Суэцкого канала, проявили большую заинтересованность в реализации этого проекта. Однако правительство Наполеона III (1808-1873) во время Крымской войны, не желая обострять отношений со своим английским союзником, официально не поддержало предприятие своего соотечественника [4; 82-83].

В результате, несмотря на все усилия Лессепса, до осени 1858г. проект канала оставался лишь на бумаге.

Не сломив сопротивление Лондона и не получив официальной поддержки Парижа, Лессепс решил поставить обе стороны перед "свершившимся фактом" [5; 86]. 15 октября 1858 г. он объявил о создании акционерной "Всеобщей компании Суэцкого морского канала" и о начале подписки на её акции. Акционерный капитал компании составлял 200 миллионов франков, которые были разделены на 400 тысяч акций по 500 франков каждая [2; 14-16].

Однако отсутствие официальной поддержки Парижа привело к тому, что расчет Лессепса на быструю продажу акций не оправдался. Несмотря на льготные условия продажи и предшествовавшую агитационную кампанию среди промышленной и финансовой буржуазии, ни одно серьёзное финансовое учреждение, ни один торговый дом не пожелали вложить средства в строительство Суэцкого канала. Возникла крайне неблагоприятная ситуация, многие финансовые аналитики Европы предсказывали скорый крах предприятия Лессепса.

В сложившихся обстоятельствах Лессепс принял решение получить неофициальную поддержку Франции – не получив поддержки со стороны крупной промышленной и финансовой буржуазии, он сделал ставку на средний класс французского общества. Широко используя прессу, Лессепс призывал среднего француза поддержать предприятие канала из чувства патриотизма. Как следствие, к началу 1859 г. во Франции было продано 207111 акций [6; т.3, 411].

Сдержанная позиция французского правительства с одной стороны, и открытая оппозиция британского – с другой, имели следствием то, что в других странах продажа акций была гораздо менее впечатляющей. Так, в Порте было продано 96517 акций, из которых 64000 приобрёл Мухаммед Саид. В Испании 4046, Голландии 2615, Тунисе 1714, Пьемонте 1353, Швейцарии 460, Бельгии 324, Тоскане 176, Неаполе 97, Риме 54, Пруссии 15, Дании 7, Португалии 5 [6; т.3, 286-288]. Предполагая таким образом придать предприятию интернациональный характер, Лессепс зарезервировал для Англии, Австрии, России и США 85506 акций. Однако, в Англии и США "подписчиков вообще не нашлось", в России ситуация была аналогичной [Там же]. Более того, начавшаяся в 1859 г. война между Австрией с одной стороны, и Францией и Пьемонтом – с другой, сорвала из-за возникшей паники продажу большого пакета акций в Австрии. Как следствие, в начале 1859 г. на цифре 314494

продажа акций остановилась. Несмотря на все усилия, Лессепсу так и не удалось сдвинуть дело с мёртвой точки [7; т.1, 288-289].

Однако для начала результат был весьма впечатляющим, особенно учитывая тот факт, что с юридической точки зрения Компания была основана фактически на обмане. Учредительный документ был основан на концессии, предоставленной египетским пашой, однако нигде не было упомянуто то, что пока концессию не утвердит турецкий султан, она не имела силы. В то же время, для юридического оформления компании Лессепсу было необходимо реализовать 85506 не разошедшихся акций. Не дожидаясь, пока эти акции разойдутся, Лессепс на собрании акционеров заявил, что подписка "успешно завершена". Это позволило зарегистрировать компанию официально. Не имея возможности реализовать оставшиеся акции, Лессепс пошёл на беспрецедентный шаг, он приписал все нереализованные акции Мухаммеду Саиду, поставив последнего перед свершившимся фактом [5; 87-88].

В то же время основатель Всемирной компании приложил все усилия к тому, чтобы, по возможности, с одной стороны, связать судьбу своего предприятия с правящими кругами Франции, а с другой – придать ему подлинно интернациональный характер. Этому способствовало то обстоятельство, что большая часть акций Всеобщей компании Суэцкого морского канала (223000) находилась в руках мелких акционеров, и Лессепс стал практически неограниченным хозяином компании и определял состав органов ее управления по собственному усмотрению [6; т.3, 2]. Так, почётным протектором компании Лессепс назначил сына Наполеона III принца Жерома Наполеона. Президентом компании стал он сам, вице-президентами были назначены, в числе прочих, депутат законодательного Корпуса – герцог Альбуфера, представитель американского банковского дома Р.Б. Форбса – Поль Форбс и австрийский банкир Револьтерра. Членами административного совета стали многие родственники и друзья Лессепса – парижские банкиры Густав Кудюрьи и Флери-Эрар, барон Жюль де Лессепс, шурина Лессепса Виктор Деламаль и др. [7; т.1, 291-293]

Создание Лессепсом Всеобщей компании Суэцкого морского канала особо широко освещалось в британской прессе. Так, официальная газета лондонского кабинета "Глоб" 30 ноября 1858 г. характеризовала компанию как общество "лавочников" и "официантов", которые позволили себя легко "одурачить" [6; т.3, 453]. Однако когда в Лондоне узнали об официальной регистрации Компании и о том, что Лессепс намерен начать строительство канала, английские газеты перестали публиковать о нём анекдоты, а британский генеральный консул в Каире – Альфред Уолн получил указание Форин оффиса любым возможным способом воспрепятствовать началу строительных работ на перешейке [8; 355].

В то же время, административный совет Всеобщей компании Суэцкого морского канала обратился к египетскому паше с прошением разрешить "начало подготовительных работ" по сооружению канала. В прошении особо подчёркивалось, что строительство канала, "как и сооружение железной дороги

Каир-Суэц, находится в компетенции паши Египта и не требует одобрения Стамбула " [6; т.1, 493].

Испытывая сильное давление со стороны Великобритании, Мухаммед Саид не торопился с ответом представителям Всемирной компании, поспешив, вместе с тем, заверить австрийского и британского генеральных консулов в том, что без санкции Стамбула "не будет выкопано ни пяди земли" [Там же, с.495].

Учитывая всю сложность ситуации, Лессепс в середине марта 1859 г. прибыл в Каир, чтобы лично убедить Мухаммеда Саида в необходимости начала работ по сооружению канала. Несмотря на отсутствие санкции Стамбула, 25 апреля 1859 г. в Пелузийской бухте вблизи современного Порт-Саида произошла символическая церемония начала работ по сооружению канала [9; 160-161].

Это событие вызвало мгновенную ответную реакцию со стороны Лондона. Британский посол в Стамбуле сер Генри Бульвер получил предписание добиться от турецкого правительства указания о прекращении работ на перешейке [10; 130].

Результатом активизации британской дипломатии было предостерегающее письмо, полученное правителем Египта от главы турецкого правительства 1 июня, в котором его настоятельно призывали "остановить все действия по строительству канала... до тех пор, пока не будет получено разрешение султана" [6; т.4, 12]. В то же время, английский генеральный консул в Египте А.Уолн недвусмысленно заметил Мухаммеду Саиду, что "симпатии к Суэцкому каналу... серьезно угрожают интересам его династии" [Цит. по:7; т.1, 294].

В данном случае сдержанность парижской дипломатии дорого стоила Всемирной компании – испытывая сильное давление со стороны Великобритании, Мухаммед Саид был вынужден издать официальное предписание Лессепсу прекратить все работы по сооружению канала, а вскоре – и отдать приказ египетским рабочим покинуть строительство. Чтобы спасти положение и продолжить строительство, Лессепс вынужден был вместо практически дарового труда египетских рабочих использовать на строительстве канала наёмных рабочих из Европы, что повлекло за собой существенные затраты [11; 15].

На Кэ д'Орсэ действия Лессепса вызывали нескрываемое одобрение. Так, на страницах одного из правительственных печатных органов Второй империи "Ревью де де Монд", реализация проекта канала была охарактеризована как "бескорыстное дело прогресса", успешное завершение которого "обещает народам Европы и Востока новые столетия мира, торговли и процветания". В то же время, недвусмысленно намекая на англичан, журнал отмечал, что "противники этого предприятия... представляют собой образец мракобесия, зависти и ограниченного политического мышления" [12; 22.VI.1859]. Однако далее газетной полемики дело не шло – одобряя действия своего соотечественника внутри страны, в отношениях с Великобританией и Австрией правительство Наполеона III сохраняло официальную позицию неизменной.

Между тем, британское и австрийское правительства были крайне обеспокоены продолжением работ на перешейке. 4 октября 1859 г. английский генеральный консул А.Уолн выразил протест Мухаммеду Саиду против того, что он позволяет продолжать строительство канала. С аналогичным заявлением выступил и австрийский дипломатический представитель [8; 356]. Желая снять с себя ответственность за происходившее на перешейке, Мухаммед Саид указал консулам на то, что на строительстве канала не работал ни один египетский подданный. Все работы производились европейцами, а в соответствии с договорами 1840 и 1841 гг., подданные европейских государств на территории Египта находились под юрисдикцией соответствующих консульств.

Под давлением Лондона все консулы европейских держав, за исключением консула Франции, настоятельно рекомендовали своим согражданам покинуть территорию Египта до 1 ноября 1859 г. Весьма слабым утешением для руководства Всеобщей компании было то, что французский генеральный консул в Каире Сабатье не рекомендовал своим соотечественникам покинуть Египет в указанные сроки. Будучи личным недоброжелателем Лессепса, Сабатье уведомил всех европейских служащих Компании, что те, кто не прекратят работу до 1 ноября, попросту не смогут рассчитывать на поддержку со стороны французского консульства [6; т.3, 440].

В итоге к концу октября 1859 г. большая часть наёмных рабочих из Европы покинула строительство и вернулась в Европу. Работы по прорытию канала были практически прекращены, поскольку на перешейке осталась лишь немногочисленная группа специалистов из Франции. Всеобщая компания Суэцкого морского канала оказалась на грани краха.

Оказавшись в безвыходном положении, Лессепс в очередной раз обратился к министру иностранных дел Франции графу Валуевскому с просьбой о содействии строительству канала. В своём письме глава Всеобщей компании обращал внимание министра на то, что проблемы в строительстве канала связаны исключительно с "противодействием со стороны Великобритании" и, что "нынешнее бездействие правительства может обернуться для Франции ситуацией, аналогичной той, которая имела место в 1840 г. [6; т.3, 445].

Несмотря на предупреждение Лессепса о том, что прекращение строительства канала нанесёт сильный удар по авторитету Франции в Египте, граф Валуевский не предпринял никаких действий [8; 358]. Подобная пассивность, царившая на Кэ д'Орсэ, объяснялась тем, что этот период совпал с развитием последней фазы итальянской авантюры Наполеона III, и в Париже крайне не желали обострять отношения с Великобританией.

Учитывая всю серьёзность сложившегося положения, руководитель Всемирной компании направился в Париж для того, чтобы лично просить императора о помощи. 23 октября 1859 г. Лессепс вместе с несколькими членами административного совета Компании был принят императором в Сен-Клу. На этот раз Лессепсу удалось добиться у Наполеона III твёрдого обещания официально поддержать предприятие. Этому в немалой степени благоприятствовала внешнеполитическая ситуация. После победы французской армии над австрийцами в битве при Сольферино и подписания франко-

австрийского мира в Виллафранко, французский император находился в зените славы и не опасался конфронтации с Великобританией.

В письме к своему другу Рюиснеру, датированном 24 октября 1859 г., Лессепс сообщал, что во время аудиенции в Сен-Клу император прямо поинтересовался у него, почему все страны выступают против строительства канала, на что экс-дипломат, не растерявшись, ответил: "Потому, как все считают, Ваше Величество не поддерживает этот проект". После этого Наполеон III заверил Лессепса и присутствовавших членов административного совета Компании в своей полной поддержке строительству канала [6; т. 3, 486].

Вскоре после этого новый посол Франции в Стамбуле Тувенель получил сообщение об изменении позиции императора, а также инструкции по оказанию дипломатического содействия Лессепсу в процессе сооружения канала, а генеральный консул в Каире Сабатье был отстранён, поскольку недостаточно энергично помогал строительству. Как видим, проблема строительства Суэцкого канала стала приобретать для Франции более политический, чем экономический характер.

В то же время, пытаясь добиться у турецкого правительства официального разрешения на сооружение канала, Тувенель, напротив, старался всячески избегать политической стороны вопроса, руководствуясь исключительно финансовым мотивом, делая основной акцент на сохранение средств европейских капиталовкладчиков. Расчет оказался верен – в этом Тувенеля поддержали послы Австрии, России, Испании, дипломатические представители Пьемонта и Сардинии [13; 232]. Посол Великобритании в Стамбуле Генри Бульвер, таким образом, оказался практически в полной дипломатической изоляции. Однако даже в таких условиях он всячески старался не допустить изменения позиции турецкого правительства по вопросу о строительстве Суэцкого канала.

Подобное противостояние породило осенью 1859 г. среди членов дивана сомнения относительно того, какую из противоборствующих сторон поддержать. Не желая обострять отношения ни с Францией, ни с Великобританией, в Стамбуле выжидали, пока великие державы договорятся между собой.

В этой ситуации официальный Париж наконец-то проявил инициативу – министр иностранных дел Франции граф Валуевский попытался решить проблему путём прямых переговоров с Лондоном. Валуевский 11 ноября 1859 г. направил британскому правительству, которое с октября этого года вновь стал возглавлять Пальмерстон, ноту, в которой указывал, что "Всемирная компания получила поддержку французского императора" и рекомендовал английскому правительству пересмотреть своё отношение к строительству канала. Он предлагал британскому кабинету или поддержать французское правительство в его стремлении получить согласие Стамбула на сооружение канала, или хотя бы не препятствовать этому. В заключение Валуевский подчеркнул, что французская сторона готова обсудить эту проблему на уровне правительств двух держав [14; л.112].

Однако надежды главы Кэ д'Орсэ на возможность разрешения проблемы путём прямых переговоров между Парижем и Лондоном не оправдались. В ответе руководителя британского МИДа лорда Рассела указывалось, что "позиция правительства её величества остаётся прежней, поэтому дискуссия не имеет надежды на благоприятный исход". В результате, решение вопроса о строительстве Суэцкого канала было перенесено в Стамбул [14; л.128].

Как видим, на этот раз франко-британское дипломатическое противостояние в Стамбуле закончилось победой парижской дипломатии. Несмотря на все усилия Г. Бульвера, который угрожал Стамбулу даже войной, турецкое правительство согласилось выслушать аргументы французского посла (в защиту строительства канала) на одном из своих заседаний. Однако, даже после заседания турецкого дивана, официальный Стамбул не вынес окончательного решения по вопросу строительства канала [10; 141].

Тем не менее, в целом ситуация для Компании Суэцкого канала складывалась весьма благоприятно. Колебания турецкого правительства, вызванные нежеланием Стамбула вступать в конфронтацию ни с Парижем, ни с Лондоном, были гораздо более благоприятны для французской стороны, нежели для британской. Несмотря на то, что султан не давал санкции на строительство канала, он "сквозь пальцы" смотрел на действия Лессепса и Саида-паши. Такое положение вещей позволяло Лессепсу успешно продолжать работы на перешейке. Более того, с того момента как Наполеон III открыто поддержал проект строительства канала, Мухаммед Саид, чувствуя поддержку Франции, стал ещё больше содействовать реализации проекта.

Очередным успехом французской политики в Египте было урегулирование спорных вопросов в отношении строительства канала, состоявшееся в апреле 1860 г. в Париже на общем собрании акционеров Всемирной компании [7; т.1, 308-309]. Известие о том, что после этого собрания Саид-паша, на чей счет были списаны 177642 неподписанных акций, фактически стал главным акционером Компании Суэцкого канала, вызвало сильную тревогу в Лондоне. Однако все попытки британского консула в Каире Уолна убедить Саида-пашу отказаться от приобретения основного пакета акций не принесли результата. Мухаммед Саид заявил, что поддержка проекта канала являлся "проявлением его собственной воли", вынудив тем самым англичан искать иные способы противодействия предприятию Лессепса [6; т.4, 32].

Согласно концессии от 5 января 1856 г., египетский паша должен был предоставлять Компании Суэцкого канала рабочую силу в том объёме, который потребует администрация Компании. Британское правительство развернуло шумную кампанию против рабских методов эксплуатации рабочей силы на строительстве канала [9; 187-188].

В ответ на эти действия Лессепс направил в Форин офис резкое письмо, в котором главе министерства напоминалось, что при строительстве железной дороги в Египте "английские инженеры также использовали труд египетских феллахов". Кроме того, Лессепс указывал, что даже такая великая держава, как Англия "не в праве вмешиваться во внутренние дела другого суверенного государства" [6; т.4, 215].

Между тем, Лессепсу и Мухаммеду Саиду удалось найти компромисс в решении вопроса об использовании труда феллахов на строительстве канала. Саид-паша ограничил посылку феллахов на перешеек, в то же время позволив агентам Компании проводить неограниченный наем египетских рабочих.

Не будучи в состоянии вызвать крах проекта Лессепа, англичане предложили в 1862 г. проект Нильской железной дороги, призванной стать противовесом каналу. Этот проект предполагал получение от вице-короля концессии на постройку железной дороги от Нила до Красного моря и порта Беренис, а также гарантии по выплате 7% прибыли от капиталовложений. Взамен за это, Великобритания требовала передачи ей острова Жюбаль, для "создания на нём морских и коммерческих учреждений" [15; 82].

Французское правительство выступило с энергичным протестом против передачи указанного острова Великобритании. В официальной ноте Кэ д'Орсэ говорилось: "После оккупации этого последнего пункта, который контролирует Суэцкий залив, Англия стала бы действительной хозяйкой входа в канал из Красного моря и свела бы на нет всю огромную работу по прорытию нами перешейка" [Там же]. Французский консул, получил указание официально заявить Мухаммеду Саиду, что, уступив остров Жюбаль, он отдал бы таким образом "ключи от Египта этой державе..." и что "Франция терпеть этого не станет" [15; 82-83]. В свою очередь, Саид-паша заверил французского дипломата в том, что Англия установила на острове лишь свой телеграф и маяк, и что ни о какой передаче острова речи нет и быть не может.

В конце 1862 г. Египет посетил английский посол в Стамбуле Г. Бульвер, на которого произвели сильное впечатление размах строительства и объём проделанной работы. В своём донесении в Лондон он писал, что "канал несомненно будет построен", но его сооружает французская Компания и вся зона перешейка вскоре окажется "французской территорией", а влияние Франции "распространится на всю страну" [Цит. по:5; 90]. Бульвер хорошо это понимал и в заключение добавил, что если Англия "удержит первенство на морях, то именно ей будет под силу овладеть каналом" [6; т.4, 361-362]. По указанию Форин офиса Бульвер посетил Саида-пашу. Британский дипломат советовал правителю Египта не посылать феллахов на перешеек и не оказывать финансовой поддержки Компании канала. В то же время, в секретной ноте, адресованной министру иностранных дел 3 января 1863 г., Бульвер советовал последнему пересмотреть политику в отношении канала и отмечал, что по его мнению, "сопротивление со стороны Великобритании оправдывает не сам канал, но скорее характер строительства и руки, в которых он окажется после завершения" [15; 83].

Серьезным испытанием для французского предприятия в Египте стала смерть 18 января 1863 г. Мухаммеда Саида. Новый правитель Египта Исмаил, в отличие от своего предшественника, был человеком более дальновидным и любил повторять: "Я хочу, чтобы канал принадлежал Египту, а не Египет – каналу" [10; 147]. Поддерживаемый Лондоном и Стамбулом Исмаил-паша предъявил Компании канала ряд претензий. Однако, вопреки ожиданиям

Англии, эти претензии коснулись лишь финансового участия египетского правительства в делах Компании.

Исмаил-паша заявил о принятии на себя обязательств своего предшественника, а поскольку Мухаммед Саид при покупке акций, навязанных ему Лессепсом, возместил лишь одну пятую их стоимости, новое соглашение между Компанией и правительством Египта предусматривало выплату пашой Египта второй и третьей части суммы взноса по 1,5 миллиона франков в месяц, начиная с 1 января 1864 г. [5; 90-91].

Подписание этого соглашения вызвало в Париже полное одобрение, так как фактически оно означало, что дальнейшее строительство канала должно было финансироваться из египетской казны. Это, в свою очередь, дало главе Форин офиса лорду Расселу основание заметить, что Исмаил-пашу "вовлекли в предприятие, сущности которого он, разумеется, не понимает" [Цит. по: 7; т.1, 338-340].

Не имея возможности повлиять на ситуацию со стороны Каира, где влияние Лессепа было очень велико, английская дипломатия стала оказывать давление на Стамбул. Как результат, по инициативе британского посла Г. Бульвера турецкий султан адресовал египетскому паше ноту, в которой потребовал запретить использование египетских крестьян в работах на перешейке и заставить Компанию канала вернуть часть земель, переданных ей согласно концессий 1854 и 1856 гг. [6; т.4, 276].

Находясь под давлением со стороны Лондона и Стамбула, Исмаил-паша предъявил Компании претензии, касавшиеся использования на строительстве канала египетских феллахов, а также захвата Компанией обширных территорий, прилегавших к каналу. Однако, являясь главным акционером компании, не заинтересованным в прекращении строительства канала, Исмаил-паша согласился передать спор между правительством Египта и администрацией Компании на арбитраж Наполеона III. Решение по этому спору было подготовлено "беспристрастной" комиссией во главе с Тувенелем, который, еще будучи французским послом в Стамбуле, всячески помогал Лессепсу [9; 205].

Как следствие, в июле 1864 г. французский император вынес своё решение, согласно которого, Всеобщая компания Суэцкого канала "передавала" в собственность Египта часть ранее полученных ею египетских земель и пресноводные каналы, а также отказывалась от использования принудительного труда феллахов, но при этом взамен получала компенсацию в размере 84 миллионов франков [7; т.1, 340-345]. Отказ Компании от использования подневольного труда и возврат ею ряда территорий, посеяли сомнения в деловых кругах Европы касающиеся успешного окончания строительства канала. Однако Лессепсу удалось развеять подобные сомнения, пригласив в 1865 г. на перешеек представителей крупнейших торговых палат Европы и Америки [5; 91].

В 1866 г. Лессепсу удалось добиться официального разрешения турецкого правительства на строительство канала. Под давлением французской дипломатии, которая, по свидетельству российского посла в Лондоне

Ф.И.Бруннова, "поставила перед великим визирем альтернативу выбора между реальной благосклонностью Франции и платоническим недоброжелательством Англии", турецкий султан издал фирман, санкционировавший строительство канала [16; л. 92].

С 1866 по 1869 гг. строительство канала шло форсированными темпами. На средства, полученные из египетской казны, Всемирная компания приобрела во Франции ряд машин и механизмов, а также привлекла на строительство несколько тысяч рабочих из Европы. В 1868 г. на строительстве канала было задействовано 12 тысяч человек, а в собственности Компании находилось 77 землечерпалок, 60 локомотивов и 109 паровых судов [6; т.4, 330].

К началу 1869 г., британское правительство было вынуждено смириться с мыслью о постройке канала. И хотя, британские правящие круги продолжали относиться к строительству канала в целом негативно, дипломатическое давление со стороны Лондона на Стамбул и Каир значительно уменьшилось. Правительство Наполеона III в этот период всесторонне содействовало Компании канала. Так, для обеспечения дополнительного финансирования строительства Лессепсу было разрешено организовать во Франции специальную лотерею, а также выпустить дополнительные акции [6; т.4, 486]. В немалой степени благодаря такой поддержке, 17 ноября 1869 г. состоялось открытие нового водного пути, который должен был сократить плавание из Европы в Индию на 2 тысячи километров, а из Лондона в Кувейт на 10 тысяч километров.

Таким образом, торжественное открытие канала, на котором, помимо прочих коронованных особ, присутствовала императрица Франции Евгения, можно рассматривать как свидетельство безусловного триумфа политики Версаля в Египте, достигнутого в упорной и продолжительной борьбе с наиболее опасным колониальным соперником на Востоке – Великобританией.

Литература

1.Базили К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. – М., 1962.; Боев Ю.А. Ближний Восток во внешней политике Франции (1898-1914 гг.). Очерки дипломатической борьбы Франции за ближний Восток. – Киев, 1964.– 480 с.; Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива. – М., 1968. – 544 с.; Бондаревский Г.Л. Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) // История и экономика стран Арабского Востока. – М., 1973. – С. 3-42.; Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск, 1994. – 168 с.; Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре. – М., 1991.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М., 1978.; Георгиев В.П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в. – М., 1975.; Ерофеев Н.А. Англо-французская борьба за Суэцкий канал, 1854-1875 // Из истории общественных движений и международных отношений. – М., 1957. – С. 590-614.; Манфред А.З. Египетский поход Бонапарта // Французский ежегодник. 1969. – М., 1971. – С. 212-232.; Муравьев Н.Н. Русские на Босфоре. – М., 1869.; Муравьев Н.Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. – М., 1870-1874. – Ч. 1-4.; Нерсесов Г.А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия // Вопросы африканской истории. – М., 1983. – С. 127-170 с.; Нерсесов Г.А. К истории британской интервенции в Египте в 1882 г. (Очерк 1-й) // Проблемы истории Африки. – М., 1966. – С. 173-211.; Нерсесов Г.А. К истории британской интервенции в Египте в 1882 г.

- (Очерк 2-й) // История Африки. Сборник статей. – М., 1971. – С.146-198.; Нерсесов Г.А. К истории британской интервенции в Египте в 1882 г. (Очерк 3-й) // История Африки в XIX и XX столетиях. Сборник статей. – М., 1972. – С. 175-287.; Панченкова М.Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860-1861 гг. – М., 1966. – 270 с.; Парфёнов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX в. – М., 1991. – 190 с.; Ротштейн Ф.А. Англичане в Египте. – М.-Л., 1925. – 62 с.; Ротштейн Ф.А. Захват и закабаление Египта. – М., 1959. – 367 с.; Русаков К.А. Проблема черноморских протоков у зовнішній політиці Великобританії, 1892-1920: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.; Савенков В.В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005. – 20 с.; Самчук В.Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років XIX ст. // Питання нової та новітньої історії. – К., 1998. – Вип.44. – С.22-31.; Семенов Л.С. Россия и международные отношения на Среднем Востоке в 20-х гг. XIX в. – Л., 1963. – 142 с.; Anderson M.S. The Eastern Question 1774-1923. A study in international relations. – L., 1966.; Charles-Roux J. L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel. – Paris, 1901. – Vol.1-2.; Aubin E. Les anglais aux Indes et en Egypte. – Paris, 1900. – 290 p.;
2. Суэцкий канал. Сборник документов. – М., 1957. – 180с.
 3. Фонд №133. Канцелярия министра иностранных дел, 1797-1917гг. Описание №469. Том II (1846-1869). 1854. д.№59. Grande-Bretagne (Lord Clarendon, ministre des affaires etrangeres).
 4. Marlowe J. The making of the Suez Canal. – L., 1964. – 342 p.
 5. Монархи, министры, дипломаты XIX – начала XX века. – СПб., 2002. – 354 с.;
 6. Lesseps F. Lettres Journal et Documents pour servir a l'histoire du canal de Suez. – Paris, 1875-1881. – Vol. 1-5.
 7. Charles-Roux J. L'isthme et le Canal de Suez. Historique-etat actuel. – Paris, 1901. – Vol.1-2.
 8. Hoskins H.L. British Routes to India. – L., 1966. – 494 p.
 9. Hallberg Ch.W. The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance. – N.Y., 1931. – 434 p.
 10. Marlowe J. Perfidious Albion. The Origins of Anglo-French Rivalry in the Levant. – L., 1971 – 324 p.
 11. Lesseps F. Histoire du canal de Suez. – Paris, 1870. – 46 p.
 12. La Revue de Deux Mondes. – Paris, 1840-1848, 1851-1861, 1866-1871.
 13. Burguet A. La France et l'Angleterre en Egypte. – Paris, 1897. – 288 p.
 14. Фонд №133. Канцелярия министра иностранных дел, 1797-1917гг. Описание №469. Том II (1846-1869). 1860. д.№80. Grande-Bretagne (Russell, Lord John).
 15. Sabry M. L'Empire Egyptien sous Ismail et L'Ingerence Anglo-Francaise, 1863-1879. – Paris, 1933. – 576 p.
 16. Фонд №133. Канцелярия министра иностранных дел, 1797-1917гг. Описание №469. Том II (1846-1869). 1867. д.№66. Grande-Bretagne (Buchanan).

Харьковский Р.Г., Даник О.Л. Будівництво Суецького каналу і загострення франко-британського протистояння за перевагу у Єгипті.

У даній статті досліджується один з аспектів єгипетської політики Франції - політика щодо будівництва Суецького каналу в умовах загострення франко-британського протистояння в долині Нілу.

Ключові слова: Фердинанд Лессепс, Суецький морський канал, Єгипет, Англія, Франція.

Kharkovskiy R.G., Danik O.L. The construction of the Suez Canal and Franco-British confrontation of the perfection at Egypt.

This article explores one aspect of the Egyptian policy of France - a policy regarding the construction of the Suez Canal in a situation exacerbated by the Franco-British confrontation in the Nile Valley.

Key words: Ferdinand Lesseps, Suez Canal, Egypt, England, France.

РЕЦЕНЗІЇ

Вашкевич В.М.

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЄВДОКИМОВА М.О.
«ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ТА ЇХНЯ
ТРАНСФОРМАЦІЯ» (ЛУГАНСЬК: ВИД-ВО СНУ ІМ. В.ДАЛЯ, 2010. – 376 с.)**

Вийшла друком монографія М.О. Євдокимова. Це по суті єдине дослідження історичних етапів розвитку поглядів Володимира Даля, їх формування, ствердження та втілення в конкретні творчі справи видатного етнографа, лексикографа, державного діяча, лікаря, письменника та публіциста.

Автор монографії - професор кафедри журналістики, відомий публіцист Микола Олександрович Євдокимов. Своє дослідження він присвятив 90-річчю заснування одного з найвідоміших в Україні Східноукраїнського дослідницького національного університету ім. Володимира Даля.

Робота М.О. Євдокимова - дослідження не до кінця вивченої області далезнавства. У ній вперше зроблено досить вдалу спробу відокремити системність світогляду та світосприйняття Даля, використавши різні методи: статистичний, описово-аналітичний, компаративний, елементи дистрибутивного аналізу, прийом хронологізації текстів, їх історичне коментування, контент-аналіз. Мають допоміжний характер у праці статистичний та історичні методи.

Автор пропонує використовувати для аналізу поглядів В. Даля два підходи -діахронічний та синхронічний. Історичний потребує аналізу та інтерпретації життєдіяльності й публіцистичної творчості Даля, якщо виходити з суспільно-політичної ситуації 20-70-х рр. XIX ст. Сучасний підхід передбачає розгляд формування поглядів Володимира Даля, основних етапів їх ствердження та втілення, а також шляхів його духовного сходження від лютеранства до православ'я. У вступі автор ретельно обґрунтовує актуальність обраної теми, наукову новизну дослідження, мету та завдання роботи.

Багато творів Даля на сьогодні є недостатньо вивченими, вони відомі лише вузькому колу спеціалістів. Дослідник усунув цю проблему і розглянув тему монографії у п'яти розділах. В першому з них приведена історіографія: джерела і теоретико-методологічна база цього дослідження, а також дається історіографічний огляд. В другому розділі «Формування поглядів Володимира Даля: загальна характеристика» досліджуються джерела виникнення поглядів і реалізації їх у ранніх творах, а також визначення Козаком Луганським поняття «Батьківщина» і загальнолюдських цінностей. Тут також аналізується історія судового процесу над В. Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга. Автор монографії справедливо стверджує, що на формування ранніх поглядів Даля зробили вплив духовно багаті його батьки, які були високоовітними та етичними людьми, знали декілька мов..

В третьому розділі «Основні етапи ствердження Володимиром Далем своїх поглядів» розглядається історичний аспект статистичних параметрів творів письменника-публіциста 30-70х років XIX ст. як фактор ствердження

його поглядів. Суспільна думка і медична практика В. Даля розглянута як важкий шлях пошуку Істини. Дана історична ретроспектива його поглядів в газетно-журнальної творчості на фоні військових кампаній Росії в першій половині XIX ст., також історія суспільної діяльності В. Даля в Оренбургському краї.

Творчість і погляди письменника-публіциста у монографії вивчено багатоаспектно. Проаналізовано творчу біографію, розглянуто еволюцію світогляду автора та його публіцистичної майстерності. Досліджено особливості й мотиви публіцистики В. Даля. При цьому використано авторські тексти, різні документи, бібліографічні покажчики, рукописи та чернетки В. Даля, архівні матеріали, спогади рідних й знайомих.

Структура монографії чітка, логічна. Розподіл матеріалу досить вдалий. Четвертий та п'ятий розділи монографії є своєрідними відповідями на чотири пов'язаних між собою, до цього часу недостатньо вивчених питань:

1) втілення Володимиром Далем своїх поглядів в літературно-публіцистичну спадщину;

2) про роль словесної поетичної народної творчості в розвитку живої російської мови;

3) про використання прислів'їв та приказок в збірниках В. Даля «Солдатские досуги» і «Матросские досуги» як джерело відомостей про особливості менталітету російського солдата та матроса;

4) шляхи духовного сходження В. Даля від лютеранства до православ'я, а також значення Православної Церкви для Росії, російського народу.

У роботі аналіз поглядів письменника здійснюється поетапно, виходить з росту його творчої майстерності як прозаїка й публіциста та циклічності художньо-публіцистичних творів, а також мотивів їх створення.

М.О. Євдокимов окреслює позицію загалу різних часів. Він наголошує, що В. Даль у XIX ст. став з своїми прогресивними поглядами одним із самих відомих російських письменників та публіцистів, твори яких найбільше друкували та читали. Критика всіх напрямків звертала увагу практично на кожний новий надрукований виступ Козака Луганського, докладно аналізувала його казки, нариси, статті, листи та оповідання. Царизм не сприяв розвитку художньої та публіцистичної творчості письменника, переслідував його думки. Світогляд В. Даля дуже не догодив також деяким літературним критикам радянського періоду. Його звинувачували у консервативності, областничному підході до укладення словника, приписували продержавні погляди на долю російського та українського народів, літературу й журналістику. У радянські часи замовчувались його погляди на релігію, мистецтво, філософію, науку. Тільки в середині 90-х рр. XX ст. та на початку XXI ст. почала заповнюватися прогалина у вивченні його світосприйняття творчості. У періодиці та наукових журналах почалося більш повне та правдиве викладення біографії Володимира Івановича, більш поглиблена оцінка його поглядів.

Важливим висновком автора монографії є необхідність напрацювання нового підходу до вивчення історичних етапів розвитку поглядів В. Даля, їх формування, ствердження та втілення. М.О. Євдокимов робить перспективну

заявку про необхідність глибокого аналізу різноманітних журналів та газет як з точки зору ідей та настроїв XIX ст., так і різноманітних світоглядів. Таким чином, можна простежити процес взаємовпливу суспільно-політичних поглядів діячів XIX ст. та поглядів Даля.

Автор наголошує що: з цієї точки зору навіть відомі факти матимуть нове висвітлення, стануть елементами іншої системи, оскільки запропонована їм основна тема «Історія формування поглядів Володимира Даля та їхня трансформація» стала першим дослідженням, що містить більш цілісну і різнобічну характеристику відносин Володимира Івановича з провідними періодичними виданнями його часу різного ідейного спрямування, їхніми засновниками і редакторами, ніж це було здійснено до нинішнього дня.

Поваги заслуговують висновки автора, який з нових позицій представив об'єктивний та чесний науковий портрет В. Даля як людини з широким світоглядом в його творчій еволюції на тлі громадських процесів кінця 20 - 70-х рр. XIX ст., що відбувалися в Російській імперії .

Дослідник підкреслює безпосереднє сприйняття, внутрішню цільність знання та безкорисливість В. Даля: головне для нього - справжня цікавість, прагнення до Істини. Цільність особистості Даля виявилась і в його судженнях про цільність людини як такої: «Можно ли допустить, чтобы назначение человека, созданного по Образу и подобию Творца, было именно это жалкое, унижительное враждование ума и сердца, эти урывочные победы то того, то другого, каждый раз в ущерб и пригнет друг друга?»

Автор також робить висновок, що Даль залучив факт існування містичного у свої світоглядні конструкції і тим самим визначив на довгі роки прогресивне ставлення до духовного складу простолюдинів, що і є вершиною його творчої майстерності як етнографа та публіциста .

В монографії у центрі уваги дослідника – відношення В. Даля до слов'янофільського табору. Саме в цьому полягають мотиви створення циклу статей та заміток про грамотність та виховання: «Письмо к издателю А. И. Кошелеву» (1856 - 1857), стаття – «О воспитании» (1856) та ін.. Автор дослідження переконливо доводить, що для обґрунтування своєї точки зору В. Даль застосовує різноманітні публіцистичні прийоми: «прагнення «дойти» до суті проблеми, пояснити значення вживаних слів та термінів у публічних дискусіях, навести різні приклади пояснення головної думки, зробити образні зіставлення. М.О. Євдокімов показує гостре несхвалення позицій письменника-публіциста та напади представників різних політичних течій (панів Добролюбова, Соловйова, Тернера, Карновича та Никитенка).

Таким чином, стверджує дослідник, «отголосок» Даля і його «Заметка о грамотности» - не спонтанні відгуки «нижнегородца» на запрошення столичного «коллеги» підтримати дискусію в «Русской беседе», а ретельно продумані, чітко структуровані, уміло насичені життєвими прикладами публічні твори, у яких блискуче використані прийоми публіцистичного полемічного листа. Кожне слово, кожна художня детачь підпорядковані в них рельєфному відображенню таємних думок художника й знавця російського слова, шляхів поліпшення не тільки грамотності, але всього життя народу

Росії, що також дозволяє віднести В. Даля як автора цих творів до кращих публіцистів ХІХ століття з прогресивними поглядами.

До цих статей В. Даля автор дослідження справедливо відніс додатки «Мьсли по поводу статьи «О воспитании» в «Морском сборнике» (1856) як відгук на педагогічну дискусію. М. О. Євдокимов ретельно їх вивчав: «Аналізуючи цю статтю та матеріали Даля з питань грамотності, лише він, неможливо пройти повз той факт, що хоча тяжів Володимир Іванович загалом до позиції слов'янофілів і «почвенников», однак самотність його висновків, оснований на багатій життєвій практиці, передбаченні неминучої катастрофи кріпосництва й вивільнення вагомих потенційних сил російського народу, визначили тон і мотиви його «сокровенних дум».

Монографія М.О. Євдокимова ще раз нас переконує: прояв поглядів «володаря російського слова» у тому, що в кожній далевській праці, статті, нарисі, нотатці, листі, відчувається глибоке знання реальної дійсності, теорії та практики, потреб та сподівань простого людства. У роботу входить докладна бібліографія. У списку більш 500 позицій. Тут представлені як наукові дослідження, автореферати дисертацій, так і численні роботи з історії, політології, релігієзнавства, журналістики та філософії, які присвячені Далю. У монографії використані нові видання художньо-публіцистичних творів письменника, враховані дослідження, що вийшли у теперішній час в Україні та Росії.

Ця праця створена також завдяки новітнім інформаційним технологіям. Різноманітність історичних, філософських, публіцистичних та літературознавчих фактів стали відомі для автора з Інтернету, що допомогло йому зв'язатися з деякими науковими та бібліотечними центрами Києва та Москви.

У структурі монографії особливе місце займають значні «Додатки». Вони містять перелік творів Даля, у яких найліпшим чином виявились основні його погляди на мистецтво слова, науку та релігію, а також головні дати життєдіяльності та творчості Володимира Івановича.

Хотілося б підкреслити особливості стилю автора монографії. Це науковість, пристрасність, публіцистичність у презентації світогляду В. Даля - художника, особистості, видатного суспільного діяча. Автор «виписує» образ борця за Істину, пристрасного прихильника російської мови, просвітника. У своєму дослідженні він відкидає усе зайве, не підтверджене фактами, глибоким аналізом. Гак, різко засуджує спроби деяких українських журналістів уявити Даля людиною далекою від України, від українського начала, чи грубі нападки на Володимира Івановича Агати Радзієвич, що звинувачує його у покірному служінні царському режиму.

З моєї точки зору, в роботі дуже цікавим є аналіз суспільно-політичних думок істориків, критиків, письменників, публіцистів ХІХ ст., у якому автор відходить від ідеології, політики. Аналізуються зв'язки В. Даля з так званими «реакційними» журналістами та видавниками того часу — Ф.В. Булгарінім, М.І. Гречем, О.І. Сенковським. При цьому автор знімає характерні для радянської історіографії оцінки їх діяльності.

Монографія М. Євдокимова - актуальний і серйозний внесок в історію далезнавства. За повнотою зібраного матеріалу, глибині його подання, новизні інтерпретації текстів, доступності та цікавості викладу - ця робота помітна сторінка у науковій біографії відомої людини світу. А зроблені заявки на дисертаційне дослідження («Історичні етапи розвитку поглядів Володимира Даля: формування, ствердження та їх втілення») дозволяють побачити перспективи та сподіватися на нову глибоку та цікаву роботу про світогляд Козака Луганського, спадщина якого є важливою підмогою у вивченні історії поглядів діячів ХІХ ст. і в першу чергу – видатного мислителя Володимира Івановича Даля.

Михальський І.С.

РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК МИХАЙЛЮКА В.П., САПИЦЬКОЇ О.М., М'ЯГКОЇ Г.О., Д'ЯКОНІХІНА А.В. „ВІТЧИЗНЯНА ТА СВІТОВА ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ” (ЛУГАНСЬК: СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ, 2010. – 487 с.)

Всі явища та події в історії людства пов'язані причинно-наслідковими зв'язками. Так, зброя виникла ще в умовах первіснообщинного ладу, як засіб для полювання, знаряддя нападу й захисту. Спочатку вона було одним зі знарядь праці, необхідних для здобування їжі та одягу, а з виникненням майнової нерівності і поділом суспільства на класи – стала засобом, спеціально створюваним для збройної боротьби. Розвиток зброї призвів і до створення захисного озброєння. Поява добре укріплених фортець та інших оборонних споруд приводить до створення першого виду військової техніки – облогової.

З накопиченням різних видів зброї, появою практичних навичок її застосування та зростанням населення у різних країнах, люди стали активно боротися за свій життєвий простір, що призвело до появи нових видів зброї та розвитку військово-теоретичної думки, котрі, у свою чергу, стимулювали подальший розвиток військової справи та військового мистецтва. На основі передових технологій з'являються нові засоби збройної боротьби, що, у свою чергу, приводить до змін характеру військових протистоянь, форм і способів їх ведення. І так на протязі майже всієї історії.

Але ще донедавна військова тематика, по суті, лише фрагментарно вписувалася в теми дослідницьких пошуків українських учених-істориків. Тому кількість сучасних українських робіт, котрі б відрізнялися певною комплексністю, не відрізняється надмірною чисельністю. Проте варто відзначити, що тематика вітчизняного та світового розвитку військової справи настільки широка, що у одному підручнику неможливо повно та дійсно комплексно відобразити усі аспекти світового розвитку військової справи від давніх-давен до сьогодення.

Зміст книги, що рецензується, відповідає програмі навчальної дисципліни „Світова історія військової справи”, яка вивчається студентами історичної спеціальності. Даний навчальний посібник значною мірою може бути використаний також при вивченні таких дисциплін, як історія українського

козацтва, всесвітня історія, історія стародавнього Сходу, історія середніх віків, історія стародавньої Греції та Риму, історія світових цивілізацій. Підтема „Символіка та емблематика зброї” також може бути використана при підготовці до лекцій та семінарів з предмету „Спеціальні історичні дисципліни”, зокрема, при розгляді теми „Зброєзнавство”.

Навчальний посібник написано з урахуванням нормативних документів вищої школи, забезпечено словником військово-історичних термінів і прийнятих умовних військових скорочень й необхідним списком використаної та рекомендованої літератури.

„Вітчизняна та світова історія військової справи” може стати необхідною і важливою допомогою для студентів і науково-педагогічних працівників, а також для всіх, хто самостійно вивчає або цікавиться проблемами становлення й розвитку військової справи у різні періоди історії, особливостями військово-теоретичної думки у країнах стародавнього світу, у середні віки та у новий час.

Тодоров І.Я.

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ БРОВАРА ОЛЕКСАНДРА ВІТАЛІЙОВИЧА
«ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНБАСУ у 40–60-х рр. ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ
СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ» (ДОНЕЦЬК: ЮГО-ВОСТОК, 2009. – 365 с.)**

У монографії автор висвітлює актуальну проблему: соціальний вимір розвитку вугільної індустрії Донбасу впродовж періоду повоєнної відбудови та подальшої промислової модернізації регіону. Саме завдяки висвітленню історичного досвіду соціального розвитку вугільної індустрії можливим є вироблення механізму вирішення соціальних проблем Донбасу в умовах сучасної України.

Проаналізувавши історіографічну традицію дослідження проблеми розвитку вугільної промисловості Донбасу у післявоєнний період, автор здійснює її класифікацію як за періодами, так і за тематикою. Дослідивши праці перших післявоєнних років, він доходить висновку, що вони зазвичай були написані не істориками, а працівниками господарських органів, партійно-радянського апарату. У цих розвідках виразно домінує агітаційно-пропагандистський компонент, фактичний матеріал піддано ретельній селекції з метою подачі насамперед тієї інформації, яка змальовувала процеси післявоєнної відбудови вугільного Донбасу лише у позитивному світлі. Ті факти, які не вписувалися в офіційну доктрину, ігнорувалися або ж перекручувалися. У монографії слушно відзначається, що розвиток історіографії проблеми за радянської доби відбувався екстенсивно: з'являлася значна кількість монографій, статей у фахових виданнях, захищалися дисертаційні дослідження, однак всі вони відзначалися великим ступенем ідеологізації, базувалися суто на псевдомарксистській методологічній базі, оминали увагою реальні проблеми життя гірників Донбасу. Автор відстежує процес системних змін в історіографічній традиції після здобуття Україною

незалежності та проголошення курсу на демократизацію суспільних взаємин. Простежено взаємозв'язок між демократичними зрушеннями у суспільстві та переходом історичної науки на позиції методологічного плюралізму, неупередженого, об'єктивного висвітлення історичних процесів, посилення самодостатності історичної науки внаслідок її відмови від обслуговування партійних інтересів. Дослідник ґрунтовно аналізує монографії, статті та дисертаційні дослідження, які з сучасних позицій висвітлюють різні аспекти життя вугільних районів Донбасу у післявоєнні роки. Дослідивши базовий комплекс вітчизняних і закордонних публікацій, автор дійшов висновку про відсутність в історіографії цілісної наукової праці, яка б висвітлювала соціальні аспекти розвитку вугільної індустрії Донбасу впродовж 40–60-х рр. ХХ ст. Утім, недостатню увагу автор приділяє аналізу сучасних російських праць, які висвітлюють особливості умов праці та побуту працівників радянської важкої індустрії та їхніх родин упродовж досліджуваного періоду.

Характеризуючи джерельну базу дослідження, автор насамперед ставив за мету виявити її репрезентативність, визначити ступінь достовірності фактичної інформації, яку містять джерела різних типів. Так, найбільш критично у дослідженні оцінені документальні видання: збірники компартійних і урядових постанов, резолюції та директиви профспілкових і господарських органів, різного роду статистичні довідники: фактичний матеріал у них подано таким чином, щоб створити ілюзію невпинно зростаючого добробуту гірників Донбасу та їхніх родин. Значною мірою це стосується і періодичних видань, які, утім, містять багато цінної інформації. Автор слушно зауважує, що найбільш значимими для дослідника є матеріали, зосереджені у центральних і регіональних архівах. У монографії подано докладну характеристику архівних документів згідно профілю дослідження, яка доводить достатню забезпеченість останнього джерельною базою. Не оминає увагою автор і таке цінне джерело, як мемуари. Утім, вважаємо, що дослідження варто було б урізноманітнити і таким специфічним джерелом інформації, як усні свідчення учасників процесу відбудови вугільної промисловості Донбасу, яких ще багато залишилося в живих. Цей недолік, однак, не знижує загальної високої оцінки аналізу джерельної бази дослідження.

Характеризуючи теоретичні засади дослідження, автор доводить хибність псевдомарксистської методологічної схеми, на яку спиралися радянські дослідники, її деструктивну роль у процесі догматизації уявлень про закономірності історичного процесу. Здійснивши аналіз методологічного інструментарію, на який спираються сучасні історики як в нашій країні, так і за кордоном, автор обґрунтовує доцільність його застосування у ході даного дослідження, визначає необхідність застосування того чи іншого методу під час виконання конкретного дослідницького завдання. Проведений аналіз методологічних засад дослідження засвідчує високий теоретичний рівень останнього, знайомство автора з кращими здобутками вітчизняної та зарубіжної історіософської думки.

Характеризуючи трудове законодавство, автор аналізує базові компартійні та урядові постанови, законодавчі акти, які регулювали умови праці гірників.

Простежується еволюція трудового законодавства впродовж переходу від періоду повоєнної відбудови вугільної промисловості до її подальшого розвитку за часів «відлиги». На розлогодному джерельному матеріалі подано характеристику умов праці на вугільних шахтах Донбасу, простежено динаміку зростання рівня виробничого травматизму та встановлено взаємозв'язок між останнім і станом техніки безпеки. Показано відмінність між декларованим і реальним станом справ у сфері промислової санітарії та охорони праці. Автор доводить, що в гонитві за кількісними показниками обсягу вуглевидобутку держава нехтувала умовами праці гірників, широко практикувала понаднормові роботи та систематичну ліквідацію відставання у виконанні плану за допомогою штурмових методів роботи, які були одним із головних джерел високого рівня виробничого травматизму, який часто супроводжувався летальними наслідками.

У монографії на основі аналізу архівних документів доведено, що, попри постійні декларації про необхідність поліпшення стану охорони праці та техніки безпеки, як профільні державні органи, так і галузева профспілка не могли забезпечити належні умови праці для гірників, оскільки їх діяльність насамперед спрямовувалася на виконання явно завищених показників вуглевидобутку. У той же час, у цій сфері були й певні успіхи, конкретні приклади яких знайшли відображення в монографії.

У дослідженні ґрунтовно проаналізовано систему матеріального та морального стимулювання праці у вугільній промисловості. Було класифіковано системи нарахування заробітної плати, визначено їхні особливості та практику застосування на різних часових відрізках досліджуваного періоду. Було простежено динаміку зростання заробітної плати у вугільній індустрії, визначено співвідношення між номінальною та реальною оплатою праці. Також на основі розлогого статистичного матеріалу подано характеристику системи преміювання: його умови, розмір в залежності від професій і характеру виконуваних робіт. Характеризуючи систему морального стимулювання праці, Бровар О.В. спирається на сучасні інтерпретації феномену змагальних форм праці, на основі архівних документів розвінчує пропагандистські міфи радянської доби, доводячи, що моральне стимулювання праці було ефективним лише у разі його підкріплення матеріальною винагородою, а саме по собі було спрямоване на агітаційно-пропагандистський, а не на конкретний виробничий результат.

У монографії знайшла змістовне відображення система соціального забезпечення працівників вугільної індустрії Донбасу та членів їх родин. Аналізуючи механізм пенсійного забезпечення, надання допомоги інвалідам, багатодітним родинам, організації системи соціального страхування та відпочинку на курортах, визначаючи на матеріалах місцевих архівів реальні здобутки у цій сфері, Бровар О.В. відзначає суттєві недоліки, декларативність державної політики щодо соціального забезпечення.

Інтерес викликає різнопланова статистична інформація, яка проливає світло на систему медичного обслуговування гірників Донбасу: у монографії знайшли відображення відомості про санітарно-епідеміологічну ситуацію в

регіоні, про вплив шахтарської праці на стан здоров'я, про заходи, які вживалися державними та профспілковими органами для профілактики та лікування захворювань у середовищі гірників (матеріал подано за окремими найбільш небезпечними захворюваннями).

Аналізуючи процес науково-технічного забезпечення відбудови та розвитку вугільної промисловості Донбасу, О.В. Бровар визначає основні функції та напрями діяльності науково-дослідних інститутів, ефективність їхніх заходів у сфері механізації трудомістких робіт, зменшення рівня виробничого травматизму, поліпшення санітарно-гігієнічної ситуації на виробництві. На конкретних прикладах було відображено основні результати роботи науково-дослідних установ у вугільній індустрії. Утім, недостатньо висвітлена діяльність галузевих науково-технічних товариств, яка у цей час була доволі активною.

Детальну картину підготовки фахівців для вугільної індустрії через систему закладів середньої спеціальної та вищої освіти дає відповідний підрозділ, в якому показані основні тенденції розвитку технічної освіти у вугільному Донбасі, подано характеристику директивних матеріалів, які регулювали її, висвітлено системи підготовки фахівців без відриву від виробництва, визначено освітньо-кваліфікаційний рівень гірників за основними професіями та у різні періоди. Лише побіжно окреслено проблеми розгортання у середовищі гірників заходів у сфері виробничо-технічної пропаганди.

Дослідивши стан забезпечення працівників вугільної промисловості житлом, автор виявив вражаючу відмінність між реальною ситуацією і картиною, яку засоби масової інформації створювали для громадськості. Якщо у перші роки після вигнання гітлерівських окупантів жахливі умови життя шахтарів Донбасу ще можна було виправдати об'єктивними труднощами повоєнної відбудови, то відсутність належного житлового забезпечення у 50-х рр. засвідчує ігнорування з боку компартійної влади інтересів трудівників, нехтування умовами їх проживання. Архівні документи, якими насичений підрозділ, яскраво ілюструють важкі умови життя шахтарів у антисанітарних бараках, землянках, малокомфортних гуртожитках. Простежено у підрозділі і певне поліпшення ситуації із житлом у добу «відлиги».

На матеріалах місцевих архівів у монографії відтворено детальну картину стану комунального господарства у шахтарських містах і селищах Донбасу. Успіхи та труднощі, пов'язані з відбудовою зруйнованої під час війни системи водопостачання, комунального транспорту, з їх подальшим розвитком, а також газифікацією міст і селищ, їх брукуванням і озелененням проілюстровані оригінальним фактичним матеріалом, більшість якого вперше вводиться до наукового обігу.

Значна кількість архівних документів була використана автором і при аналізі побутового становища гірників Донбасу та їхніх родин. Було визначено стандартний раціон харчування шахтаря, асортимент його одягу та побутових речей, показано динаміку зміни у згаданих аспектах побутового становища працівників вугільної промисловості у різні часові відрізки окресленого періоду.

У монографії доведено, що культурна сфера життя у шахтарських містах і селищах Донбасу була вкрай ідеологізованою, вона розвивалася у штучних умовах, підпорядковуючись компартійній доктрині формування «радянської людини». Автор на основі розлогої джерельної бази визначив провідну роль клубів у веденні агітаційно-пропагандистської роботи у гірничому середовищі.

Привертає увагу аналіз роботи культурно-просвітницьких і мистецьких установ у вугільних районах Донбасу. Автором наведені цікаві статистичні відомості, які ілюструють динаміку формування мережі бібліотек, театрів, кінотеатрів, літературних і мистецьких гуртків. На основі поданого матеріалу формується уявлення про культурно-освітній рівень гірників Донбасу, сферу їх інтересів, особливості менталітету, соціокультурні стереотипи, про вплив компартійної політики на формування культурного середовища Донбасу. Варто зауважити, що не в повній мірі висвітлено участь громадських організацій у здійсненні соціокультурних трансформацій у шахтарському середовищі, формування на Донбасі молодіжних субкультур і громадських рухів, опозиційних компартійній владі.

Підсумовуючи, варто відзначити, що монографія Бровара О.В. «Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. ХХ ст.: проблеми соціального розвитку» є цілісним, завершеним, самостійним дослідженням, виконаним на основі оригінального джерельного матеріалу, більшість якого (насамперед – архівні документи) вперше вводиться до наукового обігу. Історіографічний огляд засвідчує новаторський характер праці, а методологічна база – її науковий характер і сучасні підходи до постановки та розв'язання дослідницьких завдань. Викладений у праці матеріал є суспільно значущим, що виражається у ряді практичних рекомендацій, зроблених за результатами дослідження. Висновки узгоджуються із поставленою проблемою та змістом дослідження. Виявлені та вказані окремі недоліки не впливають на загальну високу оцінку монографічного дослідження, яке може стати в нагоді не лише науковцям, але й студентам, представникам державних органів і місцевого самоврядування, а також всім, хто цікавиться історією нашої Батьківщини загалом й історією Донбасу зокрема.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Анікіна Ольга Петрівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Анпілогова Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Барабаш Юлія Василівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Баранова Наталя Валеріївна – аспірантка кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бистра Марія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Донецького національного університету.

Болотчева Катерина Вікторівна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, асистент кафедри соціальної медицини, організації та економіки охорони здоров'я Луганського державного медичного університету.

Бондарева Світлана Олександрівна – аспірантка кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова.

Власов Володимир Іванович – д.е.н., д.с.-г.н., професор, гол. наук. співробітник Національного наукового центру „ІАЕ” НААНУ.

Даник Ольга Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету інженерії і менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дорош Тетяна Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ерхов Геннадій Петрович – доктор історических наук, професор, професор кафедри всемирной истории Донецького національного університета.

Євдокимов Микола Олександрович - професор кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки журналістів України.

Каленська Алла Вікторівна – здобувач Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Корчанова Юлія Олександрівна – асистент кафедри сільськогосподарських машин Луганського національного аграрного університету.

Крот Валентина Андріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

Кубанов Руслан Анатолійович – пошукач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Кузнєцова Євгенія Вікторівна – студентка III курсу спеціальності „Історія” Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ласкавий Дмитро Васильович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Лисенко Ігор Олександрович – здобувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михальський Ігор Сергійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Овчинникова Яна Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Донецького національного університету.

Орешкіна Марина Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Пархоменко Катерина Василівна – здобувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Підченко Світлана Анатоліївна – старший викладач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Проценко Євгенія Олександрівна – студентка 4 курсу (спеціальність „Історія”) історичного факультету Донецького національного університету.

Ратніков Віктор Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Ромащенко Віталій Васильович – аспірант кафедри теорії, історії держави і права Кременчуцького державного політехнічного університету імені Михайла Остроградського.

Сафонова Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Тарасенко Лідія Борисівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Толстеньова Вікторія Олегівна – магістранта кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Фомін Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.

Харьковський Руслан Генадійович – кандидат історичних наук, заступник декана Краснодарського факультету інженерії і менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шаповаленко Олександра Сергіївна – студентка 1 курсу ВНУ імені Даля, юридичний факультет, спеціальність історія.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія наукового збірника „Історичні записки” – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок **коротке** резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно із новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література (ніяких інших слів!)**; через рядок **прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі (1-2 речення) резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.**

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно із ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням *прізвища, ім'я, по батькові* (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. **Відомості подаються повністю**, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно із прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті
УДК 625.1 (09)

Білик А.Ю.

**ІНЖЕНЕР О.В. ЛІВЕРОВСЬКИЙ – ТАЛАНОВИТИЙ
ОРГАНІЗАТОР ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА**

Висвітлюється внесок О.В.Ліверовського у будівництво залізниць Російської імперії.

Ключові слова: *О.В. Ліверовський, будівництво, залізниця, Російська імперія.*

Особливістю розвитку залізничного транспорту в Російській імперії та зокрема в Україні на межі ХІХ-ХХ століть було не тільки підведення підсумків, переосмислення накопичених знань, але й формування окремих прикладних наук. **(текст статті)**

Література

1. Жинкин Г.Н. Профессор А.В. Ливеровский / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. – 1869. - №2.
2. Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте // А.В. Ливеровский. – Хабаровськ, 1999. – С. 52.
3. ...

Білик А.Ю. Інженер А.В.Ліверовський – талантливий організатор залізничного будівництва.

Освещается вклад А.В.Ливеровского в строительство железных дорог Российской империи.

Ключевые слова: *А.В. Ливеровский, строительство, железные дороги, Российская империя.*

Bilyk A.Yu. Engineer A.V.Liverovskiy is a talented organizer of railway building.

Lights up the deposit of A.V. Liverovskogo at building of railways of the Russian empire.

Key words: *A.V. Liverovskiy, building, railways, Russian empire.*

Білик Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Адреса: вул. О.Кошового, 13/4, м. Запоріжжя, 91034; 050-562-69-32; bil@lg.ua

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії; e-mail: mihayluk@snu.edu.ua

Контактні телефони: 8(0642) 33-02-37

8(066) 238-25-80

8(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

ЗМІСТ

СТАТТІ

Анікіна О.П.	ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ВЕТЕРИНАРНИХ ЗНАТЬ ТА ЇХ ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ЗАСОБАМИ КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ У ХVІІІ СТ.	3
Анпілогова Т.Ю., Кузнєцова Є.В.	СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД ТЕХНІЧНОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ УСРР 20-х рр. ХХ ст.: ПРИЧИНИ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ	14
Барабаш Ю.В.	ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ОСВІТИ В ДОНБАСІ НА ПОЧАТКУ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	19
Баранова Н.В.	ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО МИТРОПОЛИТА ПЛАТОНА ГОРОДЕЦЬКОГО ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЙ	23
Бистра М.О., Проценко Є.О.	ДІЯЛЬНІСТЬ КІНОТЕАТРІВ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ЧИННИК ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА МІСЦЕВЕ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ	32
Болотчева К.В.	ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА ОСНОВА СТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКИХ НОРМ ПОВСЯКДЕННОСТІ	38
Бондарєва С.О.	ПРОТОКОЛИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)	48
Власов В.І.	ПЕРША ГЛОБАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ: ВИХОР ПЕРЕМІН	53
Данільєва Ю.Г.	ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯН РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 20 – 30-і РОКИ ХХ СТ.	56
Довжук І.В.	ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	61
Дорош Т.О.	ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 20-х рр. ХХ ст.: АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	70
Євдокимов М.О.	ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ ПУБЛІЧНОГО ЗАХИСТУ ВОЛОДИМИРОМ ДАЛЕМ ЖИВОЇ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ	77
Єрхов Г.П.	ДАНІЯ І ЄВРОСОЮЗ НА РУБЕЖІ ХХ-ХХІ СТОРІЧ	85
Каленська А.В.	23-Й КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПРИКОРДОННИЙ ЗАГІН У 1924-1939 роках	91

Корчанова Ю.А.	ИЗ ИСТОРИИ ПЧЕЛОВОДСТВА ДОНБАССА (XIX – НАЧАЛО XXI СТ.)	98
Крот В.А.	БЫЛА ЛИ ПОЛЬША НЕВИННОЙ ЖЕРТВОЙ АГРЕССИИ?	104
Кубанов Р.А.	ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І МОНГОЛЬСЬКА ВЛАДА: ВІДНОСИНИ ПІСЛЯ ЗАВОЮВАННЯ КОЧОВИКАМИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	110
Ласкавий Д.В.	БОРОТЬБА У ПРАВЛЯЧИХ КОЛАХ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ПО ПИТАННЮ ПОЛІТИКИ ЩОДО МЕСОПОТАМІЇ І ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ АПНК І «ШЕЛЛ» У 1914–1918 років	117
Лисенко І.О.	ПІВДЕННО-ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ РУСИ НА ЗЛАМІ XIII - XIV ст.	129
М'ягка Г.О.	ВПЛИВ ПРАВОСЛАВ'Я НА РОЗВИТОК НАРОДОВЛАДДЯ В КОЗАЦЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ	133
Овчинникова Я.С.	ДІТИ І ПІДЛІТКИ ДОНБАСУ В УМОВАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941-1945 рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД	142
Орешкіна М.О.	ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ БІБЛІОТЕК І ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ГРОМАДСЬКОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ	150
Пархоменко К.В.	ВИДАВНИЧА ІСТОРІЯ ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА	158
Петренко А.Е.	ВОСПОМИНАНИЯ ОБ УЧИТЕЛЕ И СТАРШЕМ ДРУГЕ (к 110-и летию со дня рождения Василенко П.М.)	164
Підченко С.А.	ПРОЯВИ РЕЛІГІЙНОСТІ У БУДЕННОМУ ЖИТТІ МЕШКАНЦІВ ДОНБАСУ У 20-Х РР. XX СТОЛІТТЯ	170
Ратніков В.Ю., Шаповаленко О.С.	ПЕРШИЙ ЛУГАНСЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА – МИКОЛА ПЕТРОВИЧ ХОЛОДИЛИН	174
Ромашенко В.В.	ПРОТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ ДИРЕКТОРІЇ ТА РОЛЬ В НЬОМУ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВІЙСЬКА (КІНЕЦЬ ЖОВТНЯ – ПЕРША ПОЛОВИНА ГРУДНЯ 1918 р.)	179
Сафонова Н. М.	ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х–ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х рр. XX СТ.	188

Тарасенко Л.Б.	СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ СОЦІАЛЬНОГО РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА ДОНБАСУ В 20-і рр. ХХ ст.	195
Толстенцова В.О.	ЗАМОВЛЯННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОВІР'Я НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ	200
Фомін А.В.	СТАН ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ В УКРАЇНІ У РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)	204
Харьковский Р.Г., Даник О.Л.	СТРОИТЕЛЬСТВО СУЭЦКОГО КАНАЛА И ОБОСТРЕНИЕ ФРАНКО-БРИТАНСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА ЗА ПРЕОБЛАДАНИЕ В ЕГИПТЕ	210

РЕЦЕНЗІЇ

Вашкевич В.М.	РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЄВДОКИМОВА М.О. «ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ПОГЛЯДІВ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ ТА ЇХНЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ» (ЛУГАНСЬК: ВИД-ВО СНУ ІМ. В.ДАЛЯ, 2010. – 376 с.)	221
Михальський І.С.	РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК МИХАЙЛЮКА В.П., САПИЦЬКОЇ О.М., М'ЯГКОЇ Г.О., Д'ЯКОНІХІНА А.В. „ВІТЧИЗНЯНА ТА СВІТОВА ІСТОРІЯ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ” (Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2010. – 487 с.)	225
Тодоров І.Я.	РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ БРОВАРА ОЛЕКСАНДРА ВІТАЛІЙОВИЧА «ВУГІЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ ДОНБАСУ у 40–60-х рр. ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ» (Донецьк: ЮГО-ВОСТОК, 2009. – 365 с.)	226
Відомості про авторів		231
Оголошення		233

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 25

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

**Відповідальний за випуск
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.**

Підписано до друку 01.02.2010 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 17,6
Обл. друк. арк. 16,98
Наклад 300 прим. Вид. № 62. Замовлення № 58. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2